

Васіль Петручук

ПОЖНЯ

Беласток
Галоўнае Праўленне БГКТ
1987

СЛОВА АБ ЗАПІСАНЫМ ЖЫЦЦІ

— Перш адбылося мае знаёмства з самім Васілём Петручуком.

Гэты, на выгляд спакойны, чалавек нічым асаблівым не занепакоіў мяне. У мітусні рэдакцыйнай работы, за якую быў я тады, гадоў тры-чатыры назад, на коротка ўзяўся ў «Ніве», відаць, забыў бы гэтую сустрэчу, калі б не... Васілёвы ўспаміны, пастушыныя, з якімі ён зайшоў да мяне. Звярнула маю ўвагу мова, відавочнае мастацтва слова, апавядальнасць запісанага ім.

З часам я намовіў яго напісаць кніжку. Наглядаў час ад часу за яе нарадзінамі і потым цешыўся, крыху пышлівай задаволенасцю, ёю і тым, што не памыліўся ў сваіх добрых прадчуваннях...

Свет Петручука сардэчна блізка майму, заварожанаму чарадзейным шкельцам на лугах сялянскага дзяцінства ды юначасці. Але на гэтым і канчаюцца падабенствы нашых лёсаў. Ён гадаваўся сіратою: у паляшускай сям'і, у грабавецкай старонцы, сярод людзей старажытных, не кранутых сучаснай цывілізацыяй, мяккасцю.

Памятаю я тую халодную ашаломенасць, з якой учытваўся ў гэты непадроблены запіс цвёрдага побыту малога, што вырас на сённяшняга аўтара. Трэба менавіта ўчытвацца ў пісанае Петручуком. У ім усенька сапраўднае, з дакументальнай дакладнасцю кажнюткага здарэння... Я веру Васілю, з той балючай упэўненасцю, з якой веру жахлівым словам дзяцей, жанчын і мужчын з таго свету ў агульнавядомай беларускай кнізе «Я з вогненнай вёскі...». І думаю сабе не раз: «Як гэта добра, што тыя часы прамінулі ўжо беззваротна!» У іх не знаходзіць Путручук нічога, што выклікала б пачуцці шкадавання, хоць бы экзістэнцыяльнага. Няўжо гэта было магчымае такое дзяцінства, такія гады, якія пакідалі па сабе толькі крыўдаванне? Аказваецца, так!

Вобраз колішняй вёскі, яе тадышніх нормаў і псіхалогіі, светапогляду і спадзяванняў, беспамерна прэтэнцыёзным знаходжу я ў Петручуковай кніжцы чымсьці ў навуковым на гэту тэму, з чым дагэтуль даводзілася мне сутыкацца. Ён, Васіль, даў нам не звычайна ўспаміны, але і мастацка паглыблены аналіз рэчаіснасці, на фоне якой набываем здольнасць разумець актуальны наш дзень, турботы ды радасці, удачы з марамі.

Я ўдзячны яму за гэта!

Сакрат Яновіч

Увесну 1978 г.

Частка 1

Нарадзіўся я ў 1926 годзе, але ніхто не ведаў, у якім месяцы; і мяне таксама гэта не цікавіла. Дзядзіна гаварыла, што «дзесьці летам...». Ведаю, што, калі жыву, значыць, нарадзіўся я,— і тое, што было мне ўсяго паўтара года, калі памерла мая маці. Пасля смерці маёй маці, мой лёс цікавіў сваякоў столькі, колькі леташні снег.

Аднак усё пачынаецца — і я хачу свой расказ ад нейкага пачатку. Зімою 1976 года быў я ў сваёй вёсцы і гутарыў пра свае жыццё з цёткай Усцініяй. Яна мне сказала, што мой бацька, Валодзя, застаўся адзін, бо ягоны бацька і брат паўміралі заўчасна. Тады мусіў ён хутчэй жаніцца, каб было каму працаваць на гаспадарцы. Гаспадарка была прыгожая: восем гектараў добрай зямлі, добрая сядзіба, а толькі хатка старая. Бацька быў даволі гожа, але меў ён якісьці такі характар, што дзяўчаты не прападалі за ім.

«Наш бацька пабачылі, што ў яго такая добрая гаспадарка і сам жыве, давай яму сватаць сваю дачку, Ганну. Яна не хацела за яго выходзіць замуж, але што мела рабіць, калі бацька так вырашыў»,— расказвала мне цётка.

Валодзі і ў галаву не прыйшло тое, што ён не павінен быў браць дзяўчыну, якая не хацела яго. Вяселле адбылося; мая маці так і ніколі не згадзілася з тым, што засталася жонкаю чалавека, якога яна не любіла. Пастанавіла памерці: хадзіла яна дрэнна апранутай і басіком па морозе.

У лістападзе памыла ля калодзежа бялізну, будучы ў адной сарочцы і спадніцы, захварэла на запаленне лёгкіх і на сухоты. Даведалася, што зацяжарала і тады забаялася. Хацела яна ўжо ратавацца, але не меў хто памагаць ёй у гэтым: муж быў «не нашым і не нашым», а бацька за гарэлкаю свету не бачыў. Іншыя таксама не дбалі. Ведала, што памрэ, але горача малілася, каб хоць сын выжыў. У гэтым месцы хачу ад сябе сказаць, што каб мама ведала аб тым, як я буду жыць паміж сваякоў, дык яна малілася б за тое, каб я памёр перш. Яна нават не падумала, мусіць, ніколі, што я — у нармальных умовах, без вайны і канцлагаў — прайду пекла. Адкуль мама магла ведаць тое, што я буду паранены нажом за бульбіну, якую хацеў з'есці на снеданне, што тварог, якім карміла сваё дзіцё мачаха, будзе растоптаны яе нагою, калі я нагнуся, каб яго падняць з падлогі і з'есці...

Застаўся я з бацькам. Не ведаю — доўга мы так жылі ці не? Аказваецца, што да чатырох гадоў гадалі мяне маміныя бацькі. Найбольш гора са мною мела цётка Матрона: быў я зусім сляпы. Увесь час ляжаў у калысцы, абвешанай плахтамі, каб не даходзіла сонца.

Твар у мяне быў пакрыты вялізным струпам, і ўсе даўно забыліся, якога колеру былі мае вочы. У мяне была «залатуха». Не ведаю, якая гэта хвароба, але яшчэ і цяпер цётка так называла яе. Людзі гаварылі: «Васька застаўся, каб яшчэ памучыцца і вас памучыць, але ён доўга не пацягне і пойдзе туды, дзе маці», — успамінае цётка.

Знайшоўся хтосьці, хто нараў, каб мне, гніляку, даваць рыбін тлушч. Пастараліся дастаць той тлушч, і я хутка стаў бачыць. Я ўжо хадзіў, але хто ж будзе вадзіць сляпога? Няхай ляжыць у калысцы і: хоча — жыве, а не, то не.

Бацька тым часам ажаніўся з Аксенькаю, якую ён не хацеў браць, але: «нашы ўпярлі яе яму, бо думалі, што яна будзе глядзець цябе, як свайго, яна ж таксама была сіратою».

Зрэшты, вось што цётка сказала ў канцы нашай гутаркі: «Было табе чатыры гады, калі нашы аддалі цябе бацькаві. Ты ўжо быў там патрэбны, бо Аксенька «прывяла» Івана і трэба ж камусьці яго няньчыць. Мы ўсе думалі, што яна будзе найлепшаю мачахаю, бо то і сама была сіратою, і вельмі ж блізкая сваячка, а яна, бачыш, якою аказалася...»

Мне ўжо пяцьдзсят год, і я ўсё думаю, як можна было выжыць у такіх умовах? Задумоўваюся над лікам 13, такі быў нумар майго роднага дома, у якім я нарадзіўся і патраціў шмат свайго жыцця. Пад гэтым нумарам я быў усім, але не дзіцём. Ніхто ніколі не ўзяў мяне на калена і не паглядзіў па галаве (чужыя гладзілі), ніколі не называлі мяне Васем. Я называў бацьку татам, а мачаху мамай, а яны, калі былі ў добрым гумары, называлі мяне, як старога, — Васыль, але і то рэдка. Я не мог хацець есці і не мог хацець спаць. Мне нельга было вучыцца чытаць і думаць пра школу. Мне нельга было марыць пра боты або гуляць з сябрамі. Я меў права толькі, стоячы на нагах, «рызаваць», гэта значыць калыхаць дзяцей без розніцы на тое, спалі яны ці не! Удзень і ўначы.

ВЯРТАННЕ

Дык вось, ва ўзросце чатырох год, я вярнуўся — лепш будзе сказаць — мяне вярнулi дзядуля і бабуля ў маю родную хату і роднаму бацьку. У дзедка была вялікая сям'я, і я замінаў ёй. А бацька жыві толькі з жонкаю і дзіцём.

Вярнуўшыся ў родную хату, знайшоўся я на сваім, але як жа чужым і невядомым! Хата з нумарам 13 патанала ў зелены ліп, вязаў і іншых дрэў, груш, яблынь, сліў, вішань. Сад прасціраўся да пуні. Ся-

дзіба была абсаджана арэшнікам і слівамі, якіх называлі любашкамі; апрача таго, быў высокі плот. Дзед любіў прыгажосць і парадак. Ненавідзеў ён тых, хто без пытання браў чужое. Я не памятаю дзеда; людзі гаварылі: Трахімаў сад мог абысціся без усякай агароджы — ніхто не палез бы туды. Калісьці знайшоўся адзін адважны, які нахапаў за пазуху яблыкаў, але потым шкадаваў гэтага цэлае жыццё.

Не забуду птушак, якія выводзіліся ў садочку, спявалі. Вялікім кантрастам тут была мая родная хацінка, згорбленая, прытуленая да дрэў, бы ад страху перад бураю. Стаяла ў ёй печ; паміж печай і франтовай сцяною ўбудаваны быў так званы «запык». Гэта былі дошкі, укладзеныя на «стаякох», на іх спалі бацькі і большыя дзеці, апрача, зразумела, мяне. Уздоўж ды ў нагах запечка былі прымацаваныя дзве жэрдкі, да столі. На гэтых жэрдках віселі калыскі, у якіх калыхаліся трохгадовы Іван і маленькая Нінка. Каля бакавое сцяны стаяла лава, на якой я спаў; ля стала, у кутку, знаходзіўся кульгавенькі столачак, бы маленькае, заморанае жарабятка, на якім мы «ездзілі». У канцы лавы стаяла вядро з вадою, пад лаваю — гаршкі, шаплік ды смецце, якое згарталася венікам у куток. Каля печы, з другога боку дзвярэй, вісеў ручнік, які быў падобны да шлакавае стужкі; Ціхан выціраў ім таксама нос ды рану, якая нарывалася яму пад правым вокам. Мела гэта хатка яшчэ тры аконцы з гнільмі падаконнікамі, якія не адчыняліся; ад элькі да задняе сцяны, пад столлю, вісела паліца, на якую маці ставіла масла, каўбасу і тварог, калі ёй не хацелася выносіць таго ў камору, ляжалі лыжкі і гліняная міска. На франтовай сцяне вісела шэсць, а мо і сем, святых абразоў; карычневы крыж стаяў на прыбітай падстаўцы. Пад запечкам, для выгоды, ляжала бульба, на якую паскудзіў кот, а мы, набіраючы яе, пэцкалі рукі. Бедны быў тады кот, калі ўпэцкала рукі мачаха. Яна біла яго, выцірала рукі аб спадніцу і далей рабіла сваё. Усе мы ніколі не мылі рук. Раніцай, калі хто хацеў памыцца, рабіў гэта так: квартачкай набіраў вады з вядра, а з квартачкі ў рот і паліваў сабе на рукі, якімі мыў твар. Мыццё адбывалася без мыла.

Нельга забыць і пра такі прыбытак у хаце, якім з'яўляецца падпечак. Там таксама захоўвалася бульба, а калі ўжо яна «выходзіла» — несліся куры.

Падлога ў нашай хаціне была гнілая, на голым пяску, заўсёды мокрым, бо будынак стаяў на нізкім месцы. Дошкі падлогі ляжалі проста на зямлі, і моцна цягнула ад іх холадам. На здароўе гэта не выходзіла, а найгорш было мне, бо я заўсёды хадзіў басанож. Цэлым упрыгожаннем хаціны былі прусакі, акружаючыя капцілку, і размазіны па клапах, якіх мачаха раздушвала на сценах. У хаце пахла

раздушанымі клапамі і безупынна быў чад, ад якога моцна балела галава.

Былі яшчэ сенцы і камора, у якіх памяшчалася ўсё, што толькі магло быць прыдатным у гаспадарцы. Хавалі тут: і жыта, і сечку, і цэбрыкі, і бульбу; кармілі тут курэй і рыхтавалі жывёліне ежу. Падлогі не было зусім. Замяняў яе ток, але і той быў паломаны ды перамешаны з пяском, у якім купаліся куры. У гэтых сенцах я трымаў сваю пасцель. У каморы стаялі куфры на вопратку, засекі на збожжа, розныя кошыкі ды каробкі. Было тут заўсёды цёмна і халаднавата. Каб я не дабраўся да мяса ці хлеба, што таксама тут хавалі, камора заўсёды была замкнёная на ключ.

Вось якая яна мая родная старэнькая хатка. Адалі мяне сюды бабуля ды дзядуля, бо: «комусь жэ трэба няньчыты Оксэніны діеты...»

ПАСЦЕЛЬ

Вярнуўшыся ў сваю родную хату, спаў я ўвесь час на лаве, што стаяла ля сцяны, ад панадворка. Маёй пасцелю было радно і падушка. Навалочкі з падушкі ніхто ніколі не мыў і не выбіваў, і нагадвала яна сабою халяву чаравіка. Кожнай раніцай выносіў я гэтую пасцель у сенцы і клаў на мяшок, дзе ляжала яна аж да вечара. Часта грабліся ў ёй куры, а прытым неаднойчы і напаскудзілі. І толькі вечарам, калі ўжо мне дазволілі, зноў расцілаў я сваю пасцель на лаве ды лягаў спаць. Часам браў да сябе свайго коціка, але ён наогул не хацеў. Звечара, калі яшчэ было цёпла ў хаце і я не спаў, коцік ахвотна прытуляўся да мяне ды ціха мурлыкаў, але як толькі я засынаў — ён уцякаў на печ. Коцік любіў цяпло, а пад маім радном яго не хапала.

Але нават і ў такой пасцелі ніколі мне не даводзілася праспаць спакойна ноч. Усе мачашыны дзедці, якіх было шасцёра, былі прывучаныя да безупыннага калыхання. Як толькі калыска пераставала гойдацца — будзіліся і пачыналі плакаць. А калі дзіця плакала, дык, вядома,— мусіў уставаць я. Часам, калі я моцна засынаў і не чуў плачу, мачаха ўставала з-за печы і, падышоўшы да майго логава, частавала мяне кулаком у бок або галаву. Я зрываўся на ногі і ішоў плачучы да калыскі. Нават бацька мне не спагадаў і не спыняў мачашыных здэкаў.

Найгоршае пачалося тады, калі Іван яшчэ ляжаў у калысцы, а на свет ужо прыйшла Ніна. Іван моцна хварэў і да трох год не мог хадзіць. І давялося мне калыхаць двое. І то стоячы, бо калыскі былі

падвешанья да столі. Мачаха не мела ніякае спагады. Дзіця мусіла спаць столькі, колькі хацела яна. Калі дзіця пачынала варушыцца, браў я з печы цвёрдую, бышчам бляха, пялёнку і прыкрываў яму вочы. І даставаў я тады не толькі за тое, што яно прачнулася, але і за тое, што нібыта хацеў яго задушыць. Дзеці, што праўда, вельмі мяне любілі, але гэтая любоў не раз была для мяне аграмаднай цяжкасцю. Часта прачыналіся яны ноччу і крычалі: «Я хочу, коб Васыль мэнэ покольхав!» Не заўсёды я мог пачуць гэтую просьбу. Тады мачаха крычала: «Ты, баструку, нэ чуеш, шчо дытя плачэ і просыт тэбэ, коб покольхав? Як хоч, то я тэбэ зараз пудыму!» Часам нават і мачашына лупцаванне не дапамагала — так моцна хацелася спаць. Толькі праз сон я адчуваў, як баляць бокі.

Вось! А меў гаварыць пра пасцель. Ды што тут скажаш?.. Спаў я на ёй, аж пакуль з дому не пайшоў. Радно стала звычайнай анучай, а падушка — дранікам з падгніўшае бульбы. Калісьці запытаў я ў мачахі, чаму яна не вымые мне пасцелі, так як робіць гэта сабе, то яна мне адказала: «Ньхай тобіе тёты полошчут. Воны забралі тваю постіель, а нэ я. Я тобіе нэ абязана анэ мыты, анэ даваты, бо я на твою постіель нэ прышла. Як умэрла твоя сука, то тёты вёе ограбілі. То тэпэр ньхай дадут».

КУДЗЕЛЬНІЦЫ

Кудзельніцы ў нашай хаце былі для мяне заўжды вялікай падзеяй. Не меў я, што праўда, ад гэтага вялікае палёгкі, але цешыўся, што ёсць у нас нехта чужы. Найчасцей прыходзілі да нас: Шэшкава Аксеня, Дзямянкава Даміначка і Ціханава Дамінка. Сядалі яны бліжэй стала, на якім курылася капцілка, і пачыналі прасці: хто лён, хто пакулле на мяшкі, хто воўну. Пры гэтым спявалі, расказвалі. Любіў я слухаць іхнія песні. Многіх і сам навучыўся. Да кудзельніц прыходзілі мужчыны — найчасцей Петрык са скрыпкаю і Кірыла «Гусак» з-за гаю. Расказвалі яны розныя рознасці. Прытым часта праслаўлялі інтымныя часткі людскога цела. Іншы раз Петрык пачынаў іграць на скрыпцы: «Ліпа ліпавая ўсю ноч прашумела...» Апошнія адразу падхоплівалі словы песні і як найгаласней падпявалі яму па-свойму: «...а я, маладая, на х.. сядзела». Петрыку не падабалася такое грубае слова, унесенае да прыгожай народнай песні, але што ён мог зрабіць, калі ўсе рагаталі. Далей іграў вядомыя яму куплеты, а астатнія, не ведаючы слоў, выгойкваі за ім. У час гэтых вечарынак мужчыны часта выводзілі жанчын «на двор», але ніколі не ішлі далей як у сені.

Адтуль даносіўся нейкі стукат і стогн і ў хаце гаварылі: «Вуон ііе задушць». Я вельмі баяўся. Чакаў, каб хутчэй вярнуліся. І калі ўваходзілі — цешыўся, што жывыя і цэлыя.

Апрача Ніначкі — разведзенай, і Петрыка — ўдаўца, усе мелі свае сем'і. Петрык быў ужо старым, але вельмі здаровым мужчынам. Быў гэта разумны, ветлівы і заўсёды вяселы чалавек. Кірыла Гусак прыходзіў з-за гаю. «На двор» выводзіў Ніначку і маю мачаху. А ў тым часе ягонаю жонкаю, там за гаем, апекаваўся Тофель. Мой бацька нічога не ведаў і нічым не цікавіўся. Праседжваў увесь час з мужчынамі на вечарынках і толькі знаў курыць махорку. Дамоў прыходзіў познай ноччу, калі ўжо ў хаце былі толькі адны жанчыны.

Бацька ішоў да пуні, браў акалот саломы, і, прынёшы ў хату, распальваў у пліце, ды пачынаў варыць вячэру. Вячэра ў нас была амаль заўжды аднолькавая: бульба ды бульба. Розніца толькі такая, што раз з квасам, іншы раз з вадою, у якой яна варылася і якую ў нас «картахлянкай» называюць. А ўжо вельмі добра было, калі мачаха прыносіла з каморы галоўку квашанае капусты або пасыпала бульбу тоўчаным ільняным семем. Пасля такой бульбяной вячэры ўсе маглі яшчэ есці хлеб, але я даставаў толькі сімвалічна — каб закусіць. Найгорш было, калі бульба прымерзла. Рабілася яна тады салодкай і нясмачнай. Хто як хто, але я, хаця і вельмі не любіў, есці яе мусіў. Калі мачаха заўважала, што выкідаю сапсаваную бульбу, дык адразу выганяла мяне з-за стала і біла за тое, што я быццам бы так і прывык адзін толькі хлеб есці. Называла мяне панскім сабачкаю і ўсім расказвала, што я толькі і еў бы адны прысмакі.

Вялікім ужо святам здаваўся той вечар, калі бацька, прыйшоўшы з вечарынак, пачынаў дзерці бульбу. Відаць было, што тата ў добрым настроі і хоча зрабіць сям'і застольную бяседу. Надраўшы бульбы, распальваў у пліце і чакаў, пакуль яна нагрэецца аж да чырвані. Потым лыжкаю кідаў на яе бульбяное цеста і пёк дранікі. Так, папраўдзе, то найбольшую ахвоту меў на іх бацька, які прагаладаўся на вечарынках, ну і я. Я проста дачакацца не мог. Дзеці, напіўшыся малака, спалі, а мачаха пра каго-каго, але пра сябе-то дбала. Вячэра яна з намі толькі для людскога вока.

Кудзельніцы праседжвалі ў нас цэлую ноч. Разыходзіліся толькі тады, калі праспявалі трэція або і пятыя пеўні. Жанчынам, можа, і хутка праходзіў час — яны пралі, жартавалі, спявалі, але мне гэтая ноч была сапраўднай катонняй. Я мусіў увесь час стаяць і калыхаць дзяцей. Не адзін раз я чакаў, калі прыйдзе бацька з вечарынак і, можа, мяне выручыць. Але яму і ў галаву гэта не прыходзіла. Наадварот, каб паказаць прысутным сваю дасціпнасць і расмяшыць іх, вельмі

нетакоўна з мяне паджартоўваў. Калі агартаў мяне сон і я абсоўваўся на абамлельх нагах ці проста сядаў на столак і спаў, бацька вымаў з пліты галавеньку або куль запаленай саломы і тыкаў мне пад нос, выкрыкваючы: «Гу!» Я схопліваўся і, плачучы ад крыўды, далей калыхаў. Апошнія рагаталі. Найбольш было смеху тады, калі бацька замест агню браў у рот вады і шпаваў мне ў твар. Я тады, відаць, не толькі схопліваўся, але і пырхаў, бо прысутныя рагаталі аж да слёз. Мяне распіраў перамешаны са злосцю жаль, але адзывацца баяўся. Маўчаў. Абы толькі не білі. Хаця пры чужых людзях мяне наогул не білі.

Я быў найстарэйшым. Калі нарадзіўся Іван, мне было чатыры гады. Ён сядзеў у калысцы, а я быў ягонаю нянькаю. Але можаце сабе ўявіць, што гэта за апякун з чатырохгадовага дзецюка. І сам мучыўся і яго мучыў. Усё было добра, калі дзеці — Іван і Ніна, спалі. Найгорш, як трэба было іх падціраць. Іван, хаця і вялікі каніска, рабіў пад сябе. Не ведаю, ці таму, што не мог хадзіць, ці праз сон. Калі я яго начну «халучыць», дык так абое ўпэцкаемся, што адзін толькі смурод ад нас ідзе. Ніна была прыгожаю дзяўчынай, падобнай да бацькі. Пачала хадзіць, як і ўсе здаровыя дзеці, і мне з ёю было лягчэй. А Іван меў тонкія, з паморшчанай скурай ногі, вялізны жывот ды такую ж галаву. Калі яшчэ не хадзіў, дык вельмі смешна поўзаў, так, як людзі гаварылі, — с..... на зямлі. Летам, бывала, бегаем па панадворку, а ён за намі суне і верашчыць, каб спыніліся. Спачатку чужыя дзеці з гэтага смяяліся, але хутка прывыклі, і ўсё стала нармальным. Найгорш мне было выцягаць яго з калыскі і выносіць на панадворак.

Апрача пільнавання дзяцей, да маіх абавязкаў прыналежала кармленне курэй, свіней і цяляці. Летам цяля і свіней кармілі зямлем, па якое трэба было хадзіць аж пад Рутку, бо мачаха казала, што там найлепшы малачай. Рутка — гэта вёска, да якой ад нас два кіламетры. Там было нашае поле. Туды з пустым мяшком ісці было лёгка, але назад — ледзь ногі цягнуў. Аднак лепш мне было хадзіць па тое зямле, чым «шчупаць» курэй. Гэтая праца, што праўда, не патрабавала ніякіх намаганняў, але я проста не мог: па-першае, саромеўся хлопцаў, якія крычалі: «О, Васька склікае куры і зараз будэ іх мацаты!». а па-Другое, рвала мяне на самую думку, што трэба курцы пхаць свой палец і мацаць, ці яна з яйцом. Хаця гэта і было маім штодзённым абавязкам, то выконваў я яго абыякава. Такая непаслухмянасць заўсёды мне каштавала, але што ж я меў рабіць, калі не любіў мацаць курэй. А па-другое, то яны не надта трымаліся седала і шчупай ці не шчупай, то і так уцячэ ды знясецца дзе захоча: то ў зямле пойдзе, то ў хлеў зашыецца. Ніяк не хацелі сядзець над печаяю, куды я іх сілаю

запіхаў. Такія «зладзейкі» не збягаліся на крык «тю-тю-тю». Яны хадзілі «облудом», і трэба было «даводзіць», гэта значыць дагледзець, дзе такая нясецца. Не заўсёды такія «даводзіны» ўдаваліся, і часам было так, што гэтакая «зладзейка» выводзіла ў свой час куранят і з квактушынаю гордасцю вадзіла сваю грамадку па садзе.

СМЕРЦЬ БУРКА

Я вельмі любіў сабак. Свайго ў нас не было, і я мусіў задавальняцца чужымі. Познім вечарам, калі ўсе лягалі спаць, выходзіў я ў сад і клікаў: «Бурк! На-на-на!» На гэты знаёмы ўжо кліч прыбгаў да мяне хведаркаў сабака. Але, убачыўшы, што нічога не маю яму з ежы, бег праз агароды назад, да свае хаты. Я зноў заставаўся адзін і з цяжкім сумам вяртаўся пад свой дашок ды лягаў спаць. Аднак як гаварыў Іванок: «Гасподзь не без міласці, а казак не без долі». Нажыў і я свайго сабаку. Не памятаю ўжо ад каго, але прынёс аднойчы дахаты рыжанькага пчанюка. Колькі гэта радасці было! Усе дзеці цешыліся. Назвалі мы яго Буркам. Сабачка быў вясёлы і вельмі смешна цягаў усіх за нагавіцы. Цяжкае, аднак, жыццё было яму ў мяне. Мачаха моцна мяне не любіла, а праз гэта цярэў і ён. Карміў я яго дрэнна — памыямі ды вадою, «забеленаю» малаком, якое мусіў пакрысе падкрадваць. Калі гэта не ўдавалася мне, падгаворваў мачашыных дзяцей. Але, калі зладзейства выходзіла наверх, мачаха моцна мяне біла — раз за тое, што краў, другі — што вучыў меншых. Бурка падрастаў, але быў вельмі худы. З голаду ён не раз з'ядаў гаўно. Ад яго нага жаласнага скавытання мне аж сэрца сціскалася ў грудзях. А дапамагчы яму мог толькі тым, што спускаў яго з ланцуга, каб сам сабе пашукаў ежыва.

Як было, так было, але Бурка ўсё ж такі вырас і стаў добрым вартуніком. Быў ён надта ж злосны. Усе яго баяліся. Але таму жыццё ягонае стала яшчэ больш цяжкім — перасталі спускаць яго з ланцуга, каб часам некага не пакусаў. Гэта азначала галадоўку.

Аднойчы, вясною, здарылася бяда. Бурка з самае раніцы сваім жаласлівым скавытаннем прасіў есці. Але мачаха быццам бы незнарок не ішла ў поле і пільнавала, каб я не ўкраў хлеба ды не занёс сабаку. Раптам у абсяг Буркавага ланцуга забегла куранятка, і ён на мачашыных вачах кінуўся на яго ды з'еў. Смерць двухдзённага куранятка была смяротным прысудам майму чатырохногаму сябру. Мачаха схапіла кол ды і давай бязлітасна лупцаваць сабаку. Я спачатку маўчаў. Думаў, ударыць раз-другі ды перастане. А па-другое, сам

баяўся, каб не дастаць. Але, бачачы, што пераставаць яна і не думае, давай плакаць ды прасіць: «Мамо! Мамочко! Нэ біетэ Бурчыка! Заб'етэ яго!» Тады мачаха — да мяне. Я — ходу! А яна — зноў давай сваё рабіць. Бедны сабака ўжо і енчыць перастаў. Адно толькі хроп. Я, каб пераняць на сябе мачашыну злосць, пачаў яе празываць. «Мама-срама»,— верашчаў на ўсё горла, абы толькі яго жывым пакінула. Аднак нічога не памагло. Забіла мачаха Бурка. Потым кінула кій і сказала: «Закопай ёго, баструку, бо і тобіе тое будэ». Доўга я яшчэ яго гладзіў ды плакаў. Але, калі ўбачыў, што мачаха выходзіць з хаты і ідзе з матыкаю ў маім напрамку, схопіўся ды пачаў адвязаць з Бурка ашыі-нік, Яна падбегла да мяне ды замахнула, каб даць, але, калі я ўцёк да Улляны за плот, узяла сабаку за заднія лапы і пацягнула на тое месца, дзе казала закапаць. Завалакла і крыгчыць да мяне: «Я тэпэр іду огортаты картохлі, але як прыду і ты яго шчэ нэ закопаеш, то з тобою будэ тое самэ». Закапаў я Бурка разам са сваёю верай у чалавека, зрабіў магілу і, паплакаўшы над сваім лёсам, вярнуўся да штодзённых заняткаў. Больш у нас сабакі не было. Застаўся мне да гульні дзедаў Рэбчык, але ён быў якісьці дурны. Знаёмы ці незнаёмы — кусаць пачынаў. Бывала, бегаю я з ім па дзедавым панадворку ці лузе, дзе пасвіліся каровы, і толькі адбягу на нечы кліч, а ён даганяў, хапаў зубамі і разрываў цела. Калісьці я яго гладзіў, а ён раптам як не кінецца на мяне. Цэлюю руку пакусаў. І то на вачах усяе дзедавае сям'і. З таго часу я стаў яго баяцца. Гавораць, што тахвіляне яго на сала для хворага на сухоты забілі.

ШЭШКАЎ БУРЫК

Праз адну хату ад нас жыла сям'я Шэшкавых — бацька, маці і пяцёра, а мо шасцёра дзяцей. Бацьку, які называўся Іван, празывалі ў вёсцы Немцам. Добра не ведаю, але бадай таму, што ён, бывала, як зойдзе да суседа дахаты, дык стане і маўчыць. «Сядай Іван»,— запрашаюць. «Ныз, постою»,— адказваў той. І так стаяў паўдня, а гаспадар, чакаючы, што Іван скажа, мусіў сядзець цэлы час у хаце. Ягоная жонка Аксеня была добрай жанчынай, але «вліетіела», выходзячы замуж за такога прыдуркаватага Ніэмця. Здаровы нагула быў і вельмі любіў біць слабейшых за сябе. Найчасцей біў жонку і мяне. Жонку за тое, што была ягоная жонкай, а мяне за што — не ведаю. Біў проста, як гаварыў, «з ласкі на пацеху». Дзе ні спаткаў, хапаў мяне за шыю і «малаціў» па галаве ды мордзе. Бывала і так, што даводзілася мне сустракацца з ім у чыстым полі або на пашы. Тады я проста ўцякаў.

Немец не паддаваўся, даганяў мяне і адбываў сваю павіннасць. Уцякаць ад яго мне не было куды. Скардзіцца таксама не было каму, і я быў вымушаны з усім гадзіцца. Пры гэтакай сустрэчы аддаваў «кантыгент» — і ўсё нармальна.

Аднойчы зімою, а мо і ранню вясною, ужо не памятаю, ано толькі ведаю, што было многа балота і стаялі лужыны, мне неяк удалося выйсці на двор пагуляць з сябрамі. Абуты я быў у башмакі, якія ў вадзе вельмі хутка прамакалі. Але лічыў за лепшае быць у мокрых башмаках на дварэ, чым суха сядзець у хаце і пільнаваць мачашыных дзяцей. На дварэ быў нас цэлы гурт, бадай што, з паловы вёскі пазыходзіліся. І вырашылі мы, што будзем дражніць Шэшкавага Бурыка. Былі мы маленькі хлопцамі — ва ўзросце ад пяці да васьмі год. Шэшкаў Бурык быў злосны, але заўсёды баяўся вялікай колькасці людзей. Мы былі ўпэўнены, што ён і нас будзе баяцца, і падыходзілі да самых варот ды верашчалаі: «Бурык, ксы! Бурык, ксы! Бурык, бэры ёго!» Бурык брахаў, але за вароты не выбягаў. Сын Немца, Міця, выглядаў праз акно і таксама крычаў: «Бурык, бэры йіх». Тады мы, нібы курапаткі, разбягаліся па панадворках, а Бурык выбягаў за вароты і дурнеў. Не ведаў, за кім бегчы, і так ні з чым вяртаўся зноў на панадворак. Усяму гэтаму прыглядаліся мужчыны, якія сядзелі ў Панаска, што жыве насупраць Шэшкавых. Быў з імі і Немец. Яму, відаць, абрыдла на ўсё гэта глядзець і вырашыў нас разгнаць. Калі мы гэтак стаялі задам да Панаскавай хаты і планавалі чарговае «наступленне», Немец паціху выйшаў на двор і, хаваючы за спіною кій, падышоў да нас. Сабака, убачыўшы гаспадара, пераскочыў вароты і кінуўся ў наш бок. Мы — у ногі! Але ўдалося гэта не ўсім. Я нават не паспеў скумекаць, у чым рэч, як пачуў на спіне Шэшкаў кій. Упаў у лужыну і раву на чым свет стаіць, а Немец трэпле мяне кіем дзе папала ды сабакам цкуе, які і так ужо рваў мяне зубамі. Каб не тое, што мяне нехта абараніў, дык Немец, можа б, і забіў. Не памятаю ўжо, хто адвёў мяне дахаты, бо сам я з лужыны ўстаць не мог, але памятаю, што потым мой бацька з Немцам кідаліся каменнем. Відаць, бацька за мяне заступаўся.

На другі дзень хачу ўстаць, а тут ні рукою, ні нагою паварушыць не магу ды да таго акрываўлены цэлы. Чую, у хаце пра лекара гавораць. Бацька кажа, што завязе мяне да Кляшчэляў, бо і так усё роўна на рынак едзе. Мне моцна балела, але адначасова цешыўся, што буду ў горадзе, куды людзі з усіх вёсак з'язджаюцца. Буду на рынку, дзе ўсё прадаюць, купляюць ды п'юць гарэлку. Чаго добрага, думаю, можа, у Кляшчэлях тата купяць булачку або ражка.

Заехалі мы да Кляшчэляў, бацька паставіў воз, выпраг кабылу, павесіў ёй на галаву торбу, ды столькі я яго і бачыў. Прыйшоў, калі

ўжо дамоў трэба было ад'язджаць, і кажа: «Дохтора нэ было дома. І сам вычуняеш. Я лепш за тые грошы, шчо трэба было б оддаты дохторы, купыв следзюв. Зайедэмо додому, то ззьмо». Дахаты мы заехалі, але селядцоў гэтых мне есці не давялося. Далі мне палізаць толькі адну галаву.

Хаця ўвесь час праляжаў я ў возе, то, аднак, гэтага не шкадаваў. Наадварот, цешыўся, што быў у «міэсты» і бачыў, як людзі стукалі адзін другога ў далоні, пілі гарэлку і елі сальцісон. Я не ведаў, што гэта такое, але памятаю, як адзін з іх гаварыў: «Максім! Пуйды до склепу, купы бутэлёк горызакі і на закуску сальцэсона...»

МАКСІМ

Максім жывё ад нас праз чатыры хаты, але памятаю я яго добра. Часта прыходзіў да нас. Быў ён моцна цудакаваты. Любіў праклінаць і вастрасловіць. А ў той час часта ездзілі па вёсках жыды, якія скуплялі куры, яйкі, анучы. Памятаю, быў такі Шайко з Орлі, які «калядаваў» па ўсёй Арлянскай і Кляшчэлеўскай гмінах. Наездзіўшыся па вёсках, прыедзе, дзесьці каля поўдня, да нас і, купіўшы сее-тое, адпачывае. Бывала, каля Зборшчыкавага Паўла выпражэ свайго гнедага, напоіць смачнай вадою з калодзежа, што стаяў проста на вуліцы, павесіць каню на галаву торбу з сечкаю, а сам ляжа ў цяньку ды і засне. Але адпачываць Шайку даводзілася толькі датуль, пакуль Максім новага «фокуса» не прыдумае. Адночы стаяла цёплае надвор'е. Вельмі прыгожа свяціла сонейка. Усе людзі працавалі ў полі. У вёсцы былі толькі дзеці, якія купціліся ў пяску, і Максім, які пільнаваў свайго прыгожага саду. У той летні, запоўнены птушыным спевам дзень зноў прыехаў да нас Шайко, якога мы называлі «анучнікам». Максім быццам бы таго і чакаў. Калі Шайко выпраг каня і лёг, каб адпачыць, Максім закраўся за Паўлаў плот і чакаў. Шайко быў стомлены і хутка задрамаў. Тады Максім выпцягнуў з калодзежа вядро халоднае вады і, схаваўшыся ў зеллі, шугануў на спячага Шайка. Той ускочыў на ногі, нібы рыба, выкінутая з вады, і аддыхацца не можа. Урэшце схапіў паветра і давай клясці вінаватага. Праклінаў тлуста. Нават Богам страшыў. А Максім ціха ляжаў у зеллі, бо, відаць, баяўся, каб Шайко яго не ўбачыў. Мы паразб'ягаліся па панадворках і таксама, баючыся, выглядалі з-за вуглоў, ці Шайко не б'яжыць у нашым кірунку. Але Шайко, выкрычаўшыся ўволю, запрог каня і паехаў у Еянку. Максім вылез з-за плота, а мы ўсе адразу да яго. Ён спецыяльна назбіраў нас многа, каб было каму здзіўляцца з ягоных «фокусаў». Калі ўжо ўсе мы

збегліся, Максим, заходзячыся ад смеху, расказваў нам аб усім, што мы і самі бачылі. Але смяяліся за ім, хаця, зразумела, не ўсім хацелася.

А Шайку зусім было не да смеху. Яму хацелася плакаць, тым больш што ўжо не раз спатыкалі яго ў Грабаўцы прыкрасці. Па Максімавых расказах відаць было, што «анучнік» пацярпеў ад яго не толькі маральна, але і матэрыяльна. «Раз, пара ліет тому назад,— расказваў «чудак»,— Шайко прыехав до Грабувця з повнымі скрынкамі йіець. Затрымався протів Багруовскаго Грышы і мэнэ. Я тогды в сэбэ з садка давай лупыты по тых скрынках каменнямі. Шайко, як зобачыў, шчо яйця брызгают, то зачав ражаты гвалт і бычом по конёвы. Коб віетэ, сучы сыны, бачылі, як вуон ўтыкав...» — расказваючы, рагатаў, а мы за ім пішчалі, нібы камары. А вечарам кожны расказваў сваім бацькам, які то Максим «чудак».

Не ведаю, як і дзе ён памёр, бо я ўжо тады служыў у арміі, але памятаю, як ён кожнае лета хадзіў у квітнеючы жоўты лубін паміраць. Бывала, паснедае, завядзе кабылу ў «шалешак» і, замест ісці памагаць сям'і ў полі працаваць, кладзецца ў пахучым лубіне. Чакаў, пакуль прыйдзе смерць. Мы спачатку баяліся, што сапраўды ён памрэ, але смерць не прыходзіла, і ўкраінцы перасталі ў яе верыць. Аднак бегалі воддаль і, хаваючыся, хіхікалі. А Максим ляжаў на спіне, з аброццю пад галавою, і кляў смерць за тое, што не прыходзіць. Калі дзень схляўся да вечара, уставаў і ішоў дамоў, дзе даставаў лаянку ад жонкі за гультайства. Тады зноў праклінаў: «Костуха! Коб ійе огонь спалів! Прыдэ, суча доч, зімою, колі з хаты нося страшно показаты, і зарыэжэ. Коб ты, вышчырко, ногі поламала! Дэ ж ты, холеро, лазіш? Як завтра нэ прыдэш, то мать твою ё., і ўмыраты нэ хочу!»

«Вышчырка», аднак, не прыходзіла ні назаўтра, ні на пазаўтра. Ужо і лубін перацвіў. А людзі смяяліся, што, моў, і сёлета Максіма смерць падманула.

ГУЛЬНЯ Ў ІНТЭЛІГЕНЦЬЮ

Было гэта тады, калі я быў зусім малым хлопчыкам і, стоячы на табурэце, калыхаў чарговае мачашынае дзіцё. Не памятаю, ці гэта быў яшчэ Іван або Ніна, ці, можа, ужо Маня? У мачахі іх было ж шасцёра.

Калі не лічыць меншых дзяцей, вечарамі ў хаце быў толькі я з мачахаю. Бацька, падаваўшы жывіне нанач, адразу ішоў на вечарынку або ў краму да Барана, дзе збіраліся сяляне і рагаталі, «узаяўшы каго-небудзь на зуб». Бацька расказваў, што часам нават ішлі ў зак-

лад, хто з'есць кілаграм салёных селядцоў або папяровую мухалоўку з мухамі. Былі такія, што з'ядалі. Абы ано нешта выйграць. Барану неаднойчы гэта каштавала, бо мусіў мыць падлогу па тых, што не вытрымалі. Адзін толькі Максім туды не хадзіў. Нанач ён заўсёды даваў, калі яшчэ свяціла сонца, і, падаваўшы, пёр адразу да нас. Убягаў у хату і пачынаў на чым свет стаіць клясці мароз. «Коб яго огонь спаліў, з морозом! — праклінаў.— Усёму на свіэты халера тая докучае — і людём, і скотыны, і дэрэвам. Усё на свіэты яго бойітця. Оно адны туолько сморкаліэ ныз. Вони, сволочы, заміэст ховатыся, то вылазят». Гаворачы гэтак, прыціскаў пальцам то адну, то другую ноздру і голасна сморкаў на падлогу. Высмаркаўшыся, расціраў усё гэта лапцем, а нос выціраў ручніком, які служыў нам усім да ранняга туалету. Затым выціраў ён ім рану, якая гнаілася пад ягоным правым вокам. Пры гэтым моцна кляў. Максім любіў праклінаць. Кляў ён усё і ўсіх. Ходзячы па хаце, што вельмі любіў рабіць, спыняўся каля мяне і пачынаў: «А ты, цыганэ чорноокі, добрэ кольшы дытя, коб нэ плакало». Мачаха, пачуўшы гэта, адзывалася: «Коб ёго ліхорадка кольхала, як вуон йіх кольша. Вуон оно ждэ, коб я дэ-нэбудь з хаты вышла. А потум хліэб спуд обруска крадэ. Жэрэ, гад, як корова». І так завязвалася размова. «То ты, Оксэня, бый гада, бо як нэ будзеш быты, то вуон тобіэ цыэду булку ўпрэ»,— раіў Максім. Потым, на хвіліну, абое заціхалі. Але, памаўчаўшы, Максім адзываўся: «Давай, Оксана, хто буольш на яго пруюзвіскув выдумае». І пачыналася. Што «эпітэт», то і рогат, «Сыч, Цыган чорноокі, Бэрко губаты, Бутэль смэрдзячы, Цвэлько смэрдзячы, Дурное бурыло, Куоньска голова, Баструк»,— сыпалася ў мой адрас характарыстыка. Яны рагаталі, а я плакаў. Насмяяўшыся даволі, выціралі слёзы, і мачаха дадала: «То ж нэ прывэдэ сова сокола, оно такога, як і сама. Мойе усыэ дыэті біеленькі, а то чорны, як цыган, і шчэ хочэ, коб яго любыты. Дэж можна яго любыты, як вуон до всыэж звыруов подобны». Але Максім ужо чамусьці яе не слухаў. Мармычучы нешта над носам, пачаў распранацца. Ён ніколі ў нікога не пытаў, ці можна пераначаваць. Заўсёды, калі не хацелася ісці дамоў, а хацелася спаць, узлазіў на печ і засынаў. А я, пакуль засну, вельмі баяўся, каб дзядзька мяне не апляваў або не абсморкаў, бо ён жа дзеля такога «глупства» з печы не злазіў.

ДЗЕД

Дзядоў з боку бацькі я не памятаю. Людзі гаварылі, што дзед Трахім быў вельмі працавітым, шчырым, адважным, пачэсным і справядлівым чалавекам. Успамінаюць, што калісьці, ведучы з пашы каня, убачыў, як двое царскіх салдат у Кірылы Сапёравага мёд выбіраюць. Пад'ехаў, узяў кій ды і «выгвоздыв» па спінах, як смаркачоў нейкіх. А бывала, як паедзе жаць жыта і настане час адпачынку, дык ён сядзе і ладзіць абутак або вопратку. Вось які быў ён працавіты.

Вельмі любіў ён і сад і пчолы. Пчолы, відаць, па смерці дзеда пагінулі, і я іх не памятаю, але затое сад памятаю вельмі добра. Сапраўды, быў ён прыгожы. Былі там розныя гатункі груш, яблыняў, сліваў. Калі б мне трэба было падзякаваць некаму за тое, што жыву, дык падзякаваў бы гэтаму саду. Удосталь наесціся мне ніколі не давалі, і я тады ратаваўся садавінаю. Еў яе аж да глыбокае восені, да часу, пакуль не паападалі з дрэў аношнія грушы, якіх ніхто, апроч мяне, не хацеў есці. А мне яны мёдам здаваліся. У садзе мне ніхто нічога не мог зрабіць. Не павесяць жа на дрэвах замкоў. Але нямала я і перажыў праз гэты сад. Найгорш было тады, калі пачынала даспяваць садавіна. Пастушкі, прыгнаўшы каровы, так і наляталі цэлай чародою ды валілі па дрэвах кіямі. Часта абрываўлі яблыкі разам з галінамі. Я іх праганяў, празываў, страшыў бацькам. Але мяне і майго бацькі не ўсе баяліся. Замест уцякаць, то возьмуць наб'юць мяне ды яшчэ і прыкажуць, што, моў, «скажы оно туолькі, то і шчэ доложымо». Я баяўся і маўчаў. А вечарам бацькі, прыйшоўшы з поля, білі мяне за тое, што не ўпільнаваў саду.

Другі мой дзед, Павал, быў чалавекам багатым. Яго памятаю вельмі добра. Любіў ён гадаваць быкоў і жарабцоў. І на гэтым многа зарабляў. Сяло вялікае, а часам яшчэ і з другіх вёсак прыводзілі. Колькі ў дзеда было дзяцей — не ведаю, памятаю толькі двое сыноў і тры дачкі. А колькі ўнукаў, то дзед і сам не ведаў. Толькі ў аднаго Тофеля было дваццаць і ў Ігната шаснаццаць. Тофель і Ігнат са сваімі сем'ямі жылі пры бацьках. Нягледзячы на вялікую сям'ю, жылося ім добра. Зямля ў дзеда была добрая, а да таго і «свой» лес. Лес, папраўдзе, быў дзяржаўны, але паколькі Тофель быў ляснічым, знаходзіўся ён у дзедавых руках. Я нават там дзедавы (і сваю адну) каровы пасвіў, чаго іншым рабіць было нельга. Каровы былі тлустыя, таму што травы ў лесе было многа. І таму давалі многа малака, з якога дзядзіны рабілі сыры і масла. Але мне, наколькі я памятаю, то толькі адзін раз дзядзіна Барбара хлеб маслам памазала. Па сённяшні дзень адчуваю смак таго хлеба.

Калісьці зайшоў я да дзеда. У хаце быў толькі Ігнат з жонкаю Лідай. Дзядзька Ігнат хіба здагадаўся, што хачу есці, бо сказаў жонцы, каб наліла мне малака. Але Ліда на ягоную праблему адказала: «Шчо ты?! Вуон того молока йесты нэ будэ». Дзядзька больш просьбы не паўтарыў, а дзядзіна такім спосабам зберагла квартачку малака. У мяне ніхто з дзедавае сям'і ніколі не пытаў, як я жыву. Іх толькі цікавіла, ці добра напасеныя каровы. Але, якім коштам я гэта раблю, іх ужо не цікавіла.

Хадзіў я заўжды босы. Ногі ад бруду аж патрэскалі. Цэлай маёй вопраткай была адзіная льняная сарочка і такія ж нагавіцы. Калі падаў дождж, накладаў на галаву бульбяны мяшок. Пасвіўшы кароў, жывіўся пераважна чарніцамі і суніцамі. Ніхто ў мяне ніколі не пытаў — галодны я ці не. Бабуля ахвотна дала б, але баялася сваіх нявестак. А дзеда пры сустрэчы са мною цікавілі ано каровы — дзе пас, як пас, чаму так мала малака далі.

Аднойчы раніцай устаў я выганяць кароў і, ідучы па сваю худобіну, заснуў на дрэварубіску. Калі пралупіў вочы, сонца ўзыходзіла. І зрабілася мне сорамна, што праспаў. Схапіўся, быццам бы апантаны, выгнаў з хлява сваю каровіну і бягом да дзеда. Але дзед, відаць, злітаваўся над каровамі і выгнаў сам. Я сваю таксама пагнаў, але не ў лес, а на супольную пашу. На гэты раз быў разам з сябрамі.

Майго дзеда баялася цэлая веска. Хадзіў ён заўсёды з уваткнёнаю за пояс сякераю. Аднойчы яму прыдумалася, што можа заняць у навакольных суседзяў паплавы. Як задумаў, так і зрабіў. Нацягаў са «свайго» лесу дрэва, абгарадзіў усё высачэзным плотам і карыстаўся, як сваім. «Пуцяўкаю» гэта называлася. Раслі там вялікія салодкія малаіны. А тыя, чые паплавы дзед заняў, баяліся і словам адазвацца, бо так бы і дасталі. Вымушаныя былі пагадзіцца з дзедавай акупацыяй. Каб пасвіў я іхныя каровы дарма, сказаць гэтага не магу. Плацілі. Як сёння памятаю, як атрымаў на заплату Паўлікаў пінжак і боты. Што праўда, старыя і завялікія, бо Паўлік быў на тры гады старэйшы, але ўсё ж такі заплата. Магчыма, што ўсё гэтае выцягнулі недзе з закуткаў, але на зіму мяне апанулі. Беручы гэтую плату, мне зрабілася крыху сорамна. Прыпомнілася, як ашукаў я раз дзедавы, другі раз дзядзькавы надзеі. Як выйшла з дзедам, я ўжо ўспамінаў. А з дзядзькам Ігнатам было так. На панадворку ў іх было заўжды шмат балота. Толькі булькала пад нагамі. Некалі там дошкі ляжалі. Але дзе ў такой макрэчы нешта выляжыць. Згнілі. Раніца была вельмі халодная, і мне, з патрэсканымі нагамі, так не хацелася туды лезці. На дзедаў панадворак прыйшоў я вельмі рана, але так замерзлі ногі, што прысеў пагрэцца. І крыху засядзеўся. Устаў, калі па спіне заскакалі мурашкі

ад холаду. Давай выганяць кароў. Жану я гэтую заспаную жывёліну па калені ў балоце, аж гляджу — адчыняюцца дзверы і на ганак выходзіць дзядзька Ігнат у адных сподніках і давай ліць на камень, аж брызгі разліваюцца. Калі я з ім зраўняўся, дык пачуў, накіраванья ў мой адрас, дзядзькавы словы: «От твою мать з пастухом. Хутко сонце будэ сходыты, а вуон шчэ оно каровы выганяе». Сказаўшы гэта, кінуў сцаць і пайшоў далей спаць.

Як сёння памятаю той дзень, калі знайшоўся я ўпершыню ў Дубічах Царкоўных. Было гэта на Пятра і Паўла — царкоўны фэст. Народу — аж кішма кішыць. З суседніх вёсак — пехатою папрыходзілі, з далейшых — вазамі папрыезджалі. Усё гэта было для мяне надта цікавае. А найбольш захаплялі ларкі з цукеркамі, пранікамі і рознымі цацкамі. Мне вельмі хацелася мець пеўніка, які, калі падзьмухаць, свістаў. Сябры мае куплялі розныя цацкі. Яны світалі, мычалі, стралялі. Пра пісталет мне і не думалася, а свістка-пеўніка так хацелася мець. Хадзіў я і заглядаў: то на ларкі, то дзецям у вочы, то натоўп мужыкоў, у якім стаяў мой дзядуля, разоў з дзесяць абышоў. Яны там пра гарэлку гаварылі, а мне толькі свістка жадалася. Не ведаю, ці, можа, хто падказаў дзеду, ці мо ён сам убачыў мяне, і сціснулася яму сэрца, але памятаю, як дзед выняў дзесяць грошы і сказаў: «На, купы собіз ядер». Я ад радасці аж падскочыў! Дзесяць грошы!.. Цяпер ужо і я мог купіць сабе свісток ды яшчэ палову чвэрці дынявых «ядер».

Памятаю і сваю бабуся Улісю. Яна таксама дзеда баялася як агню. Яна, бедная, вельмі цяжка працавала. І ў полі, і дома. А да таго дзед часта яе біў. Памятаю, як спрацаванья былі ейныя рукі і якія згорбленыя плечы. Бабуся ўжо была пры смерці, а яшчэ працавала. Памятаю — быў Вялікдзень. Зайшоў я да іх, каб смачней паесці, чым дома. Уся сям'я сядзела кругом стала і з'ядала ўсё тое, што падавала бабуся. Я сядзеў на ложку, і мне па кавалку падавалі. Бабуся тады ўжо нічога не ела. Прынясе з кухні што трэба і сядзе ля мяне на ложка, павесіць галаву ды маўчыць. Вечарам таго ж дня і памерла. Усе гаварылі, што Макаціха святою будзе, бо памерла ў той дзень, калі рай адчынены.

А вось і яшчэ адна падзея, звязаная са смерцю бабусі. Калі чалавек памрэ, яго ўбіраюць, запальваюць свечкі, збіраюцца з вёскі людзі. Сядзяць пры нябожчыку цэлую ноч. Спяваюць песні, чытаюць псалтыр. Прыходзяць сваякі, суседзі. Мая мачаха, хаця была блізкай сваячкай памершае, на вечар не прыйшла. Раніцаю, калі прабудзілася, знайшла поруч з сабою нежывога свайго сына Грышку. Яна яго проста задушыла ў час сну. Палажыла ля сябе, каб накарміць, заснула

і прыдушыла. А ў вёсцы зноў сенсацыя, што, моў, Бог пакараў Аксеньку за тое, што не пайшла Улісі апошні раз адведаць.

Дзед мой вельмі шанаваў і паважаў ураднікаў. Абыякава адносіўся да сваіх аднавяскоўцаў. Хіба, што былі за яго багацейшымі. Услужваў усім, ад каго быў залежны: судовым выканаўцам, паліцыі.

Калі ў Грабаўцы ўзяліся мераць поле і рыхтавацца да падзелу хутара, мне давялося вазіць мярнічага. Усе, хто з ім хадзіў, мелі з сабою торбачкі з ежаю: хто хлеб з салам, хто каўбасу. Я нават сухога хлеба не меў. Мужыкі разам з мярнічым, сеўшы на траве, абедалі, а я адыходзіў набок і страшна саромеўся, што не маю чаго есці. Вечарам, калі работа была закончанай, людзі разбіралі з воза прылады, а я яшчэ адвозіў мярнічага на начлег. Ехалі моўчкі. Што я мог гаварыць — ён пан, а я абарваны мужыцкі сын? Але, відаць, ён меў добрае сэрца, бо пачаў мною цікавіцца.

— Поведаз, дзячэго маш таке подартэ сподне?

— Бо подэрлісь,— кажу.

— А коня напаслэсь?

— Напас.

— Але сам то хыба не напаслэсь се, бо не відзялэм, жэбысь цось яда?

Я маўчу. Мне так есці хацелася, што гатоў вымаць і есці з-пад яго салому. Мярнічы, пэўна, гэта зразумеў, бо змоўк. І так прыехалі мы ў вёску. Трэба было затрымацца насупраць Рыгоравае хаты. Але, вядома, кабыла не «закаўзаная», і, пакуль спынілася, то мы крыху і праехалі. Усё было б добра. Мярнічы ўжо высеў. Але якраз дзед надшыў і пачаў: «Шчо ж ты вжэ так замучыўся, шчо нэ можэш кобылы пэрэд фурточкою затрыматы, так коб мырнычы з шыкора выскочыв з воза і полав в ійе? І.., ты нэволоханы, за шчо тэбэ хлібom кормлят?» Потым плюнуў дзед на брук, аж пляснула, і пайшоў сваёю дарогаю. З гэтае пары мяне і пачалі празываць «нэволоханым».

Дзед вельмі любіў жарабцоў. Калі немцы напалі на Савецкі Саюз, у дзеда быў прыгожы сівы жарабец. Дзед спачатку, можа, і цешыўся прыходам немцаў. Але нядоўга. Ад сенакосу да жніва. Едучы ў жніўны час на поле, наткнуўся на групу нямецкіх салдатаў. Затрымалі. Дзед думаў, што хочучь падехаць, і з ахвотаю спыніўся. Але немцы ездзіць і самі ўмелі. Дзед, нібы мячык, выскачыў з воза і — толькі і бачыў свайго прыгажуна. Нават сказаць не паспеў, што ён іхны саюзнік.

Калі дзядуля астаўся ўдаўцом, меў яшчэ адну незамужнюю дачку. Зінай яе звалі. Засталася яна, лічыць, круглаю сіратою. Браты мелі свае сем'і, і там яна была непатрэбная, а бацька (мой дзед) — за баба-

мі аглядаўся. Жаніцца яшчэ думаў. Зіна ведала, што як бацька ажэ-ніцца, дык яна застанецца служанкай у сваіх братавых. Так яно і было. Бацька пачаў яўна хадзіць да аднае ўдавы, якая жыла з малым сынам; ёй было гэтак выгадна. Мужчына яшчэ здаровы, мог смела заняцца гаспадаркаю. А і «даваць» не мусіла пакрыёму суседзям. Ну а Зіна засталася жыць пры братах. Працавала, як конь.

Але маладосць ёсць маладосць. Зіна расла, прыгажэла. Прыйшоў час, што за ёю пачалі жаніхі азірацца. Штораз пачаў заходзіць слаўны ў вёсцы Кузьмоў Сашка. Вельмі сабе яны спадабаліся. І ўрэшце, мусіць, вырашылі пажаніцца, бо аднойчы Саша, узяўшы паўлітроўку, у «дывоснубэ» прыйшоў. Пакуль пілі гарэлку, дык усё было добра. Але, падвыпіўшы, давай сват за свае абавязкі брацца. «Дзяцку Павол,— кажа (бо дзед, хаця і жыві ў ўдавы, то лічыўся поўным гаспадаром),— мы в дывоснубэ до вашэі Зіны прыйшлі. Сашу ожэныты трэба. Зіна дыэвчына хороша, але самым хороством чоловіек нэ живэз. Трэба, коб і посаг якісь далі. Ну, скажэм, корову і тры гектары».— «Ого-го! Шчо то, то нызэ! Корову, то, можэ, і дам, але за зэмлю выбачайтэ. У мэнэ шчэ і двох сынуоуе. Як хочут жэнытыся, то нэхай знайдут спосуб, як і прожыты. Я ім зэмліэ нэ дам»,— адказаў дзед.

Доўга ў гэты вечар у Макацёвай хаце гарэла святло. Зіна баялася, што бацька не дасць пасагу і Саша яе не возьме, бо ягоны бацька без пасагу браць не дазволіць. Саша таксама баяўся за свайго бацьку. Прыціх і маршалак. Ён таксама баяўся, што вяселле можа рассыпацца. Працягнулася ўсё гэта да позняе ночы. Так і нічога не вырашылі. Саша далей, па-старому, любіўся з Зінаю, а дзед жыві з удавою і кіраваў сваёю гаспадаркай. Пра пасаг слухаць не хацеў. Упёрся, нібы каза, што не дасць ні пядзі, і ўсё! А без гэтага маладыя не маглі збудаваць свайго шчасця. І вырашылі падысці з іншага боку.

Аднойчы ў вёсцы была забава. Былі на ёй і Зіна з Сашам. Яны танцавалі, прытуляліся, шапталі сабе цёпльыя словы. А бабы, стоячыя па баках, углядаліся і, успамінаючы сваю маладосць, зайздросцілі ім. Іншыя і спачувалі, бо ведалі, хто стаіць перашкодаю іхнаму шчасцю. А тыя танцавалі і нічога вакол сябе не бачылі. А іхныя думкі і бязмежнае каханне прывяло да таго, што, нягледзячы на нішто, вырашылі пайсці ў пуню. Што будзе, то будзе. Можна, тады ўсё пойдзе іншаю дарогай. Музыка перастала іграць. Зрабілі перапынак на вячэру. Усе памалу разыходзіліся. Хто ішоў на выпіўку, хто прагульваўся па вёсцы. А Саша з Зінаю вырашылі, што сёння поўнасьцю аддадуцца каханню і зробіць... дзіцё. Можна, тады бацька, каб не ўзялі на язык, згодзіцца даць пасаг. Але, калі зайшлі ў пуню, Зіна вярнулася да рэальнасці і пачала бараніцца. Баялася, што бацька не згодзіцца і Саша

пакіне яе з дзіцём. Аднак гарачыя пацалункі і Сашавы абяцанні перамаглі. Зіна змагалася ўжо не з ім, а з сабою. І сталася.

Прыйшоўшы на забаву, зноў танцавалі разам. Але стаячыя пад сценамі, відаць, нешта пранюхалі, бо пачалі падспеўваць дакучлівую песню.

Яны ведалі, у чый бок была накіравана гэтая песня, але напляваць ім на яе. Яны ж будуць мужам і жонкаю. Адвагі ім дадала іншая песня, якая паплыла з другога кутка, дзе сядзела група дзяўчат і хлопцаў. Па пакоі расплыліся словы:

Розлука ты, розлука,
Чужая сторона,
ніхто нас нэ розлучыт,
Як мать – сыра зэмя.
Зачэм нам розлучацца,
Зачэм в розлуке жыць?
Не лутшэ обвенчацца
І дрўг друга любіць?

Закончылася забаву, а з ёю і прапала Зініна дзявоцтва. Зіна пачала баяцца, што яна цяжарная. Прыйшоў час, і яна пачала закругляцца. Бацька яе кляў на чым свет стаіць, а пасагу як не даваў, так і не даў. Нарадзілася дачушка. Зіна моцна плакала. З Сашам яны далей кахаліся, але да вяселля не дайшло. Ён ажаніўся з пасажнаю, а Зіна засталася з дзіцём. Пасля выйшла замуж за іншага, які «дарабіў» ёй яшчэ трое і памёр.

Як ужо я ўспамінаў, дзед любіў чыноўнікаў і багатых. Любіў таксама і дужых, асабліва тых, якія білі слабейшых за сябе. Любіў і тых, хто паіў яго самагонкаю. Калі прыйшло ў 1944 годзе вызваленне, мне было тады амаль восемнаццаць год. Я залічаўся да дарослых. Пачаў сам гнаць самагонку. Частаваў і дзеда. Занясу, бывала, паўлітроўку ўдаве, то і есці дастану, і дзед са мною гаворыць, як з дарослым. Дайшло да таго, што як адыходзіў у армію, то дзед мне зеля нейкага даў. «Бэры,— гаворыць,— сёе зыэле і завшэ носы з собою. Воно од пуль тэбэ сохрани́т. То зыэле помочное, мы его провіэрылі. Гаёвы клалі в шапку і цыялі з дубэльтовкі. І куолько нэ стрыялі, а в шапці аны дзюрочкі». Насіў я гэтае зэле, пакуль не паступіў у афіцэрскую школу. Потым выкінуў гэтага дзедавага «абаронцу».

Памёр дзядуля неспадзявана. Жыў ужо тады пры другой удаве. Гавораць, што прыйшоў ад арання, паабедаў, лёг адпачыць і больш не ўстаў.

ЗАКАЛЯДАВАЎ

Было мне шэсць год і вельмі хацелася пайсці калядаваць. Атрымаў ад бацькі дзесяць грошы і пабег да дзядзькі Ванькі прасіць, каб прыняў да свае групы. Зайшоў, зняў шапку, сказаў «здравствуйте» і сеў на лаўцы, бо дзядзька са сваёю жонкай Маняю на печы ў карты гулялі. Спачатку не звярталі яны на мяне ўвагі. Нават на прывітанне не адказалі. Але загнаўшы адзін другога ў дурня, Ванька глянуў у мой бок і запытаў: «Чего ты прішёл і сыдыш, нэ бачыш, жэ Колі нэма?» (Коля быў іхным сынам — старэйшым за мяне на тры гады.) Ванька калечыў рускую мову, хочучы патрапіць за сваёй жонкаю, якая была рускай. «Да, да,— паўтарыла Маня,— чего не ты сядыш, если Коли нет, мы тебе не друзья». — «А я до Коли нэ прышов,— гавару,— я прышов до вас, просыты, коб віэтэ прынялі мэнэ колядоваты» .— «Га-га-га»,— зарагаталі Ванька з Маняю на печы, а я пачырванеў, бо мне зрабілася сорамна. Высмеяўшыся і павыціраўшы кулакамі вочы, дзядзька сказаў: «Дэ ж ты прэшыя як ты шчэ мэншы од мого Коли, куолько тоbie ліет?» — «Ліетом будэ сьэм,— адказваю.— Во осэнью трэба будэ іты до школы». «О, бачыш, старуха-репетуха, мае шыэсть ліет і хочэ іты коледоваты». — «Да, старух-репетух, он ещэ слишком мал, чтобы ийти со звездой. Ведь там надо петъ и звезду носить, а ты мал, ты мал...» «А петъ ты умееш хоч шчо-нібудь?» — зноў пытае Ваня. «Умію дужо пісэнь рудвяных, бо научывся од бабуов, як булі в нас на прадках». Ваня з Маняю яшчэ мяне высмеялі, але, бачачы, што не ўступаю, Ваня пытае: «А грошы маеш на г'язду?» «Да, да,— паўтарае Маня,— а деньги у тебя есть? Надо ж купить бумагу, свечки, чтоб звезду сделать красивой». — «Маю,— гавару,— дэсэть грошы»,— і хучэй вымаю з кішэні, каб часам не раздумаліся, бо мне ўжо і так аж плакаць хацелася. Ваня, убачыўшы, што маю грошы, злез з печы і гаворыць: «Ну, то прымэмо тэбэ, бо ты кумув сын і сирота. Коб хто другі, нэ прынялі б. Твоя нэбушчыця маты хрыстыла мого Колю, то і прымэмо». «Да, да,— як папугай, паўтарала Маня,— ты сирота и кумов сын, так мы со старухом-репетухом тебя примем, и ты уже буцешь чужой десятый, хватит». Мiane аж распірала радасць. Аддаў я ім грошы, якія Ваня перадаў Мані, а тая, палажыўшы ў торбачку, у куфар схавала, і пабег дадому цешыцца, што пайду калядаваць. Але ніхто на маю радасць не зважаў. Мачаха злосная, аж кіпіць, і толькі дулі мне пад нос совае. Толькі бацька запытаў: «Ну шчо, Ванька Срайко прыняў коледоваты?» — «Прыняв, таточку, прыняв,— крычу,— і зобячытэ куолькі грошы зароблю. Куплю ядёр і цукеркув собіе і Івано-ві з Ніною». — «Гамно ты заробыш,— набармушаны адказаў бацька,—

оно дэсэть грошы, як у с..., усадыв». Я рады, што пайду калядаваць, так і чакаў каляд. Начамаі спаць не мог. І вось прычкакаў. Заўтра ідзем калядаваць. Будуць грошы.

Ад самое раницы ў Ванькі сядзелі.

Праўду гаворачы, то «г'язда» не была ўжо такая прыгожая. На ўпрыгожванне Ванька выдаў усяго толькі дваццаць грошы. Купіў два аркушы паперы. Адным аклеіў перад, а з другога — кутасы парабіў. Ззаду — газетай пазаклейваў. І ўсё, цэлая «г'язда». Хтосьці са старэйшых назваў яе барабанам (бубен). Ну, але ідзем калядаваць. Жыў Ванька больш-менш пасярэдзіне вёскі. Сабраліся мы ўсе ў яго, і Ванька гаворыць: «Я буду насыты г'язду, а віэтэ туолькі голасно співайтэ. А хто будэ грошы носыты — выбірайтэ». Усе хлопцы выбралі мяне, бо я найменшы, то не абману. «Ладно,— згадзіўся Ванька,— но смотры, як згубыш, то уб'ю». «Ніэ,— думаю,— нэ згублю, дайтэ но мніэ носыты».

Ванька злапаў «бубна», а мы купаю за ім пайшлі пачынаць ад пачатку вёскі. Ванька ў нікога не пытаў, спяваць ці не, а адразу заходзіў у хату, і мы за ім пачыналі спяваць. Пакуль дайшлі да мае хаты (жыў я пад трынаццатым нумарам), мелі ўжо дужавата грошай. Ванька, выйшаўшы з нашага панадворка, абсудзіў, што я яшчэ замалы, каб насіць грошы, і забраў ад мяне торбачку, і аддаў свайму Колі. Калядавалі мы з вялікай ахвотаю. І дайшлі да Ванькавае хаты. Тут адпачылі, пакінулі заробленае да паловы сяла і пайшлі далей. Калядаваць кончылі позна ўвечары. Усе асіплыя і змучаныя. Я змёрз моцна ў ногі, бо мае башмакі прамоклі. Рукі таксама адубелі, бо быў без рукавіц. Зайшлі да Ванькі ў хату і давай дзяліцца грашыма. Ваня з Маняю пра тья, што да паловы сяла, забылі і да падзелу высыпалі ано другую частку. Забразгалі грошы, і мне зрабілася адразу цяплей. Ванька пачаў раскладаць на купкі. Выйшла трынаццаць купак. Хтосьці сказаў, што нас толькі дванаццаць, але Ванька сказаў, што трэба даць таксама той, што хаты пільнавала. У канцы канцоў выйшла ўсім па сорок два грошы, а мне сорок адзін. Але не было каму адняць, каб мне дакласці. А па-другое — я найменшы, то і так яшчэ добра. Я таксама на гэтае згадзіўся і пабег дадому, каб хутчэй пахваліцца. Але там нікто на мяне не чакаў. Павячэралі і ляглі спаць. Я, змучаны і галодны, але рады, што маю свае грошы, прынёс з сёнцаў пасцель, паслаў на лаўцы ля акна і лёг. Заснуць, аднак, не мог. Схапіўся ранютка, каалі нашыя яшчэ спалі, і — хутчэй да дзядзькі Ігната. Забег і крыччу: «Дядьку! Зобачтэ, куолько в мэнэ грошы! Я вчора заколядовав. Шчэ міэв буольш, оно вуон мэнэ ошукав, бо сваюой Мані дав сорок два і то до пув сёла, мніэ рок одін». — «Ого-го, но й в тэбэ і грошы! — падахво-

ціў Ігнат,— А што ж ты будэш з імі робыты?» — «Куплю в Барана ядёр і цукеркув»,— адказваю. «А можа, дасы мніэ, я куплю тытёну»,— сказаў дзядзька і забраў усе мае грошы. Вось табе я і закалядаваў...

ОХ, І НАЕЎСЯ!

Аднойчы я дамовіўся з адным, што ён папасе маіх кароў, а я, хаця адно свята, пабуду дома. Не памятаю, якое гэта было свята, але, мусіць, вялікае, бо прыгожа свяціла сонца і людзі валілі ў царкву. Прыгнаў я з поранку кароў і цешуся, што цэлы дзень у мяне свабодны. Хаця высплюся ўдосталь. А потым, можа, і пад царкву з сябрамі схаджу. Але гэта былі толькі планы. Толькі я ўвайшоў у хату, як бацька даў ужо мне работу. Кабылы яшчэ не паспеў ён вывесці, і мусіў я яе весці аж у «Вэрбыннык». Я так налазіўся, і так мне ногі балелі, ды спаць хацелася, бо ўставаў я далека да ўсходу сонца, што ледзь жыву. Але ж кабыла ні ў чым невінаватая. Яна ж гаспадара сабе не выбірала.

Калі прыйшоў я з аброцькаю дамоў, бацька з мачахаю ужо паснедалі. Галодны я ці не — у мяне яны не пыталі. У іх былі свае дзеці, і я ім не быў патрэбны. Бацька, паснедаўшы, ляжаў на «запыку», а мачаха рыхтавалася ісці ў царкву. На мяне нікто не звяртаў увагі. Заплакаў я ад жалю і прашу: «Дайтэ мніэ йесты, бо я ж голодны». Бацька не адазваўся, а мачаха, зацяўшы зубамі вывалены на баряду язык, так як гэта патрапіла яна рабіць, давай мне дулямі пад нос соваць ды галавою аб сцяну таўчы. Таўчэ, нібы вінавайцу нейкага і прыгаворвае: «На о, Сычуго! Дулю тобіэ, а нэ йесты. Іды жэры туды, чыйе коровы пасэш». І я моцна заплакаў. Ужо не ад крыўды, а ад болю.

Сядзеў я на лаве і хліпаў, чакаючы на бацькаву літасць. Думаў, што ўстане і дасць ён мне хаця сухога хлеба. Але бацька ляжаў і ні на што не звяртаў увагі. А мачаха зашнуроўвала свае доўгія, да каляняў, чаравікі і прасіла ў Бога прабачэння: «Господы! Чэрэз того баструка шчэ до цэрквы спузньнось». І, расшырыўшы ноздры, бы конь храпы, павяла дзікімі вачыма па хаце, ды бразнула дзвярыма, і пайшла. Пайшла маліцца і прасіць Бога, каб забраў гэтага «баструка». Так, гэта было б ёй вялікае шчасце. «Ану ж Буог выслушае маю молітву».— думала дарогаю, напэўна.

Бачачы, што бацька спіць і не чуе майго плачу, павыціраў я кулакамі вочы і думаю: «Побачым, хто выйграе». Прыйшоў мне ў галаву цікавы план. Падумаў я, што вазьму ды залезу ў камору і наемся

колькі ўлезе хлеба з саланінаю. Мачаха ж пайшла, а бацька спіць. А тут і ключ якраз у дзвярах. Відаць, мачаха з усяго гэтага забыла схаваць. Мне аж цяпло па целе пайшло на думку, што неўзабаве буду снедаць. Але адразу ісці ў камору баяўся. Мог жа прабудзіцца бацька. Аднак голад рабіў сваё. І склаў я сабе такі план, што цяперака пайду паем, потым пагуляю з сябрамі, а вечарам, калі не будзе нічога цікавейшага, зашыюся недзе пад дашок і пасплю.

Да каморы я вырашыў дабрацца з гарышча. Залез я на свіннік і па жэрдцы над стайняй кабылы дабраўся на гару. Крыху было мне страшнавата — калі б жэрдка паламалася, я паляцеў бы ў хлеў да кабылы. Мусіў бы тады сядзець там, пакуль аж кабылы з поля не прывялі б. Колькі то смеху было б, бо што-што, а падсмейвацца-то яны ўмелі. Але неяк залез. І тады пачалі мяне палохаць думкі, ці добра зраблю, калі палезу красці сваім сала. На ўсё жьшцё застануся злодзеем. Але жалудак даваў аб сабе знаць усё роўна так, як бы падказваў: «Лезь, паясі, а потым пойдзеш у царкву, памолішся, і Бог табе ўсё прабачыць». І я паціху спусціўся ў сені ды на пальчыках увайшоў у камору. Ад запаху свежага хлеба аж у жываце забурчэла. Выняў я з кішэні ножык і ўжо хацеў адрэзаць кавалак сала, як заскрыпелі дзверы. Відаць, бацька выспаўся і вырашыў пайсці да мужчынаў пакурыць чужое махоркі. Але, відаць, так як і я, убачыў ён у дзвярах да каморы ключ і перакруціў яго ды засунуў засаўку. Потым павесіў яшчэ замок і, як бы ніколі нічога, выйшаў з хаты, а я застаўся замкнёны. Адрэзаў усё ж такі кавалак сала, адламаў хлеба і пачаў супакойваць жалудак. А згодна з мачашынай тэорыяй, жалудак у мяне патройны. Каб неяк яго супакоіць, трэба было б палавіну бохана з'есці і сала дэкаграмаў дваццаць. Прасядзеў я так — аж мачаха вярнулася з царквы — у той цямяніцы. Раптам зноў скрыпнулі дзверы і я пазнаў, што гэта мачаха. Яе распознаць было вельмі лёгка, заўсёды так неяк дзіўна носам шмаргала. Праз гэта яе «Сморкуовкою» празываюць. Мне аж валасы дыбам сталі. А тут яшчэ мачаха, чую, камору адмыкаць пачынае. Прытаўся я за дзвярыма і стаю не дыхаючы. Аднак мачаха пачула, што там нехта ёсць, і заглянула. І пачалося. «Ты, Сычу! Шчо ты робыш в каморы, коб тэбэ спрутывило?!» — верашчыць на ўсё горла. «Мамо,— гавару,— я пэрэд хлопцямі сховався, бо воны хотыэлі мэна набыты. Коб вы зналі, што в сэліе робытсы». Але яна знаць не хацела. Яна ведала, што як сяджу ў каморы, дык несумненна еў. Паглядзела на хлеб і давай мяне кіём лупіць дзе напала. «Мамочко,— плачу,— нэ біэтэ, я ж нэ выноваты». — «Нэ выноваты? А нашчо ты йев солоньну і хліэб? Думаеш, нэ пузнала? А дэ ж крыж з булкі, коб тэбэ груом забыў, баструку ты: ты ж его разом з хліэбом впэр, коб ты

удаўвяся!» Я і забыў, што яна, усё тое, што да ежы, сваімі знакамі значыла. Адтрапала яна мяне там колькі ўлезла, што аж я не рады быў, што на свет нарадзіўся, ды паўтарыла сказанае рана: «Я ж тобе казала, што іды жэрты туды, у кого пас. У мэнэ тобіе йедла нэма. І як хоч, то нэ ражы, бо заб'ю».

І так я наеўся хлеба з салам. На другі дзень ужо ўсе суседзі зналі, што я злодзей. Мачаха раструбіла, што на толькі ўсю саланіну, але і пшаніцу з каморы павыносіў. Пакуль што не знае толькі, хто маім супольнікам. Яна ніяк не магла дадумацца, як я мог знайсціся ў замкнёнай каморы, і вырашыла, што памагае мне «дывол». І з гэтае пары, як толькі што-небудзь ў вёсцы згіне, пачалі прыпісваць мне. Ці авечка недзе адбілася, ці сабакі мяшкі паразвалакалі — усяму быў вінаваты я. Калісьці, як у Багроўскага Грышкі мяшок жыта прапаў, дык ягоная жонка Тэкелька яўна сказала, што гэта я. А мая мачаха так і даносіла на пастарунак у Кляшчэлі. Крыўдна мне было гэтую напасць пераносіць.

Вярнуўшыся ад «пана», пасля вызвалення ў ліпені 1944 года часткі Беласточчыны, адразу прыняўся я за гаспадарку. Мачаха, убацьўшы, што ўваходжу на панадворак, схапіла за вілы ад гною і да мяне. Але, відаць, ейную зверскую злосць стрымаў мой упарты, пазбаўлены страху позірк. Яна думала, што, як раней, згорблюся і буду чакаць яе ўдараў. Закончылася толькі на плюгавых праклёнах. Але я вытрымаў і не адступіў. І так застаўся гаспадарыць ды гадаваць ейных дзяцей. Яна мяне ніколі не любіла, а цяпер гэтую нянавісць паглыбляў у ёй страх, што я буду перашкаджаць у яе палавым жыцці з Кірылам Сапёравым, якога Гусаком празывалі. Па смерці майго бацькі, Гусак не толькі стаў часцей да нас прыходзіць, але і заставаўся да позняе ночы. А потым перагнаў да нас свае авечкі. Быццам бы каб лягчэй было да стада далучаць. Бо жыў ён на хутары, і калі пастух заіграе на «бэкаўцы» ды закрычыць — «выганяй», то ён мусіў гнаць іх аж у вёску. І так прагаспадарыў я пасля вяртання ад таго гаспадара, дзе быў на службе, аж да зімы. Надыходзілі Каляды, а ў мяне, восемнаццацігадовага хлопца, ні вопраткі, ні абутку. Сорамна гаспадару хадзіць аборваным і ў лапцях. «Давай,— думаю,— прадам парасятка і чаравікі сабе куплю ды нейкага мультану на касцюм». Так і зрабіў. Запрод аднойчы каня, укінуў парасятка і паехаў у Гайнаўку. Там яго і прамяняў у Агафона на боты. Вярнуўся дамоў, а там пекла. Калі ад'язджаў — не гаварыла нічога, а як вярнуўся — кляла на чым свет стаіць! Але боты засталіся. Касцюм мне пашыў з мультану дваюрадны брат Полік. Так што на святы меў я ў што апрануцца. Але, не дачакаўшы Каляд, прыйшла павестка мне на пастарунак у Кляшчэлі

ехаць. Камендант, нічога не пытаючы, накінуўся на мяне, як шуляк на курку. «Ты... сыну, украдзэсь у маткі вепша і яконсь жупіцэ по ойцу! Есьлі ты, знайдо, не звруціш тэго вшысткего і то до ютра, то згніеш в вензеню! Матка цалэ лято вепша карміла, а ты, злодзею, украдзэсь і спшэдалэсь, абы собе убрань накуповаць і убраць то злодзейске цельско!»— верашчаў ён. «Пане ко...,— хацеў я ўсё выглу-мачыць, але той як не заверашчыць, што ён такіх падлюгаў добра ведае! Плакаць я ўжо не плакаў. Быў завялікі, каб гэта рабіць. Але не мог зразумець, за што на мяне ён крычыць. Нават такі камендант, чалавек адукаваны, і той нічога не хацеў слухаць. Яшчэ раз паспрабаваў я, але той як крыкне: «Вымятай до дому і звруць матцэ вшыстко, цо скрадзэсь!» Выскачыў я з гэтага пастарунка, як нейкі страшны зладзюга. А я ж нічога не ўкраў. Прадаў я аніякага «вепша», а маленькае парасятка. Агафон жа можа тое сказаць. Ён скажа праўду, ён жа баптыст. І «жупіцы» таксама я не браў. Я нават забыў, што ў бацькі такая была. А была, была,— цяпер памятаю,— з башлыком. Але ад часу, калі вярнуўся ад гаспадара, я яе не бачыў.

Мне было прыкра, што працую, як вол, каб ейныя дзеці мелі што есці, а яна мяне па пастарунках ганяе. Быў злосны, але адзывацца не адзываўся. Затое мачаха лаяла ўсіх на свеце, не выключаючы і каменданта. «О, подывіетэсь, людковэ, шчо робыцца на свіеты! Обыкрав мэнаэ дошчэнтне, і ныць ему нэ зробылі. Але дэ ж злодый злодзьёві шчо зробыт! Воны ж одна рука, коб йіх груом побыв!» — «Мамо! Нэ вэрэзшчыэтэ, бо то нэ правда, жэ я в вас украв жупыцю. Порося взяв на чоботы, і віэтэ ж бачылі, але жупыці ныякейі нэ брав. Нэ лжыэтэ. А што віэтэ комэндантові нагаворылі, шчо я в вас вэпрука і жупыцю вкрав?» І завязалася спрэчка.

— А хто, Сычуго, муог вкрасы як нэ ты? — верашчала мачаха.

— Мамо! Нэ грыэшытэ, бо за лгане Буог вас накажэ і в пэклі будэтэ кіпіэтэ.

— То тэбэ, баструку, Буог в пэкло впакуе, бо окрадаеш свою матэру і ныколі до цэрквы свіэчкі нэ занэсэш. Я до цэрквы ходжу шчо-нэдіелі і ставлю свіэчку, коб тэбэ спрутыло, і віэдаю, жэ будэш ходыты покручаны, як твоя Сычыха.

Не хацеў я з ёю далей сварыцца, а і часу не было, бо трэба было хсці да пуні маалаціць.

Настала доўгачаканае Руздво, як у нас называлі Каляды. Чалавек думаў, што хаця цяпер мяса паесць, бо кормніка закалоў. Учора ногі на квашаніну варылі, а ў каморы каўбасы вісяць. На куццю, падаваўшы нанач, узяў я падрыхтаваную каляду і вязку сена ды панёс у хату. Усім неяк стала весела на душы. Цешыўся і я, што зараз павя-

чэраю і пайду да сяброў адносна ўсяночнае, хто і калі пойдзе. Мачаха дасмажвала селядцы. Я, управіўшыся з раскладаннем сена, сеў на лаве і, узяўшы на рукі Сярожу, пытаю: «То як, подобаецця тобіэ Коляда?» Сярожа згодна кіўнўў галавою. Мачаха тады, убачыўшы, што я нечага чакаю, злосна сказала: «А ты, Сычу, нэ бэры дытята на рукі і нэ прымылайся до мэнэ, бо і так следзя нэ дустанэш. Ты свое по-жэр!» — «Як то,— гавару,— то я поорав, посыяв, з поля позбырав, Коляду зробыв і віэтз нэ дастэ мніэ есты? То ж з вас будут людэ смыятсь, шчо господарові йесты нэ даэтэ». — «Ныхай смыютця, а я тобіэ і так нэ дам»,— адказала са злосцю. Нашай размове прыслухоўваўся Іван. І ўрэшце не вытрымаў: «Ты, твою мать, пэрэстань дзёвкаты, бо коб нэ вуон, то мы бы з голоду поздыхалы». Гэтага я ад яго не чакаў. Мачаха плакала, але я свайго селядца з'еў.

На ўсяночнай было весела. Папрыходзіла шмат моладзі. Нас там, што праўда, больш цікавілі дзяўчаты, чым Божае слова. У царкву заходзілі ано пагрэцца. А так стаялі, жартавалі. Ну а вярнуўшыся дамоў, зноў пачалося. Зноў мачаха есці не дае. Толькі пасля вялікай авантуры дала мне пахлёбаць таго, што на квашаніну мела быць і не застыгла. Каўбасы і не панюхаў. Ды чорт з каўбасою! Добра, што хаця нечага тлустага паеў. Пасля сьнедання спаць я не лягаў. Пайшоў да Багроўскага Грышы. Там ужо была поўная хата. Вядома, як моладзь. Зараз Колька прынёс губны гармонік і пачаў вытрындыківаць полькі ды кракавячкі, аж ногі самі хацелі скакаць. Але танцаваць ніхто не танцаваў. Можна, на першы дзень Каляд забаронена? Жартавалі, падсмейваліся адзін з другога. Я таксама, забыўшы пра раннія непрыемнасці, цешыўся разам з усімі. Але ўсё ж такі нібы шылам калола думка — што будзе з абедам? Але раптам нехта з сяброў угледзеў праз акно праязджаючую вуліцай ваенную машыну. Усе кінуліся да вокан. Пасажыры «газіка», убачыўшы прыліпшыя да шыбін твары, спынілі машыну. Выйшла з яе трох савецкіх афіцэраў і накіраваліся проста да нас. Прывітаўшыся, адразу запыталі пра мяне. Я ўстаў.

— Ну что же, брат, пройдемся!

— Пойдем,— гавару, а душа ў пяткі мне пабегла. «Чаго яны ад мяне хочуць? — думаю.— Найначай, як зноў мачаха нешта ўчаўпла».

— Да ты не торопись. Возьми надень пальто,— гаворыць адзін з афіцэраў.

— Какое пальто?

— Ну, какое имеешь.

— У меня пальто нет.

— Как это нет? Разве ты сюда вот так пришел?

— Да. Пальто у меня вообще нет.

— Ну ладно. Пойдем, немножко погуляем, а там посмотрим.

Выйшли мы на вулицу. У вокнах відаць твары людзей. Усе ўглядаюцца на мяне, як на нейкага злачынцу. А яны давай мяне пра «отцовскую шубу» выпытваць. Навошта я яе ўкраў і што з ёю зрабіў? Я ім раскажваю тое, што хацеў каменданту раскажаць. Але адзін гаворыць: «На дворе холодно, а он в одном костюме. Пойдем лучше к Тофилюку и там во всем разберемся, хотя тут и так все ясно». «Идём, Вася. Ничего не бойся»,— сказаў другі. Зайшлі мы да Хведарка (мачашынага брата) у хату, а там ужо і мачаха сядзіць. Я зразумеў, што ўсе яны аб усім ведалі і толькі чакалі, калі па мяне прыедуць. І тут пачалася размова.

— Ты что нам набрехал, что Вася обокрал твою сестру? Отвечай! — звярнуўся адзін афіцэр да Хведарка.

Але тут умяшалася мачаха:

— Таварыш начальнік, вуон шчэ малым був, то вжэ сало крав. А тэпэр мэнэ біедну обокрав на нет.

— То, что сало воровал, это правильно. Наверно, вы ему кушать не давали. А то, что вы говорите, что он вас теперь обокрал, это вы врете. Вася парень большой и босиком ходить не будет. Хорошо сделал, что продал поросенка и купил себе сапоги.

— Таварыш охвыцэр! А шчо віэтэ про жупыцію нэ пытаэтэ? — выскачыў Хведарка.

— Что это такое, Вася? Признайся, украл?

— Жупыця — это такая вроде шинель. Отец ее надевал, когда в лес или в город ехал. Что с ней случилось — не знаю. Видеть я ее не видел уже давно.

— Вася, это зверы, а не люди. Счастье их, что они здесь. Вот тебе адрес и, если они в дальнейшем будут над тобой издеваться,— скажи. Мы тогда с ними разделаемся. А теперь ступай гулять. А мы тут немножко с ними побеседуем.

Не ведаю, якой была далейшая размова паміж маімі абаронцамі і «зверамі», якія, убачыўшы, што камендант нічога не зрабіў, пабеглі ў НКВД, што тымчасова размяшчаўся ў Кляшчэлях. Відаць, яны думалі, што там сядзяць падобныя да іх і хопіць толькі паведаміць, а прыедуць і мяне «з'ядуць». Вярнуўся я да дзяўчат і хлопцаў, але не вярнуўся са мною мой ранейшы спакой. Усе пачалі распытваць, але — мне было не да раскажвання. Крыўдна, што цярплю, і сам не ведаю, за што?!

Афіцэры хутка выйшлі. Дзяўчаты і хлопцы таксама пачалі разыходзіцца. Час абедаць. Але куды ісці мне? Так не хацелася паказвацца мачасе на вочы, ды і не сядзеццэ жа ў чужых, заглядаючы, што яны

абедаюць. Толькі выйшаў я на вуліцу, аж тут і мачаха. І адразу яна да мяне ды бух мне кулаком у нос, ажно чырвонае пацякло. Людзі ідуць вуліцай ды смяюцца, што кавалер даўся, каб баба набіла. Аднак ваяваць з ёю я не пачаў. Закрыў далоняю нос і пайшоў да дзядзькоў: не пыталі ў мяне, што здарылася, але я ім расказаў сам. Тады дзядзіна Надзя злезла з печы і да свае швагрыхі Барбы: «О, бачыш, якая холера? Йесты хлопцёвы нэ дала». Жанчыны, хаця ўжо былі па абедзе, хутка падрыхтавалі мне перакусіць. Зноў я стаў вясёлым і пайшоў на вёску, дзе прабыў да самога вечара. Дамоў вярнуўся позна вечарам і, узбуджаны словамі афіцэраў, пачаў без ніякае просьбы сам сабе шукаць есці. Заглянуў у печ, але гаршкоў з ежаю там не было. «Дзе мяса? — пытаю. — Есці мніэ хочэцця». А яна мне ў адказ: «В ..., баструку! Коб ты быў там і зогныў! Дзісь йесты нэ дустанэш. Іды до тых кацапув, ныхай тэбэ накормлят». Я хацеў выйсці ў камору і пашукаць нечага, але дзе там — камора, як заўсёды, замкнёная. «Чорт з табою, — думаю, — пераспяю неяк. У жыцці горш бывала. Я ж сёння і абед з'еў». І лёг спаць з надзеяй, што заўтра будзе лепш.

Падаваўшы жывіне на поранак, пайшоў я да Уляны, дзе заўжды найбольш збіралася моладзі. Зірнуў я ў печ, дзе нешта варылася, і падумалася: «Як жа мае снеданне? Ці зноў сілком трэба будзе яго здабываць». А есці ўжо мне хацелася моцна, але я быў да гэтага прывыклы.

— Ну, шчо, Васька, энкавэдэ тэбэ нэ забрало? — звярнулася да мяне Уляна, выціраючы аб фартух рукі.

— А за шчо міэлі мэнэ забраты? За тое, шчо хтось набрэхав?

— Ой, коб ты віэдав як людэ тэбэ шкодовалі, жэ такое сьвято, а ты нэ маеш чого йесты! Ныхай вжэ будэ бэз мяса, але йесты трэба даты хоч шчо-ныбудь. А то, бачыш, як тая Сморкавка... Хлопэць працюе, як куонь, а вона йесты шкодуе... Дэ ты: вчора абіедав?

— У дядынув.

— Нычога, зарака попрыходят хлопці, прынэсут горыэлкі, то вып'еш і закусыш разам з намы.

Мне стала зельмі прыемна, што чужыя людзі, а так пра мяне дбаюць. Аднак амбіцыя: як гэта так есці чужое, калі сам гаспадаром з'яўляешся?!

— Прынэсут хлопці, то я дэ-ныбудь росстараюся, — гавару ёй.

На гэтую нашу размову надышоў Амялянаў Фонька і Васілёў Іван. Відаць было, што ў кішэнях маюць яны бутэлькі. Бачачы, што сапраўды нешта будзе, я пачаў памалу адыходзіць, каб недзе паўлітра таго пашукаць. Хлопцы, відаць, падумалі, што я саромеюся, што нічога не маю, і давай мяне прыпрашаць:

— Останься, Васька, мы маем самогуонку, то разом вып'ємо. Шчо будэш з тэю... за кусок хліэба сварытыся! А так, поправды, то ты дурак, бо коб так на мэнэ,— прадаўжаў Амелянаў Фоська,— то я б йіе научыв бы, як мніэ за мою роботу йесты нэ даваты.

І завязалася размова.

— Хлопці,— кажу,— віэтэ можэтэ так, говорыты, бо маэтэ всё, шчо оно туолькі захочэтэ, але зобачылі б, як віэтэ жылі б з такімі батькамі, як мойе.

— Ой так,— умяшалася Уляна.— Віэтэ даліей жывэтэ, то мэнш бачытэ, але я всё бачу і віэдаю. Оксыэнька, вядома, мачаха, то ныколи добрэю нэ будэ, але шчэ як жыв покойнік Володя, а Вася быў маленькім, то воны его, як старого, дупылі. А мало то Оксыэнька попобіэгала до Кляшчэль, коб его ўпэрты на роботы. Але забыжыт, там йіе ныхто нэ поймэ, чого вона хочэ, той выжэнут, бы тую суку. Нэ продала нызэмцам, то хочэ, коб свое над ім знушчалісь. Мало того, чы ты, Васька, віэдаеш, шчо вона в цэркві свычкі крутыт?

— Шчо то такое, свычкі крутыты?

— Свычкі крутят і пры туом молятыся, коб когось покрутыло.

— Ныхай крутыт, можэ, накру тыт на сэбэ...

— Але Буог всё бачыт і і чуэ і будэ віэдаты, кого наказаты. Коб вона была разумна, то нэ віедала б, як тэбэ шкодоваты. Ты ж годуеш еі дыэты. А Гусак шчо, прыходьт туолько спаты і то мусыт хутко втыкаты, бо за гаём друга недэ,— засмяялася Ўляна.

— А я знаю, шчо Васька дурны, бо нэ б'е, — адазваўся Фоська.— Коб раз добрэ вылупыв, то на другі раз бы знала, як хліэб ховаты.

— Нызэ, я, хлопці, йе быты нэ буду. Ныхай йе судьба поб'е, але трэба будэ оддылітысь. Тогды нихай погосподарыт сама.

— Нў, сядайтэ, хлопці, до стола, бо віэтэ заговорылісь, а колбаса стыгнэ,— сказала Манька, Уляніна дачка.— А віэтэ, мамо, горыэлку прынэсіэтэ.

— Нызэ, тётэ. У нас самогуонка своя йе,— спыніў Уляну Васілёў Іван і выняў з кішэні паўлітроўку.

Уляна расставіла шклянкі. У хату заходзіла ўсё больш і больш нашых сяброў. Кожны з паўлітроўкаю. Разгарэлася сапраўдная п'янка. У час гэтага «піра» нехта пра музыкі нагануў.

— Але скуоль музыканта взыты?

— Музыкант будэ, оно пувмэтра пшэньці хочэ.

— Добрэ! Ныхай прыйжджае, а мы зараз склічэмо хлопціў, і пшэньця будэ.

Далілі тое, што было на сталэ, і разышліся пшаніцу збіраць. А Валодзя па музыканта ў Кляшчэлі паехаў. І хату пад музыкі знайшлі:

Багроўскі Грыша згадзіўся ўпусціць. Усё, значыць, будзе добра. Але не ўсім. Што мне з пшаніцаю зрабіць. Як я яе прынясу, калі яна ў каморы, а камора замкнёная. Прыйшоў дамоў і пачаў чысціць чобаты ды касцюм. На забаву рыхтуюся. Ніхто нічога не гаворыць. Не адзываюся і я. Мачаха бачыць, што падвыпіўшы я, дык ведае, што не трэба будзе есці даваць, бо калі піў, то і еў. Апануўшыся і нібыто да сябе гавару, што сёння, моў, забава, але трэба пшаніцаю плаціць і не ведаю, ці дастану ад мамы кілаграм, так як усе хлопцы, ці не... Мачахай аж страсянула. «Шчо ты, баструцька твая морда, обыкрав мэнэ і шчэ хоч, коб тобіэ дала пшэныці?! О, нызэ! Згорыш ты огнём! Заб'ю, а нэ дам пшэныці на музыкантув! Бачытэ, баструк, Сычуга, коб его спрутыло, украв взпрука, жупыцю і шчэ пшэныці хочэ. Іды до Клішчэль, ныхай тые кацапы, шчо з тобою мойім добром дылілісь, тобіэ дадут. І той, сучы сын, мыгіэжнік казал, шчо посадыт, а нэ посадыв, коб его грома забыла, коб вуон ныколі нычого добраго не дождався...»

— Чого віэтэ ражытэ? — адазваўся ейны сын Іван.— Як трэба, то трэба, ныхай людэ нэ смяюцца.

— От і нэ дам. А ты, бахуру, мовчы, бо дустанэш. Вжэ й ты за йім?

— О нызэ! Пшэныці то я возьму. Нэ дастэ дзісь, то pozyчу і оддам. Нэ, доволі, шчо йесты нэ даэтэ, то шчэ і хлопціў одбываэтэ?

— Бачтэ? Вуон за мою пшэныцю вэсэлітыся хочэ. Ты, баструку! Вошывныку ты! Коб ты був в... зогныв! Дэ тобіэ вэсэлітыся, як ты до всіэх звыруов подобны. Ты, чорны ціганэ, тэбэ ніяка діэвчына нэ схочэ! Але дэ ж вуон будэ хорошы?! Нэ прывэдэ ж сова сокола. Якая маты, такі і сын.

Я бразнуў дзвярыма і выйшаў з хаты. І забавы адхацелася. Але трэба быць каменем, каб не падпарадкавацца такой вясёлай атмасферы, якая панавала на вуліцы. Усе вэсяліліся. Пайшоў я да Сямёна, дваюроднага брата, пазычыў у яго пшаніцы ды занёс і ўплаціў ёю на музыканта. Вечар быў сапраўды вясёлы. Танцавалі, спявалі. Некаторыя выходзілі выпіваць. У адным з чарговых перапынкаў між танцамі я таксама спяваў. А калі зноў пачаліся танцы, я першы аддзяліўся ад групы і хацеў папрасіць танцаваць Верку, якая хадзіла з Фонькам, а мне вельмі падабалася. Але толькі выйшаў на сярэдзіну хаты, як ад аднаго з маіх, нядаўна купленых, ботаў адляцеў абцас. Дзяўчаты гэта заўважылі і пачалі смяяцца. Мне зрабілася сорамна, і я ўцёк пад сцяну, і пачаў прыбіваць. Неяк сабе там прыбіў. Забава прадаўжалася далей. Нават з Веркаю патанцаваў. Толькі на баптыста Агафона быў злосны, што прадаў мне старыя боты. Значыць, і ён мяне ашукаў.

Але я ўжо пераскочыў аж у пасляваенны час. Мне проста хацелася расказаць аб усіх маіх «зладзейскіх» учынках. Пра «зладзейства», якое пачалося ў дзяцінстве, а кончылася... Ды дзе там! У мачашыных вачах я па сённяшні дзень злодзей, хаця добра ведае яна, хто ў яе краў авечкі. Я быў тады такі дурань, што як знайшоў у крапіве яйка, то і тое нёс хутчэй дахаты, каб мама пахваліла. Але мяне яна ніколі не хваліла. Быў я ёй толькі перашкодаю.

НАСТАЎНІК

З малых год, калі пачаў адрозніваць прадметы і крышку разуменьце, я вельмі палюбіў коней. Браў кій, сядаў на яго і ўяўляў, што еду на кані. Каб выглядала гэта больш сапраўдна, паганяў другім кіёчкам ды крычаў: «Но, Сівы, но!» І так пёр, колькі ў нагах сілы было, аж да Зборшчыкавае хаты. Гулялі гэтак і іншыя. Калі нас назбіралася чатырох, мы гулялі ў «рускую тройку». Адзін з нас нібыта запрагаў рэшту ў сані і гнаў так, як сам паспяваў бегчы. Бывала так, што «коні» былі слабейшыя ад паганяючага і тады было з імі дрэнна, бо ён шпарыў іх сапраўднаю лазою ды моцна цягаў за лейцу-шнурок, якую тыя трымалі ў роце. Такая гульня часта канчалася плачам, а нават даходзіла да бойкі паміж бацькамі. Нягледзячы на ўсё гэта, я пры кожнай гульні стараўся быць канём. Уяўляў я сябе прыгожым здаровым жарабцом, які бяжыць па вёсцы з паднятаю галавою і ржэ. Бывала, так забегашся, што ног не чуеш. Не тое што замучышся, але і пальцы аб брук пазбіваеш. Але ўсё гэта глупства, што баляць ногі і губы ад шнурка папухлі. Цешышся тым, што ты пабыў гожа выраслым жарабцом.

Аднойчы маёй гульні прыглядаўся Зборшчыкаў Павал, які сядзеў на прызбе ля свае хаты. Ён, што нейкі час мяне падхваляваў, а тады я яшчэ больш задзіраў галаву, гроб нагамі ды ржаў на ўсё горла. Урэшце, відаць, абрыдла яму гэта, і ён паклікаў мяне да сябе.

— Васька, ходы, я тэбэ спываты научу. Але з тэбэ і огерыско, такі як у Мікіты, ну, але вжэ пэрэстань. Ты чув, як кую зазуля?

— Чув.

— А чуом вона кую?

— Нэ знаю.

— Зазуля кую, бо в йіе...

— А я нэ знаю, шчо то ... але знаю, шчо віэтэ лжэтэ, бо... маюць толькі людэ. Я чув, як Шэшкув Іван, сядячы на загоны, всё просыв: «Оксэня, дай ... бо мніэ барзо хочэця». Але вона ему нэ дала і гово-

рыла, шчо вуон дурны, бо пры дытатовы брэшэ, як собака. Тогды Іван мэнэ прогнав і назвав сучым сыном.

— Бачыш, халера, нымчура, пры дыэтюх у бабы... просыт. І шчэ сучым сыном называв. А в зазулі, ты, дурню, такая самая ... як і в бабы, оно в зазулі пуд хвостом, а в бабы пуд спудныцею.

— ?

— А знаеш, чуом соловіей свышгчэ?

— Бо ему Буог послав свысточок.

— Нызэ, ты нэ понімаеш. Соловіей свышгчэ, бо в его такое х...,— паказаў Павал, сагнуўшы руку.— А тэпэр, колі ты понятлівы, то я тэбэ навучу адной піесні. Оно добрэ слухай:

По-за кузьнею ходыла і пудсвыстывала,
Ж... козыром носыла, с.... выставыла.

— Ну як, хороша?

— Хороша, оно я шчэ нэ навучывся.

— То повторай за мною.

І так, слова па слове, я навучыўся. Калі Зборшчык пераканаўся, што ўжо ўмею, дык сказаў: «А тэпэр іды до дому і жды, покуоль бацько з поля нэ прыдэ. Як прыдэ, то ему засыпывай».

Бацька вазіў жыта, і, пакуль я нэ ўмеў песні, мяне зусім не цікавіла: ёсць бацька дома ці не. Але, калі навучыўся,— дачакацца яго не мог! Прыбег я дамоў і чакаю. Ужо і парабіў усё як трэба. Толькі па зелле яшчэ не схадзіў. І калі вяртаўся з мяшком з-за клуні, дык бацька ўжо жыта выкідаў. Кінуў мяшок я і да яго, што, моў, песню прыгожую знаю. І хадзіў каля яго датуль, пакуль той не згадзіўся паслухаць. Праспяваў я і бачу, што бацька не смяецца, а злазіць з воза. Злез, узяў пугу і давай мне спевы з галавы выбіваць. Я аж прасіцца пачаў. Выхвастаў мяне бацька, сеў на воз і паехаў у поле. Больш ужо я ніколі не хваліўся, што песню ўмею. Аж да 1941 года. Пасвячы ў Тафілаўцах авечак, я аднойчы пачаў гутарыць з Назаруковым Іванам пра дрэннае жыццё бедных людзей і сірот. Не ведаю, ці Іван падтрымоўваў мяне, бо ён быў вельмі багаты, але заспяваў мне вось такую песню:

Вьрыга заступом яма глубокая,
Жизнь невеселая, жизнь одинокая,
Жизнь бесприютная, жизнь терпеливая,
Жизнь, как осенняя ночь, молчаливая.

Горько она, моя бедная, шла,
анее, как огоньки, замерла.
Что же, усни, моя доля суровая:
Крепко закроется крышка сосновая.

Плотно сырою землею придавится,
Только одним человеком убавится.
Убыль его никому не больна,
Память о нем никому не нужна...

Не ведаю, ці бацька слухаў мае песні, калі я яму потым спяваў. Ляжаў і маўчаў. У Трафілаўцах я і жыву. Толькі час ад часу прыходзіў дамоў. Асабліва тады, калі як назбіралася, бо апрача таго, што кармілі, то яшчэ і гасцінца давалі. Асабліва тыя, чыя авечка ягнятка прывяла. Я ведаў, што каб я паміраў у тых Тафілаўцах і ад смерці магло мяне ўратаваць яйка, то бацькі напэўна б не прынеслі. А мне яйкі былі непатрэбныя, мяне ж там кармілі. А з Тафілаўцаў у Грабавец усяго толькі тры кіламетры. Што мне значыла прабегчыся.

МЯЧ

Калі я быў завялікі, каб толькі няньчыць дзяцей, а замалы, каб хадзіць за плугам, да маіх абавязкаў дапісалі пасвёненне каровы. Выганяў я сваю чырвоную сухотніцу раніцаю, а прыганяў вечарам. Яна мне зрабілася нейкаю блізкаю. Хаця б таму, што мы абое жывіліся на лузе. Толькі яна ела траву, а я шчаўе. Час праходзіў весела. Карова пасвілася, а я лазіў па кустах ды балоце, шукаючы птушыных гнёздаў. Не, я іх не нішчыў. Мяне толькі цікавіла, як яны выглядаюць, дзе знаходзяцца. А і сябрам было мне чым пахваліцца.

Гэтая вясна была для мяне неблагой. Мяне не так білі. Але не значыць гэта, што не білі зусім. Адноўчы, у панядзелак, добра памятаю, што ў панядзелак, бо торгі ў Кляшчэлях толькі ў панядзелкі бываюць,— бацька мусіў нешта гладка прадаць, таму што купіў мне ножык-складанчык, а меншым дзецям мячык. Што за радасць была! Сапраўдны ножык! Аўторка дачакаць не мог. Хутчэй бы кароў пагнаць. Кіёчка сабе выкарбую, свісточкаў ды бэкавак нараблю. Але аўторак не быў для мяне шчаслівы. Загнаў я сваю каровіну ў Круцкі груд і гайда ў кустарнік — кія да карбавання шукаць. Шукаў, шукаў, аж лап за кішэнь — ножыка няма. Думаў, што ад жалю здурэю! Колькі я там слёз выліў... Лажу па тым месцы, дзе згубіць мог бы, і плачу. Але, у канцы канцоў, знайшоў.

Бэкаўкі мне неяк не выходзілі, а свісточкаў нарабіў. Нават Івану і Ніне па адным прынёс. Вельмі ўсцешыліся яны, а і мне было прыемна, што тата з мамаю пахваляць мяне. Толькі даў я ім гэтыя свісточкі, як тут і нашыя з поля ідуць. Нінка з Іванам адразу насустрач кінуліся, хваліцца пабеглі. Мачаха, відаць, здагадалася, што гэта ад

мяне, і нічога не сказала. Ішла ў кірунку хаты, каб матыку ля парога паставіць. Але, не даходзячы да дзвярэй, убачыла мячык, які ёй нейкім падазроным выдаўся. Падняла і пытае: «Хто прабіў?» Я нічога не ведаў, а дзеці не прызнаваліся, бо баяліся, каб не дастаць. Аднак мачаха настойвала на сваім. Вадзіла па нас поўнымі злосці вачыма. І, урэшце, Нінка, каб самой не дастаць, сказала, што гэта я. Мачасе нічога больш не трэба было. Як трымала ў руках матыку, так і пачала мяне ёю акладаць. Я кляўся, што гэта не я, але яна і слухаць не хацела. Біла мяне, пакуль аж не ўпаў я і не страціў прытомнасці. Што далей было, не памятаю. Прачнуўся я толькі над раніцай. Расплюшчуваю вочы, але нічога не бачу. Што здарылася? Паспрабаваў устаць, але востры боль зноў паваліў мяне на ток. І тады прыпомніў я ўчарашні вечар. Плачучы ад крыўды, болю і голаду, палез да цялятка ў стойла, дзе заўсёды знаходзіў прытулак, калі не меў выгаднейшага месца. Крыху заснуў, але калі прачнуўся другі раз — балела яшчэ мацней. Баяўся, каб не здурэць, бо чуў, што гэта магчымае, калі б'юць на галаве. Людзі тады б смяяліся. Ляжу і чую — куры ўжо кудахкаюць, карова мыгчыць. Позна ўжо, мусіць, а вочы ніяк не расплюшчуваюцца. Нічога не бачу. Перапалохаўся! Схапіўся рукамі за галаву — мяккая. Апухла, значыць. Устаў неяк і, прытрымоўваючыся рукамі сцяны, пайшоў у сені. Аж чую, аднекуль голас суседкі Луцы даносіцца: «Васька, чого ты вчора так крычав, жэ аж в нас в хаты було чуты? Мусыт, тэбэ былі?» Відаць, прыгледзелася да мяне, бо дадала: «Ой! Дыгя! То ж ты цыэлы опухшы». Але адразу заціхла, бо ў дзвярах паказалася мачаха. Убачыўшы мяне, вярэснула: «Ото, Сычу, другі раз будэш знаты, як пробываты мячыкі. А тэпэр жэны коруов, коб тэбэ спрутыло, баструку ты! А тая бздуныха ныхай нэ мышаецця до когось. Свойіх бздынат ныхай пыльнуе».

КАРУЗЭЛІК

Быў у нас конік, якога называлі Карузэлікам; як на мой погляд, вельмі разумны. Ён, бывала, п'янага бацьку з горада дахаты прывязе, і з фураю снапоў на панадворку сам завернецца, і вароты пераскочыць, каб на выган уцячы, ды ўсё такое рабіў, што мне падабалася, і я ім ганарыўся. Хаця раз здарылася, што каля калодзежа ён зубамі мяне за руку схапіў і моцна ўкусіў (дастаў за тое тычкаю ад бацькі). Ездзіў я на коніку ў поле, вазіў ім снапы і што толькі трэба, а таксама вадзіў яго на начлег на луг або ў чужы авёс. Ён быў нізенькі,

але і так мне быў завысокі; падводзіў я коніка да плота або пянька і сядаў на яго верхам.

Аднойчы бацька гаворыць да мяне, каб з Шалешка прывёў я Карузэліка, бо трэба ехаць па снапы. Я пакінуў няньчыць дзяцей і з ахвотаю пабег па каня. Пасвячыся цэлую ноч, ён завандраваў аж пад Рутку. Без кантара, а толькі з путам, якім паганяў, прымчаўся я на панадворак і аддаў каня бацьку. Бацька запрог Карузэліка ў воз ды паехаў ім у поле. Дзень быў жніўны, гарачы, і ўсе, мусіць, аслабелі ад спёкі, бо калі бацька вяртаўся з фурай, адразу спыніў каня перад сенямі і пайшоў напіцца вады. Ён доўга не выходзіў з хаты, але, напэўна,— напіўшыся — яму захацелася пакурыць. Тым часам конь — мухі яму дакучалі — пайшоў сабе пад пуню і з поўным возам завярнуўся там ды ізноў прыйшоў пад хату, быццам з мэтай адвезці снапы назад. Бацьку гэта надта ўгнавіла, і ён не забыў «крыўды», якую зрабіў яму Карузэлік. Выкінуўшы жыта, выпраг каня з аглобляў і, трымаючы за лейцы, падышоў да тарпы дроў, дзе выбраў палена, і давай біць ім жывёлу. Спачатку Карузэлік скакаў, вырываўся, а пасля толькі стагнаў і дрыжэў. Бацька зноў запрог каня ў воз і, шпарачы бічом, каб добра бег, паехаў ім у поле. Ён кульгаў і плакаў, не могучы нічога сказаць свайму гаспадару. Зрэшты, ці гаспадар яго зразумеў бы?

У тарговы панядзелак бацька павёў Карузэліка на рынак, каб прадаць, бо ведаў, што з яго нічога ўжо не будзе. Купцы давалі за каня два золты... А мо людзі так толькі смяяліся?

Конік далей жыў у нас і цяжка працаваў.

Пачалі будаваць шашу ў Кляшчэлях. Аднаго разу выпала мне, па загадзе дарожніка, прывезці трыццаць вазоў пяску. Пад гарою каля Грабаўца мужыкі насыпалі той пясок, і я хутчэй вёз яго пад Дубічы, над рэчачку, дзе была даліна. Дарожнік з Сухавольцаў усё прыгаворваў: «Упраўляйся, бо не выканаеш плану».

Прывалакліся мы дамоў пад вечар. Я накарміў свайго сябра: у дэбры насёк яму секачом сырое бульбы і, змяшаўшы з сечкаю, даў есці. Конь з вялікім апетытам выпаражніў торбу і... ахваціўся. Што мы з ім ні рабілі — і нафтаю націралі, і клікалі шаптуноў, якіх хто нам ні падказаў, і нават старая Дамінка выцірала яго сваёю спадніцай, аднак нічога не памагала. Казалі мне, каб вадзіць яго без перапынку па садку ды вуліцы дзень і ноч. Ён ад болю лягаў і стагнаў. Мая дурната давяла да таго, што на трэці дзень конь сканаў. Можна сабе ўявіць, што ў нас пасля таго выраблялася дома!

КАРОВА

Колькі я памятаю, увесь час была ў нас карова чырвонае пароды, нізенькая, худая, спакойная і бедная. Ёйная доля ў такіх гаспадароў, як мы, нічым не адрознівалася ад беспрацоўных, якіх тады ў капіталістычнай Польшчы пакутавала мноства, ходзячых ад вёскі да вёскі, каб паесці хлеба і пад страхой пасапаць. Мае параўнанне, можа, і нятрапнае ў іншых адносінах, але і людзі ў багатай краіне, і жывёла ў нас, беднякоў, галадалі аднолькава. Мне здаецца, што больш прыкра было б чытаць успаміны нашае кароўкі, чымсьці людзей, якія розумам наганяюць. Калі яшчэ і цяпер успамінаю я жыццё тае кароўкі, дык хочацца плакаць. Плакаць сорамна, а сэрца цісне з жалю, што чалавек можа так знудкавацца над жывёлай. Ёй было нават горш, чым Карузэліку, бо Карузэлік час ад часу еў сечку з бульбай, жытам, а нават з аўсом, а тая мусіла задавальняцца мешанкай ды мешанкай. Што такое мешанка? Гэта жытняя салом, акрашаная балотнім сенам, якое звалі «рызохаю». Гэтую траву мы прывозілі з-пад малочкаўскае дрыгвы, дзе былі нашы сенажаці. Цяперашняя карова такой травы не хацела б і панюхаць, а тая, бедная, мусіла есці і пакорна даваць малако. Праў прыроды не ашукаеш. Ад галоднае каровы малака не надоіш. Летам, на пашы, давала вядзёрка, а зімою, на саломе, — кварталку. Гэта хапала ўсяго на тое, каб дзецям страву забяліць. Пасля запускалася яна зусім. Вяскою прыводзіла цялятка, а сама не магла ўстаяць на нагах. Хадзіў бацька з іншымі мужчынамі, падьмаў яе на ногі і прывязваў да балька, каб цялятка магло вымя ссаць. Часам даваў ёй нейкае пойла, каб мела з чаго даваць малако. Карова і цялятка жылі, але з ног валіліся, пакуль не выйшлі ў поле. Не такой ужо і незаўважальнай бядой для каровы было і тое, што зімавала яна ў нібыта хляве: былі чатыры сцяны і пад нагамі салом, але зверху нічога не было. Дах, усяго толькі захоўваў ад дажджу, а вецер гуляў, як хацеў, і снегу ў хлеў наносіў колькі мог. Бедная не магла ўцячы, бо дзверы затыкаліся палкаю. Стаяла і дрыжэла.

Рана і пад вечар заўсёды яе палі ля калодзежа. Выйдзе з хлява на растапыраных нагах, заклаклых ад марозу, ды карабкаецца па вострых ухабінах змерзлага балота, або па галалёдзе, як на хадулях. Дарэчы, калодзеж меў драўляны зруб, і да таго нізкі, што кожны раз можна было разам з тычкаю, якою цягалася вада, нырнуць туды галавой і ўтапіцца. Тым больш што зімою вада з марозам фармавалі горку вакол зруба, Аж дзіўна, што ніхто не ўтапіўся.

Падыдзе каровіна да вядра, панюхае (ёй есці, а не піць хочацца) і, згорбленая, каб не раздзерціся, варочаецца назад, у хлёў, дзе лепш, бо не слізка. Часам піла яна з голаду, як і я.

Калі ўжо прыйдзе вясна, каровінка не можа вылезці з нары з дзвюх прычын: па-першае, цяжка ўжо ўстаць ёй на ногі, а па-другое, за зіму ў хляве набіраецца столькі гною, што дзверы робяцца дзіркаю, праз якія нават такая худзінка не вылезе. У такой сітуацыі нехта з нас віламі нару крыху пашырыць і выганяе Чырвоную. Але яна ж са скірды злезці не можа. Карабкаецца і падае на нас. Рассыпалася б, але скура трымае. Устае над гоман хатніх, сваіх гаспадароў, якія ахвотна пілі б малачко; сіл няма ў яе падняцца. Ляжыць, ласкава на ўсіх паглядае і з сорамам памыквае: «Падыміце і прабачце, што я такая няўклюдка». З праклёнам і падьмаем яе і — на траву ў Бусельнік. Бо-жанькі, колькі я з ёю заўсёды мучыўся, пакуль ад'елася. Нават у маленькім балоце застрагала і падала. Ляжа і мычыць, просіць паратунку, а я стаю над ёю і плачу, бо дзе ж мне яе выцягнуць на бераг. Цягаю: перавярну на бок і раз за хвост, раз за рогі гізую. Уцягаюся да таго, што сам падаю, і абое ляжым у балоце, пакуль нехта прыйдзе і паможа. Часам прыйдзе пару мужчын, рагочуць, ім выцягнуць лёгка, бо яна хіба не важыла больш ста кілаграмаў. Іншы раз памагалі пастушкі, бывала, хвост падарвуць...

БОЖАЯ МАЦІ ПРЫЛЯЦЕЛА

У адзін сонечны дзень, яшчэ перад вайною, грабаўляне ўбачылі нейкі дзіўны пункцік на захадзе неба. Нашыя былі дома. Якраз на абед з поля прыйшлі. Пакуль яны елі, я, пасёрбаўшы «кулешу» з малаком, выбег з хаты, каб дапоўніць жылот грушамі «вінуўкамі», якія раслі ля самага плота, што пры вуліцы. Толькі стаў я на плот, як бачу — прэ Стаўковаю дарогаю суседка Казімера на сваіх кароценькіх ножках, толькі ейны вялізны жылот трасецца. Спацела, змучаная ды яшчэ чагосьці страшна перапаложаная. Дабегла да нас і, угледзеўшы мяне на плоце, спынілася.

— Васечка! Злазь з плоту і быжы до хаты, скажы бацькам, шчо будэ кунэць свіэта. Ун — дывысь, шчо на нас ідэ!

Я з плота не злез, а саскочыў. Глянүү у той бок, куды яна рукою паказвала, і ўбачыў якісьці вісячы бліскучы прадмет. І адразу ў плач, што, моў, патоп ідзе. Бацькі, пачуўшы крык Казімеры і мой плач, выбеглі на панадворак. Павыбігалі і суседзі. Паверыўшы ў словы Казімеры, адны падалі на калені і білі паклоны, другія стаялі і, пла-

чучы, маліліся, а яшчэ іншыя здагадваліся, відаць, у чым справа, рагаталі аж заходзіліся. Паўстаў такі гармідар, што аж страх! Молячыся, крычалі на тых, што смяяліся, каб перасталі бязбожнічаць, бо гэта ж самая Божая Маці ляціць, каб абвясціць канец свету. А гэтая цудоўная з'ява ўсё прыбліжалася ды прыбліжалася. Я таксама роў, седзячы зноў на варотах, але мяне ніхто не пацяшаў. Не да мяне ім там было. Тады прыйшла мне ў галаву думка, каб уцячы. І даў я ходу за пуню ў каноплі, дзе расла вялікая ліпа. Калі вада патопам агарод зойме, дык я ўзлезу на дрэва і чакацму, калі Божая Маці канец свету абвясціць. Памру разам з усімі і, можа, у рай пападу. То нічога, што ніводнае малітвы не знаю, але ж Божая Маці ведае, што маю на гэта ахвоту і, напэўна, памесціць мяне сярод анёлаў. Рознае мне там думалася. Ляжаў у гэтых каноплях, ляжаў і заснуў. Калі прачнуўся, вакол было ўсё нармальна — так, як бы нічога не здарылася. Пачалі ўсякія думкі ў галаву прыходзіць. Думаў, што, можа, Божая Маці ўсіх забрала і застаўся тут я адзін. Увайшоў у хату — усе жывыя, толькі злосныя, бо не мелі з кім пакінуць дзяцей, каб ісці ў поле.

— Дэ ты, сучы сынэ, лазіш? — запытала ў мяне мачаха.— Вжэ, мусыт, думаў, шчо на нас погьбэль прышла? О, нызэ, цвэльку смэрдячы, хучэй ты сам згынэш. А тэпэр пыльнаў дыэты!

Астаўся я пільнаваць меншых, але ніяк уцяміць не мог, што гэта было. Што гэта такое на Грабавец наляцела? Толькі вечарам прынёс бацька ў хату тлумачэнне. Аказалася, што, «Яцьміэр» (так называлі Уладзіміра Трафімюка) збагацеў. Завёз у Кляшчэлі на вакзал двух афіцэраў, якія ляцелі балонам і селі на грабавецкім полі. А мы думалі, што Божая Маці наведала Грабавец.

«ПЧОЛЫ ПАКУСАЛІ»

Аднаго разу не хапіла ў хаце вады. Бацькі ў полі, а дзень такі спякотны — піць хочацца, а выцягнуць самі не дамо рады. Па-першае — не падолем, а па-другое — баяўся, каб вядра не згубіць. Тады ж ужо, вядома, лупцаванне... А вядро згубіць было вельмі проста. Тычкаю ў нас вада цягалася. А смага — горш голаду! Узяў я кубачак, павесіў на тычцы і — думаю — пакрысе нацягаю. Толькі ано кубачак дакрануўся да гладзі вады, як вуха — файт і зляцела з цвіка. Набраўся вады і пайшоў на дно. Што я ні рабіў у гэтым калодзежы, а кубачка запаць ніяк не мог. Мне і піць адхацелася са страху. Лупцаванне ж будзе, як бацькі з поля прыйдуць. А тут і меншых шкада, што без вады сядзяць. Што я там ні выплакаў, як ні хітраваў,

каб яго вылавіць, але так і не змог. Рэшта дня была мне чыстаю пакутаю. Лупцаванне! І, як толькі ўбачыў, што бацькі вяртаюцца з поля, са страху я да бабулі ўцёк. Бабуля, падаіўшы каровы, дала мне паесці «кулешу» з малаком. Паеў і сяджу. Дамоў ісці баюся. Бабулі таксама нічога не гавару. Але, відаць, гэтым сваім доўгім прабываннем надакучыў ёй, бо сказала: «Іды до дому, бо полягают спаты і тэбэ нэ пустят. А й мы, тожэ, будэм вжэ лягаты». Іншага мне выхаду не было. Толькі ано ступіў я на панадворак, як мачаха і давай пытаць пра кубачак. «Мамочко,— гавару,— я хотыэв выцягнуты з колодэця воды, бо Іван з Нінкаю барзо пыты хотіэлі». Думаў, што за маю дабрату для ейных дзяцей, мачаха злітуецца нада мною і ўсё выбачыць. Я ж не хацеў утапіць гэтага кубачка. Але яна адразу хапіла за тычку, якою я хацеў выцягнуць вады, і да мяне! Я драпануў у сенцы. Мачаха за мною. Схапіла кій, што стаяў у кутку, і мяне ім па галаве. Зваліўся я на ток, а яна мяне лупцуе дзе папала, бы таго Бурка. Я не то з болю, не то ад страху, што можа забіць, пачаў крычаць. На гэты крык увайшоў бацька і, замест мяне бараніць, схапіў за горла і пачаў душыць. Я яшчэ больш спалохаўся, бо ўжо і крычаць не мог. Злажыў толькі рукі так, як да малітвы, і гляджу яму ў вочы. Пусціў. І я тады выгаварыў: «За шчо ж вы мэнэ, таточку, б'етэ? Мніэ ж так шчэ пожыты кроху хочэцца. А і дыэтэ хто вам будэ пылноваты, як мэнэ заб'етэ?» Бацька моўчкі пайшоў у хату. Павячэраўшы, палягалі яны спаць, а я так і застаўся ляжаць на таку. Потым да цяляці перабраўся.

Абудзіў мяне голас мачахі, якая склікала курэй, каб пашчупаць. Спаць ужо не сплю, а бачыць нічога не бачу. Паспрабаваў працерці вочы, але толькі ано дакрануўся да шчок, як востры боль прайшоў па твары. Запухлі, значыць. Выйшаў я неяк на двор і чую, што сонца свеціць, а бачыць яго не бачу. Няйначай, як сляпым стаў. Стаў я пры сценцы і плачу. Выплакаўся крыху і пайшоў, трымаючыся сцяны, да хаты. Толькі дайшоў да сенцаў, як выйшла з іх мачаха і на ўвесь голас: «Господы! Побачтэ, людковэ, вжэ тая Сычуга в пшчолы дэсь вліэзла. Добрэ, шчо хоч гада покусалі!»

ЗАПУСТЫ

Запусты ў нашай вёсцы заўсёды былі вельмі важным днём. Панаваў тады нейкі святочны настрой. Таксама было і ў нашай хаце. Гэта ж канец мясніц і ўступанне ў шчыры пост. Аношняя, перад Вялікаднем, тлустая вячэра. Сем доўгіх тыдняў за нішчымніцаю.

У нас смачнасцямі гэтае вячэры былі смажанае сала і часам каўбаса. Не так, як у іншых, што аб'ядаліся ўсім, што толькі было ў хаце. Ды адцягвалі з гэтай вячэрай чамусьці дапазна. Можа, думалі: чым пазней чалавек наесца, тым даўжэй заўтра вытрымае без ежы? Павячэраўшы, лягалі спаць. Назаўтра мачаха шаравала попелам гаршкі. Вялікі грэх быў бы для яе, каб нагатавала стравы ў гаршку, у якім гатавалася скаромнае. Часам нават і шараванню не давярала яна і, каб быць упэўненай, перш варыла свінням.

Асноўным харчаваннем была бульба: бульба з вадою, у якой гатавалася, бульба з хлебным квасам, бульба з квашанай капустай, бульба з лякам. Вялікай падзеяй было, калі на стале паяўлялася страва з фасоліяй або крупамі, а яшчэ больш святочна — калі былі дранікі. Найрадзей паяўляўся боршч, бо да яго трэба было даваць хлеб, а хлеба ў нас заўсёды было малавата. Часам бацька прывозіў з Орлі алей. Тады можна было з'есці акрашанае бульбы або «кулешу».

Але з тае пары мне давалі ў асобнай пасудзіне. Справа была ў розніцы акрашэння. Супольную страву мачаха красіла нармальна, паліваючы з лыжкі, а маю — толькі дакраналася амочанай лыжкай. І гэта называлася акрасаю. Час-часом па паверхні стравы плавала ано адна скалка, але еў за акрашаную.

Пост быў для нас найцяжэйшым часам. Бульба прыядалася. Хацелася наесціся хлеба, але быў ён пад мачашыным замком. Я, прыкладна, даставаў яго, каб закусіць бульбу, але і то, калі ўсе былі ў настроі.

Дык вось запусты — усімі чаканы вечар. І, калі мачаха ставіла на стол скавараду са смажаным салам, мне здавалася, што нічога лепшага ў цэлым свеце быць не можа. На ўсю хату ў жываце бурчала. Кожны займаў сваё месца. Мае было пад абразамі. Так і не цярпелася хутчэй схпіць кавалак хлеба ды, амакаючы ў тлушч, есці і есці. Але гэта не так проста. Мачаха з расшыранымі ад злосці ноздрамі, гаварыла: «А ты, баструку, куды лізэш? Ты не відаеш, што двіэ годныны по с..... йесты нэ можна?!» І выкідала мяне з-за стала. Найгорш было крыўдна, што нават, каб апраўдаць сваю неасцярожнасць, цераз «кацюбу» мне не дазвалялі скакаць. Я яшчэ спрабаваў прасіцца. «Мамо, — кажу, — я нэ ходыв с....., але як віэтз нэ віэрытэ, то дайтэ буду чэрэз коцюбу скакаты, оно нэ шкодуйтэ вэчэраты». Але мачаха празывала мяне смярдзячым Цвэлькам і да стала не падпускала. На гэтым мая вячэра канчалася.

Скакаць цераз «кацюбу» мне даводзілася даволі часта. Калі мачаха не хацела даць есці, а не было за што зачапіцца, дык выдумоўвала, што я нядаўна хадзіў за хлеў. І было дзве магчымасці: праз дзве

гадзіны не есці або скакаць цераз тую «кацобу». Выбіраў я скаканне. Не ведаю, наколькі было патрэбнае Богу мае скаканне, але мачаха заўсёды рабіла гэта ў імя Усявышняга.

НАЙГОРШ СВЯРБЯЦЬ КУРЫНЫЯ ВОШЫ

Існаваў я яшчэ і дзеля таго, каб быць кормам для вошай. Елі яны мяне колькі хацелі, а каб пазбыцца — магчымасці не было. Што праўда, то дзе ж тут не будзе вошай, калі насіў я на сабе вопратку, пакуль дашчэнту не парвецца. Прыкладна, сарочка — гэта адно шмаццё, якім акручваюся я і запіхаў за шнурочак, што служыў мне паяском. Але адкуль жа цэлае ўзяць?

Начаваць мне даводзілася ўсюды. Найчасцей з цялём. Але аднойчы здарылася так, што было там вельмі мокра, а адзіным сухім месцам быў дашок, дзе сядзелі куры. Я баяўся, што напаскудзяць на мяне, але іншага выхаду не меў. Хаця і быў змучаны, ночы, пераначаваць не давялося. Аблезлі мяне курыныя вошы, хаця і сваіх у мяне хапала. Ад маіх то толькі свярбела, а гэтая як укусіць, дык пячэ страшэнна. Не ведаю, як яны потым пагінулі. Можна, мае іх пазарызалі, а можна, ад недахопу курынае крыві? Больш я туды ўжо спаць не пайшоў. Да суседзяў хадзіў, але ў салому гэтую больш не палез.

ГОРШЫ ЗА МЯНЕ

Так было заўсёды — адзін пастух пас кароў з аднае палавіны вёскі, другі з другой. Дапамагалі і «калейнікі». Паслі па чарзе. Пераважна малыя дзеці або старэнькія бабулі, якія не мелі сіл працаваць у полі. Зразумела, як дапамога пастуху. Але што гэта за дапамога? Ты бегаеш, язык на бараду вываліўшы, а яна абапрэцца на кіёк і стаіць. А часам дойдзе да вываду, што пастух і сам дасць рады, забярэцца і пойдзе сабе дахаты. А за цэлае лета пасвення кароў пастух зарабляў пуд жыта ад штукі. Але калі надыходзіў час заплаты, дык што багацейшы гаспадар пачынаў абы-чаго чапляцца, каб толькі поўнасцю табе не заплаціць. І заўжды трохі кілаграмаў не дадавалі.

Дванаццатага лістапада пас я пад Высранкаю стада з нашага канца. Холад! І гаспадар, у якога была чарга, вырашыў, што не пашле ён свайго дзіцяці на такі «зёмб». Ён не мусіў, а я мусіў, бо хаця і позняя восень, то снегу яшчэ не было. Меў я на сабе парваную льняную сарочку, поўную вошай, ад якіх ніякага цяпла, такі ж пінжак і з

пакулля нагавіцы. На нагах не было нічога. У торбачцы было кавалак хлеба і пару яек. Цяжка мне было. Захілю кароў, каб не лезлі ў маладое жыта, і прысяду сагрэць ногі. Холадна. Пакуль так сядзеў, Сімён-кава Рабая зноў у жыта забегла. Трэба было ўставаць і выганяць яе з азіміны. Я і кіём лупцаваў яе, і каменнямі кідаў, але зялёнае жыта за ракою больш яе прыцягвала, чым палохалі мае каменні і кій. Я злаваў, што нават такая карова і тая не давала мне адпачыць і пагрэць ногі. Што зноў трэба ўлазіць у раку і мачыць у халоднай вадзе ногі. І я яе біў, біў бязлітасна. Пры гэтым мацюкаўся і плакаў. Ад гэтага ўсяго мне і есці адхацелася. Ну але што зробіш, да вечара дапасці трэба. Але гляджу, хлопчык нейкі ідзе ў маім кірунку. Апрануты яшчэ горш за мяне. Ніводнага гузіка. Таксама пастушок. Там, пад Чэхамі Арлянскімі пасе, але, відаць, свае, бо толькі некалькі. Жаль мяне за сэрца сціснуў.

— Хліэба з яйцём хочэш? — пытаю.

— Давай.

Схапіў ён яйка, аб камень ім і ў рот. Ён еў, а я паціху плакаў. Зрэшты, плакаць можна было адкрыта, абы толькі не ўсхліпаць. Ён і так не пазнаў бы, бо вочы былі мокрыя ад дажджу. Не памятаю яго-нага імя, але ведаю, што ён Паўлікаў сын, таго Паўліка, які потым вазіў яго ў лес, каб загінуў. Але не загінуў, бо знайшлі яго савецкія салдаты, якія якраз прыехалі па дрovy. Прывязалі да Чэхаў і «прыказалі» бацьку, каб гэта больш не паўтарылася, бо расстраляюць. Не ведаю, што з ім цяпер, але ў той дзень, што нас злучыў, быў ён бяднейшы, чым я. Агульна ўзяўшы, то наша доля была падобная.

Аднойчы, ўяртаючыся з вёскі, пачуў я праз адчыненае акно размову мачахі з бацькам.

— А на чорта вуон тобіэ потрыэбны? У нас есць свойе дыэты. Возьмі дэ пуд халеру забы або вывэзы, коб згынув. То ж вуон і обжырае нас, і трэба ж убраты, а скуоль мы маемо на тое браты грошы. То шчэ тэпэр мальй, то можэ ходыты і ў згрэбных нагавыцях, а як пуд-ростэ, то схочэ ўбыратысь, як каваліеры, і шчо тогды зробіш?

— Я нэ знаю, дэ его подыэты, а ты як хочэш, то возьмі забы,— адказаў бацька.

Слухаць далей мне не хацелася, і я пачаў стукаць нагою аб сцяну. Пачулі і заціхлі. У хату не пайшоў. Вывеў з хлява кабылу і павёў яе на чужыя аўсы. Можа, там хто мяне злапае і без іх заб'е. Але кабыла наелася і драмала. Гаспадары таксама, відаць, спалі, бо ніхто не прыходзіў.

УРАГАН

Ураганы бываюць розныя: і слабейшыя, і мацнейшыя. Бываюць і такія, што дрэвы з карэннем вырываюць і нясуць іх, быццам бы запалку. Нас, пастушкоў, заставалі яны на адкрытым полі. Вось такія два ўраганы запам'яталіся мне на ўсё жыццё.

Была жніўная пара. Памятаю, жыты раслі тады ў той бок, дзе Дубічы Царкоўныя. Вырашыў я, што можна кароў паміж «мыдліямі» пусціць. Хай пад'ядзяць. Трава і зелле там рознае ёсць. Спякота была страшэнная. Мушны спакою не давала. Каровы, адганяючыся ад яе, бегалі паміж «мыдліямі» і толькі фучалі адна на другую. Я бегаў за імі, каб часам не зглумілі жыта, за што пагражала мне лупцаванне.

У той дзень пасвіў я сваё стада пад Высранкаю. На выпадак дажджу не было дзе схаватца. Над рачулкаю раслі толькі невялікія кусцікі, пад якія немагчыма было ўлезці. І вось на небе паявілася воблачка. Трохі прыкрыла сонца, і зрабілася лягчэй. Але сонца зноў вылезла і прыгрэла мацней. І раптам над Белавежскаю пушчаю стала цёмная-цёмная хмара. Падзьмуў вецер, але такі моцны, што снапы жыта, нібы нейкія пушынкі, ляцелі далёка, на суседнія палі. Каровы, гнаныя бураю і градам, паспускалі галовы і ішлі ў вёску. Давай я іх запыняць. Смяяцца ж будуць, што пастух каровы на поўдзень прыгнаў. Але толькі падняўся я з зямлі, дзе ляжаў, павалены ветрам, і маліўся, каб Бог на мяне не сварыўся, як схопілі мяне нейкія сілы і, нібы камык смецця, панеслі ў кірунку вёскі. Данесла так мяне да вёскі і, нібы п'яніцу, ламянула мазгаўнёю аб плот, якім былі агароджаны тры крыжы, што стаялі пры ўваходзе ў вёску. Месца малітваў у мяне злосць заняла! У той момант падбегла да мяне канцавая Матрона. Памагла мне ўстаць і павяла да хаты. Пасядзеў я там, пакуль бура прайшла. Адышла і злосць. Сорамна толькі было, што даўся ветру несці. А цётка Матрона, смеючыся, расказвала, што думала, што гэта вецер куль саломы нясе. Толькі потым, калі ўбачыла каровы,— упэўнілася.

Другі ўраган застаў мяне пад Руткаю. На гэты раз мяне не нясло, але вакол моцна білі перуны. Каровы, згорбіўшыся, збіліся ў купу, а я залез у кусты, каб хаця крыху схаватца ад дажджу. Сядзеў і, плачучы, маліўся. Вецер, аднак, быў такі дужы, што расхіляў дрэвы, і дождж ліў проста на мяне. Не маючы дзе схаватца, вылаяўся як след па-вясковаму і пайшоў над рэчку, дзе найбольш біў гром. Можна, заб'е? Але гром толькі напалохаў, а забіць не забіў. Відаць, такі чалавек, як я, ні людзям, ні Богу непатрэбны. З тае пары да святых пачаў я адносіцца абьякава. Проста перастаў любіць іх. Ніякае ад іх дапамогі. Яны ж усемагутныя! Дык чаму не кінуць на поле, па якім я хаджу,

хаця нейкае гарошыны? Чаму анёл-храніцель не зробіць, каб на маіх нагах не рабіліся нарывы, і не зробіць добрымі тых, што мне шкадуюць кавалка хлеба? Праўда, знайшоў я калісьці ў дзеда, за хлёўчыкам, дзе за сваёю патрэбай выходзяць, кавалак высмактанага ледзянца. Але ж гэта не Бог туды паклаў, гэта каторамусь з дзядзькавых дзяцей вылецеў з рота... Не клаў бы Бог цукерку за хлёўчыкам!

Быў я тады ў бабулі. Пачуў, што мяне прэ. Дык — за хлёўчык! Зняў нагавіцы і давай дуцца. І вынік быў такі, што вылезла мне кішка. Усадзіў я знойдзеную цукерку ў рот, а кішку — у майткі і папёр да бабулі, каб ратавала. Увапхнула мне яе бабуля куды трэба, і першы раз у жыцці сказала: «Ляж, дыгя, полежы, бо ты такі худый, шчо ны мают на чуом кішкі дэржатысь». Не ведаю, што было гэтага прычынай. І з гэтае пары Бога я не любіў. Пачаў баяцца яго так, як і чорта. Хапіла, каб толькі бацюшку ўбачыў. Са страшэнным плачам тады ўцякаў і хаваўся за гумном. А калі нябожчыка вывозілі, дык у чыстае поле я ўцякаў. Поп у сутане і з крыжам на шыі быў, паводле мяне, святым, і я яго баяўся. Найсвяцейшым такім быў бацюшка Мірон. Я яго добра памятаю. Быў гэта надта высокі і тоўсты мужчына. Важыў сто восем кілаграмаў, і, калі ехаў на ровары, то той пад ім пішчаў. Прыхаджане гаварылі, што Мірон перайшоў з ксяндза, і называаі яго «уніятам». Да нас прыбыў ён ужо жанатым. Ці меў дзяцей — не памятаю. Але, бадай, што не. Быў ён надта энергичным і суровым чалавекам. Мог нават лупіць! Калісьці, у часе шлюбу, убачыўшы, што старэйшы сват п'яны і бярэцца трымаць венчык, дык узяў яго за каўнер і выкінуў з царквы. Баявы быў з яго бацюшка.

Прыйшоў час, што і я пераканаўся ў гэтым. На. Вербніцу, калі вербы свянцілі. Пасля службы хлопцы, павыходзіўшы з царквы, давай біцца свянцёнымі лозамі. Мірон, прыкінуўшыся, што не бачыць, што робіцца, падышоў да Панасовага Івана, які стаяў найбліжэй, выхапіў лазу ды давай яго «рэзаць» дзе папала. Многім тады «дагадзіў», вучачы, што свянцёнымі біцца нельга. Потым паламаў ён гэтую галінку і шпурнуў набок, быццам яна была зусім не свянцёнай.

Настаў 1939 год. Пасвіў я тады толькі пяць кароў — сваю і чатыры Рыгоркавыя. Было мне лягчэй і выгадней, бо Рыгорка плаціў за адну не пуд, а цэлы «мэтар». Настала і лета. У бацечкі, як заўжды, аж голле гнулася ад прыгожае садавіны. Пастушкі заглядалі туды часценька. Хадзіў і я, але мэтаю майго налёту былі агуркі, якія раслі побач. Калі хацелася есці, пракрадаўся ў бацечкаў агарод, вырываў кукурузу або агурок і даваў драпака. Аднаго разу ў галаву мне прыйшло, каб зноў ісці ў агароды. Пас я недалёка глухога Хведарка, які даў мне паесці. Сядзелі мы сабе і гутарылі. Хведар хаця і быў глухі, але

крычаць да яго не трэба было. Разумеў усё з руху губоў. Ажно бачым — бацечка ідзе да нас.

— О, жара тэбэ одлупчэе, бо выдно хтош вжэ яблыка обырвав,— гаворыць Хведар.

Я, што праўда, не быў вінаваты, але спалохаўся. А Мірон падышоў і адразу да мяне, навошта я яблыкі ў ягоным садзе рваў!

— Я, батюшка, нэ рвав.

— Я нэ знаю хто, но оборваны.

— То нэ я.

— А хто?

— Я нэ знаю.

— Не лжы, бо моя служанка відела.

— Напраўду, батюшка, я нэ рвав, ныхай Хвэдур скажэ...

Але той не хацеў больш нічога ведаць. Служанка сказала, і ўсё. Узяў мяне за вашыўнік і, быццам сабачку, занёс і кінуў у рэчку. Біць не біў, але такога нарабіў сораму, што мне брыдка было Хведару паказацца.

Хведар гаварыў, што будзе неўзабаве вайна. Не ведаю, як ён да гэтага дайшоў, але калі на платах паявіліся плакаты з вінтоўкамі і самалётамі, дык вырас ён у маіх вачах на шпіёна і нейкага разумаку, якога трэба баяцца і яму служыць. Вайна пачалася. З нашае вёскі забралі ўсяго толькі некалькі чалавек і то не ўсіх давезлі на месца фармавання атрадаў. На другі дзень бачу, ад Чэхаў Арлянскіх едзе на ровары Кірылачка і, усміхаючыся да мяне, гаворыць: «Пшэпэндзілісьмы Гітлера, і едзе мы з вайны».

Яшчэ Варшава баранілася, а ў нас ужо былі немцы. Пасвіў я тады якраз каля плябаніі, як да бацечкі прыехалі немцы. Шафёр спыніў машыну ля саду, а афіцэр пайшоў на панадворак, дзе яго і сустрэў Мірон. Падалі сабе рукі і, нешта сказаўшы, голасна смяяліся. Потым афіцэр выняў з палявой торбы нейкую паперу, і пачалі яе супольна разглядаць. Пасля кароткай абмяркоўкі накіраваліся на Дубічы. Калі праходзілі каля мяне, я ўбачыў, што ў афіцэра ў руках карта. З Міронам размаўлялі яны па-нямецку.

Мінула некалькі дзён, і прыйшла да нас Чырвоная Армія. У адзін прыгожы сонечны дзень прыехала двух савецкіх афіцэраў і забралі бацечку Мірона ў Бельск. Дамой вярнуўся ён вечарам, і гэтай жа ноччу прыехала нямецкая машына ды забрала яго ў Варшаву. Відаць, быў ён ім вельмі патрэбны. Знаў дзевяць моваў. Загінуў у час варшаўскага паўстання.

НАЧЛЕГ

Мне ў дзяцінстве трэ было не толькі пасвіць кароў, свіней ці авечак, але ўночы коней сваіх або дзядзькі Ігната вадзіць на так званы начлег. Хітруны вадзілі іх у дубіцкую, тафілаўскую ці рудніцкую ярыну, калі былі ласкавымі і не глумілі аўсоў аднавяскоўцаў. Здаралася, што выпадкова такі Іван Нымчура, Васіль Бусел ці Валодзька Мазур убачылі каго з коньмі ў сваім аўсе, дык не сварыліся, ано прасілі, каб выпасалі не толькі іхныя аўсы. Адзін Бусел часамі праклінаў, а народы смяяліся, «шчо, дурны калдунач, ражыт на всё сало, а баіцсе заявіты в поліцэю».

Мой бацька быў такі, што не любіў рабіць другім гідасці, а мо звычайна баяўся? Ён пасылаў мяне вадзіць коней на начлег толькі таму, што раніцою не трэба было тады хадзіць яму па ваколіцы ды шукаць іх (меў двое).

Дзядзька Ігнат, калі пасылаў на начлег, гаварыў мне: «Ўедь до того в сэрэдэю і пасы. Як зачнэ булвіэты, то втыкай, оно нэ забудь взыты з собою вязкі».

Мыжыравы — гэта поплаў, які цягнуўся ад Дворскае дарогі, пачынаючы ад Матронінае пуні, паміж палямі да рэчачкі, якая аддзяляла грабавецкае поле ад дубіцкага. Поплаў грабаўляне касілі тады, калі на навакольных палях мелі яны жыта або ярыну. Быў ён агульны, а не толькі тых, чыё поле там знаходзілася. У адну нядзелю солтыс збіраў усіх ды ішлі дзяліць Мыжыравы. Хітрэйшыя няслі з сабою дубінкі. Заўсёды крычаў Хадун, а біў дзядзька Ігнат. Гэта быў сігнал да бойкі: лупіў кожны кожнага, хто да каго меў якуюсьці прэтэнзію. Бабы вішчалі, а разумакі смяяліся.

— Кроху один одному бокі облатае, а і так начнут дыліты од Матроны,— гаварылі.

Давалі перш Матроне, бо баба, Мішаніну, бо баяўся адазвацца, Рыгору, бо ў вёсцы цанілі яго за розум, баптыстам, бо не сварыліся,— і так аж да канца.

Матрона гаварыла, што ад дарогі павінны даваць тым, хто нача-мі пас тут свае коні. Яна, жывучы ў канцы вёскі, добра ўсё бачыла, але ведала, што пакажы на кагосьці, дык пуню табе спаліць.

Вельмі запамятаўся мне адзін летні вечар, калі прынялі мяне ў сваю кампанію старэйшыя, якія намерваліся весці коней на начлег. Як бы тайна. Сабралася чалавек дзесяць, апрача мяне. На Стаўковай дарозе ўставіліся тройкамі, як кавалерысты, а я — ззаду. Выехалі мы за вёску, і нехта з ездакоў крыкнуў: «Васіль, запівай!»

Мы растем, как дубы суковые.

Мы не умеем читать, ни писать,
Как заглянем до свэйи руднэй хаты,
То аж хочется сердцу сказать:
Мужики без земли пропадают,
А помещики рады тому...
...Соберемся мы, братья, гурбою
И выганим з земли палачей.
Завладеем мы сами землею
И не будем платить падатей.

Заспявалі яшчэ польскую песню, і Васіль пачаў гаварыць:

— Эх, хлохіці, прыдэ час, жэ нэ будэ попуов, ны пануов, ны поміэшчыкуов.

— А дэ ж іх холера побэрэ?

— Эх, чудака ты, чудака, Пэтро. Ты нэ знаеш такейі страны, дэ няма пануов? — іранічна запытаў Васіль. — То ж матушка Росія.

— Віэдаем, віэдаем, але, гаворат, там всыэ йідят з одного котла і спят, хто туолько з кім хочэ, гі-гі-гі...

— Ну і шчо в туом кепського? — спытаў Мішка, які быў яшчэ нежанатым.

— Ты, Мішка, нэ слухай дурного Пэтра, которого в буржуйськум вуойськові так научылі...

Даехалі мы да Вярбіннікаў, папуталі коней, назбіралі галля і, расклаўшы вогнішча, слухалі Васіля.

— Ой, браткі, хватыт розговору, бо спаты хочэцца,— заклаў невядома хто, а хтосьці другі яго падтрымаў.

КАЎБАСА

Вядома, як на вёсцы бывае з мясам. Кожны нешта гадуе, коле. У нас такія здарэнні да вайны былі рэдкія. І вось аднойчы перад Калядамі бацька паклікаў дзядзьку Трахіма, які быў у гэтых справах спецыялістам, каб закалоў. Такі дзень, асабліва дзецям, быў вялікім святам, бо то, вядома, частавацьмуць чаркаю, то і свежаніны насмажаць, а пры тым і яны, малыя, скарыстаюць. Цешыўся і я. Тым больш што дзядзька Трахім быў братам мае мамы, дык нашым будзе брыдка адганяць мяне, Пакуль дзядзька калоў, бацька, каб не чуць свінячага віску, сядзеў у хаце, трымаючы галаву пад падушкаю. Выйшаў толькі тады, калі трэба было смаліць. Потым свежавалі. Калі дзядзька выпускаў свінячае нутро і дзяліў нажом мяса, мы, дзеці, скакалі вакол яго, каб дазволіў нам хаця дакрануцца. Трахім адрэзваў і даваў нам па ка-

валку саланіны. Мы яе салілі і елі. Убачыла гэта мачаха і адагнала, а мне наказала пільнаваць, каб не лезлі, бо іначай дастану!.. Але дзе іх там упільнуеш, калі яны лезуць да свінні, нібы тыя парасяты. Калі мяса і саланіны былі падзеленыя, бацька прыносіў бутэльку гарэлка, а мачаха ставіла на стол смажаную свежаніну. Што праўда, мяса мне не давалі, але, прынамсі, мог есці хлеб з тлушчам. «Свята» канчалася разам з адыходам дзядзькі. Мачаха пачынала чысціць кішкі і рыхтаваць каўбаснае мяса. Будуць каўбасы, кішка печаная. Ах, як памятаецца той дзень, калі мачаха выймала з печы абсушаныя каўбасы і печаную кішку. Хата зменьвалася ў крыніцу араматаў, аж у страўніку сціскала ад казытаньня. Адноўчы мачаха, выняўшы з печы каўбасы і кішкі з кашаю ды дранаю бульбаю, сказала: «Ну, дыэты, сядайтэ за стуол і йежтэ кішку, а Васылёвы подам на запык, бо вуон кольшэ Маню». Мною аж пакалыхала ад гэтых слоў! І, сапраўды, прынесла мне кішку, даўжынёю з паўметра, з абодвух канцоў ніткамі завязаную. «На, нажэрыся,— кажа,— коб пры людях нэ скакав до очы, бо подумают, жэ нэ даемо тобіе йесты». З вялікаю радасцю схапіў я гэтую кішку і адразу сунуў адзін канец у рот. Але толькі ўеўся зубамі, і вочы палезлі мне на лоб. Начыненна яна была чымсьці горкім. Бацькі ўбачылі, што я крыўлюся і пляю, і давай смяяцца. «А шчо ты думаў, Сычу, жэ дустанэш кішкі за тое, шчо прэд Трохімом голодным прытворайся? — гаворыць мачаха.— Йеш і мовчы, бо укаменую». Не толькі, што свайго не давалі, то яшчэ і тое, што хто-небудзь дасць, забіралі. Раз прынесла цётка Юстына мне каўбасу, дык яны з'елі. З'елі ды яшчэ смяюцца: «О, зобач. Устынчыну колбасу куот так уплююв, жэ нэгдэ і сліэда нэ зостало. А вуон зара скажэ, жэ то мы, гі-гі-гі».

Ведаў я, што гэта не кот.

ЯК МЯНЕ МАЧАХА МАЛІТВЫ І ПІСАЦЬ ВУЧЫЛА

Адноўчы мачаха, будучы ў добрым настроі ці мо баючыся адказнасці перад Богам, вырашыла заняцца маёй адукацыяй. Яна часамі бачыла, як ставаў я перад абразамі і маліўся: «Господы, дай мныэ хліэба». Іншых малітваў я не знаў. Бо і адкуль, калі ніхто гэтым не пераймаўся.

У той дзень мачаха ткала нейкае палатно, а я сукаў цэўкі і матаў на матавіле маткі. Даўшы нам паабедаць, сказала:

— Васыль, ходы, я тэбэ пысаты научу, а то бачу, шчо ты ксёнжкі ворочаеш, а за пысане нэ бэрэшся.

— Мамо, я з Івангліі чытаты кроху вмыэю, а пысаты нэ маю чым. Карандаша в нас нэма.

— Бо ты — дурная булава! Карандаша нэ вмыэты прыобрэты? Пушов бы до Пэтрыковых хлопціў або шчэ дэ-ньбудь, украв бы і мізв карандаш.

Мачаха крыху падумала і выняла з печы вутельчык, якім напісала на дошчачцы нейкую літару, што запамятала сама са школы.

— А якая то, мамо, літэра?

— Якая? Одразу якая! Сама нэ віэдаю, але помэнтаю, шчо учытэльніця шчось подобна пысала.

— То мы зара в Івангліі подобну знайдэмо і побачымо.

— Ныз, нэ шукай. Давай лепый пацера тэбэ навчу, бо ставаты на коліэна, то ты стаеш, але шэпчэш, то чорт віэдае шчо. Найпэруч научысь хрыстытыся. О так, зложы пальці і говоры — імя отца — і тогды пальці клады на лоб...

— То ж я так і хрышчуся.

— Гамно ты так хрыстышыся! Прытвораяешся оно.

— Пэвно, шчо так. Я оно пацера нэ вмыэю.

— Ну то становысь на коліэна, буду учыты. Говоры: «Господы Сусе Хрысьце...»

— Мамо! Ніна утіэль йесць!

— Ой, мое ты дытятко, шчо ж ты выробыло?! Я того Цвэлька пацера учу, а нэ бачу, шчо з дытэмі робыцца. Вытры йе, коб ты выхворыв!

На гэтым мая адукацыя закончылася.

— Ты лепы, голово бараня, пыльнау дыэты, бо як віэчно в ксёнжках будэш сыдыэты, то гамно йесты дустанэш.

Аж смешна падумаць — «в ксёнжках сыдыэты». Я проста ў дзядуліным куфэрку знайшоў Евенгелле і, пазнаўшы некалькі літарак, адшукоўваў іх у тэксце.

РАЗУМАК

Усе мае калегі, нават Шэшкаў Міцька, даўно ўжо хадзілі ў школу, толькі я або пасвіў кароў, або пільнаваў дзяцей. Інакш бы зусім есці не далі. Але аднойчы выслаў мяне бацька ў Дубічы па гарэлку. У краме былі якраз нейкія паны, якія і спыталі ў мяне, ці хаджу ў школу. Я сказаў праўду. І пасля некалькіх дзён прыйшла бацьку павестка, каб ставіцца ў Бельск у суд. Мае ўмовы яшчэ больш пагоршыліся. Мне крыху было і сорамна, што праз мяне бацьку пакараюць. Паснедаў-

шы, бацька паехаў, а я, частаваны мачашынымі дулямі, баяўся, што, калі бацьку пасадзяць, мачаха мяне заб'е. Ужо і сцягнула. Мачаха запаліла капцілку, а бацькі ўсё не было. Нават суседзі цікавіцца пачалі. Чым было пазней, тым страшнейшыя сыпаліся на мяне праклёны. Я, здаецца, пад зямлю схавалася б, так было сорамна. А тут, як на злосць, што нейкі час прыходзілі даведацца, што з бацькам. Мачаха хадзіла, як аса. «Ны, досыць, шчо гада кормыш, убыраеш, то шчэ тэбэ карают. Коб ёго спрутыло разам з тымі мыгтэжнікамі!» — вурчала яна.

Далей я нічога не памятаю. Зачадзеў. Я быў надта падатлівы на чад. З непрытомнасці вывеў мяне нейкі гоман. Першае, што ўбачыў, гэта ўваходзячага ў хату бацьку. Схапіўся я з падлогі і чакаю, што будзе. Але бацька не звяртаў на мяне ўвагі. Быў ён у нейкім вясельм настроі, бо нават зацягнуў. «...Шынкарочка трэцца, мнэцца, абэрнэцца, засмяецца...» Мне зрабілася лягчэй. Мачаха пачала лаяць яго за тое, што напіўся, але ён, смеючыся, паўтараў сваю «Шынкарочку». У канцы не сцяраў і кажа: «Эх ты, п...! Чого ты до мэнэ чэпляешся? Хыба лепый, шчо пропыв, як міэв платыты? А і пропыв мэнш, чым кара». Мачаха пачала крыху мякчэць. «То, пэвно, жэ лепый, але то всё чэрэз ёго — Бэрка губатого, коб вуон быв в п... зогныв, докуль вуон будэ мэнэ мучыты? Шчэ і тые віэшалнікі за ім, коб вас выпрутыло! Коб вас муор заморыв!» — праклінае і плача. І так, слова па слове, праклён па праклёне, завязалася размова.

— Ны плач, якога х... буняеш? Я нэ дурны, коб справу прайгра- ты!

— А як то столось, шчо ты, такое чучало, выйграв?

— Нэ прозывай, бо, ... твою мать, так і дам!

— Ну, то хучыэй жэ расказуй, воротыло ты!

— Кажу, нэ прозывай, бо дустанэш. Я, брат, тяжку справу выйграв. Коб так Ныэмцёві або калдуноватому Буслові — рыгав бы, а пла- тыв, то нэ хахонькі тобіэ суд в Біэльську, то ого! Коб ты побачыла, якіе там калдуны сідят. Як чоловік вуойдэ, то аж волосы пудымаюцца. Сыдыт такі одын з другім выпасэны бык і глядыт спуд лоба, бы бан- дит. Вжэ і так віэдае, бо папэры трымае, то шчэ про назвіско пытае. Нэ віэрыт, коб вуон згорыэв! Пуднэс пуд нос якіесь папэры і пытае: «Дячэго дзецко не ходзі до школы?» Дытя! Коб его груом забыв! Вжэ хутко дэвэть будэ, а вуон дытатэм называе, — загаасіла маці. І кажу: «Кто вам то поведзял? Юж цалы тыдзень ходзі». Ну і одослаі мэнэ до хаты. Прыказалы туолькі, шчо другім разам укарают. Я з тэйі ра- досыці зайехав до Вуорлі, той выпыв в сэстрыэ. І шчо тут такога?

— О то, то розумак. А я думала, шчо ты пропыв чэрэз того гада.

ЦЫГАНЫ

Як свет светам, дзяцей палохаюць ваўкамі ды цыганамі. Пакуль я іх не бачыў, дык думаў, што гэта круглатварыя, з чорнай барадою людзі. Абранутыя яны ў чырвоныя сарочки, з чорнае скуры нагавіцы і сядзяць на тлустых конях. Так уяўляў я сабе разбойнікаў і зладзеяў. Але, пачуўшы ад нашага суседа Рыгора расказ, адчуў да іх сімпатыю. А было так, што быццам бы тады, калі распіналі Хрыста, то падышоў да іх цыган і ўкраў цвік ды схваў у рот. За гэтакі ўчынак Бог дазволіў ім красці.

Аднойчы зімою, калыхаючы дзяцей, убачыў я праз акно, як вуліцай ехалі нейкія буды. Шукалі солтыса. Убачыўшы такое дзіва, усе павыбегалі на вуліцу. Пераважна дзеці. Я таксама вылецеў у адной сарочцы і босы, каб пабачыць, што гэта за людзі, якія яны, гэтыя цыганы.

Солтыс пачаў разводзіць цыганоў па хатах. Да нас папала чатырохасабовая сям'я — старыя бацькі і дзве дачкі. Прыйшлі з пасцеляю і ўсімі сваімі багажамі. Маю ўвагу звярнула вялізная патэльня. Навошта гэтакая патэльня? Але вечар усё паказаў. Цыганы не так, як у нас, — варылі бульбу, а потым красілі. Яны яе смажылі разам з салам. Мне аж слінка кацілася! Ніколі я такое бульбы не еў.

Спалі яны на падлозе, на якой бацька парассцілаў салому. Але было ім цёпла і мякка, бо мелі з сабою пярэны і падушкі. Гэтага я ім і зайздросціў.

Паехалі яны на другі дзень, дзесьці пасля поўдня. Мне зрабілася сумна, што ў нашай хаце няма чужых людзей. Цыганы мне здаліся добрымі людзьмі, бо дарма варажылі ды яшчэ сабаку за жмут сена пакінулі. Што праўда, не было з яго ніякае пацехі, бо зараз уцёк.

Настала лета. Я яшчэ быў малы, каб пасвіць кароў, і мусіў сядзець дома, і пільнаваць дзяцей, ды рабіць усю работу каля хаты. То цяля накарміць, то свінням даць, то яшчэ нешта. Маім абавязкам было таксама выводзіць і прыводзіць коней. Часамі яны начавалі, але гэта было небяспечнае, бо пачалі гінуць або, прынамсі, губляць хвасты. Аднойчы вечарам абегаў я ўвесь Шалешак, а коней нідзе няма. Давай бегчы над рэчкаю аж пад Барок. Бягу-бягу, прыслухаюся, ці не чуваць, каб дзе хадзілі, і зноў бягу. І так дабраўся аж да Суралёвага крыжа, што каля рэчачкі, на мяжы тафілаўскага лугу. Прыслухоўваюся — ходзяць на другім беразе рэчкі. Перайшоў я праз вадапой, аж бачу — не двое, а цэлы табун там ходзіць. Цыганы, значыць, — і давай я ўзад адпаўзаць. Але не паспеў.

— Чэго ты, хлопчыку, шукаш? — пачуў я за спіною.

— Коні пропалі,— кажу плачучы.

— А яке твое коне?

— Чорны куонь і сыва кобыла.

— Не плач. Я таке коне відзялэм на цмэнтажу. Ідзь то дрога і там знайдзеш.

Цыган мяне крыху супакоіў, але калі я пачуў, што яны на могілках, дык мне зрабілася страшна. Людзі гаварылі, што, якраз каля могілак, выходзіць на дарогу чорт у выглядзе чорнага ката. Але ісці трэба, ну бо як жа быць і не прывесці. Іду, трымаючыся каляіны. Але чорная сцяна магільных дрэў спыніла мяне, і, хоць ты халеры дай, далей баюся ісці. Прыпомнілася, як расказвалі, што душы ходзяць па вёсках, а тут жа столькі мерцвякоў ляжыць. Ды тут яшчэ нешта запішчала. Я хрышчуся, шэпчучы па-свойму кавалкі малітваў, і слухаю, ці голуб буркуе. Калі буркуе, значыць, Бог мяне не заўважае, бо голуб — гэта ж сам дух святы. А тут яшчэ баюся, каб часам чорт не перапыніў ды ў блуд не завёў.

Коней знайшоў сапраўды на могілках. Распутаў, каня пусціў вольна, сам сеў на галаву кабылы, якая закінула мяне на сваю спіну, і паехаў. У вёсцы ўжо ўсе спалі.

СУШЫЛЬНЯ

Не ведаю, чаму ў нас злачынства называлі «аказіяй»? Памятаю, як аднаго дня, раніцаю, недзе ў тысяча дзевяцьсот трыццаць сёмым годзе прыйшоў да нас мачашын брат, Іванок, і, убачыўшы, што мы спімо, сказаў: «Віэтэ спытэ і нэ знаэтэ, якая в сэлэз наробылась оказія».

— Господы, шчо такое? — азвалася мачаха.

— Нычого,— адказаў Іванок,— оно Баранюк Баранянку зарубав,— сказаў гэта і выйшаў.

Мы ўсе пачалі апрапацца, каб пабегчы і ўбачыць, ці сапраўды здарылася тое, што Іванок сказаў. Мне найменш трэба было апрапацца: хадзіў я ў тых жа нагавічках, што і спаў. У сарочцы таксама. Згарнуў сваю так званую пасцелю і вынес яе, як заўсёды, у сені і хутчэй ад усіх апынуўся на панадворку Рыгора Баранюка. Там былі ўжо людзі і паліцыя. Баранянка ляжала з разрубанай галавою і страшэнна сіняя. Вочы вываліла яна наверх і ўперла іх у столь, быццам нешта страшнае там убачыла... Злачынца сядзеў на запечку і тупа глядзеў па людзях ды ўсміхаўся. Дзядзька Трахім, які быў кумам Баранюкоў, падышоў да яго і загаварыў:

— Кумэ, шчо віэтэ наробылі? Жуонка нэ жывэ, віэтэ пуйдэтэ в тюрму, а шчо з дытмы? Ой, кумэ, кумэ.

Рыгор адказаў:

— А шчо, кумэ, міэв я з ёю робыт, як вона мэнэ змыняла?

— Аз кім жэ вона вас змыняла? То ж вона ныгдэ з дому нэ выходыла...

Увайшоў паліцыянт, наклаў Баранюку кайданы і павёз. Параску пахавалі. Дзяцей, Якава і Маню, забралі да сябе Мікіціны. Рыгор не вярнуўся. Пакінутая ім хацінка стаяла згорбіўшыся пад грушаю за варотамі і сумнымі вокнамі глядзела на вуліцу, быццам кагосьці чакаючы і баючыся, што не вернецца. Божа, страшна было! Найгорш, калі хацелася есці, а страх не дазваляў залезці ў суседавы агуркі. Пасля гэтага выпадку вечарамі людзі не хадзілі.

Было так да 1939 года, калі прыйшла да нас Чырвоная Армія і савецкая ўлада. Мой дзядзька, ад часу вяртання з Расіі ў 1922 годзе, быў лесніком. Ён не толькі сцярог лес, але і садзіў яго. Каб сеяць, трэба мець насенне, а каб мець насенне, трэба збіраць і сушыць шышкі (за гэта плацілі). Я сушыў іх яму дарма, бо, вядома, быў замалы, каб зарабляць грошы, але добры, каб начамі сядзець і паліць печку ў сушыльні ды яшчэ дзе! Гэту сушыльню зрабілі ў той хаціне. Цэлым асвятленнем там быў толькі агонь, што гарэў у печы. Па адмысловых паліцах ляжалі шышкі. У выпадку ўваходу якогасьці злога духу, пасланага Параскай, або і яе самой — уцякаць не было куды (вокны застаўлены паліцамі). У дадатак кожную ноч нейкі чорт бегаў па гарышчы і стукаў, ажно здавалася, што столь абарвецца. Усё-такі менш баяўся я тае стукатні, чымсьці дзвярэй, з якіх не зводзіў вачэй у чаканні чагосьці, што можа ўвайсці, і не ведаю, што зробіць са мною! Здавалася мне, што Параска змовілася з чэрцямі і ведзьмамі.

У такія ночы, здаралася, заходзілі да мяне вясковыя вартаўнікі, каб пагрэцца.

— Васька, браток, то ты тут можэш сыдыэты? Ейбогу, коб мэнэ, старога, загнаў сюды і сказав: пэрэсыды нуоч, то дам сто рублей — клінусь богом — нэ згодывся б! То мы, о, удвох ідэм і бачым, свіэтыцца, і віэдаем, шчо ты тут, і то, браткі, аж волосы на головіэ дубаса становяцца. А ты добровольно... Ого, шчо то значыт, як нэма кому за хлопцем упомэнутысь,— здзіўляюцца.

Пасядаюць, бывала, на падлогу, пакураць, нагрэюцца ды пойдуць далей. Адноўчы зайшлі да мяне двое савецкіх салдатаў. Пагаварылі, выпыталі, хто я і што тут раблю. Больш дзядзька не прасіў мяне, каб уночы я качагарыў там.

Я нават да гэтага ўсяго прывык, і не страхі былі маёй бядою, а тое, што, калі варочаўся дамоў, мачаха не давала мне есці. Гаварыла:

— Сныдана нэ дустанэш. Іды жэры там, дэ робыв.

У школе, у час урокаў, я заўсёды думаў аб тым, дзе дастаць кавалачак хлеба. У апошнюю зіму мае адукацыі настаўнікі арганізоўвалі ёлку. Я якраз перад тым дзяжурый у той хаце і зноў не дастаў есці; але на ёлку бацька даў мне рубель. Я падмог упрыгожыць дрэўка, якое першы раз у жыцці цешыла сэрца. Пачалі ўсе мы спяваць. Мне хацелася есці, і, калі я атрымаў пакунак цукеркаў, па адной клаў у рот. Еў я іх і ўсё баяўся, што, калі мала занясу дадому, будучь бацькі крычаць. «Давай,— думаю,— пакіну і ім па адной». Рэшту з'еў. Прышоў дадому, а мачаха пачала:

— Давай, дэ тыя цукеркі?

Я адказаў, а яна:

— Баструку, вэчэраты нэ дустанэш!

Я расплакаўся і бразнуў тымі цукеркамі, што трымаў у жмені, аб падлогу. Пачалася сумятня.

КАМУНІСТ

Я вельмі любіў спяваць, і мне хапіла пачуць песню адзін раз, каб навучыцца яе. Сяброў я не меў, бо да мяне ніхто не прыходзіў, а калі мне ўдавалася вырвацца з хаты, то бацькі калегаў выганялі, баяліся, што магу папрасіць есці. А калі трэба было рабіць лекцыі, дык таксама выганялі — не хацелі, каб я падказваў іхнім дзецям.

Найгоршым быў дзядзька Вусач. Ён, як толькі заўважыў, што я ў нечым падказаў ягонаму Колі або Паўлу, браў мяне за вуха і выкідаў вон. Не магу сказаць, што гэта былі дрэнныя людзі, не. Гэта адпавядала ўсяму тадышняму жыццю.

Зайшоў я ў адзін са святых вечароў, якія бываюць ад Каляд да Новага года, да Вусачовых хлопцаў, каб пагуляць з імі; застаў толькі гаспадара. Сядзеў ён каля печы і чытаў Евангелле.

— Сядай, пагаворым,— сказаў.

Я сеў на лаўцы і слухаў, што напісана ў Евангеллі. Слухаў і думаў: «Чаму ў іх пад абрусам ляжыць хлеб і яны яго не ядуць? Ці ж ім сапраўды есці не хочацца?»

Хадзіў я і да Кярдзельскіх таму, што было там трох хлопцаў. Іхны бацька быў вельмі малы і хадзіў хістаючыся; называлі яго «кірдыло». Меў маленькія вочы, доўгі гарбаты нос, любіў дасціпнасць і нават дазваляў пасмяяцца з сябе. На трохрадцы ўмеў ён іграць польку «Ой,

нэй-бы, нэй-бы, бо тыельна» (хто выдумаў гэта ягонаі польцы — за-
станецца невядомым). Больш нічога Кярдзельскі не ўмеў.

Хадзіў я да гэтае сям'і паглядзець на людзей; у іх, Кярдзельскіх,
была крама. Уцякаў, калі пачыналі там біцца.

— Хлопці, пэрэстаньтэ, нэ дэрыэтэсь, бо воно, віздаетэ, нэ хоро-
шэ, шчэ возьмтэ і пывыбіваэтэ мні окна та піч розвалітэ, ну, пэрэ-
станьтэ, бо як возьму віныка, як дам одному і другому по горбові...—
спробвала часамі ўгаворваць гаспадыня.

— Замовчы, бо як будэш мышатэсь, то поломаю тобіэ тые сухіе
рэбра. Колі хлопці б'юцца, то, мусыт, віздают за шчо, і нэхай б'юцца.
Воны вжэ далі крыху заробыты, а як поб'юцца і пасля будут лады-
тысь, то шчэ дадут. Ты пыльнай дытэй і горчкуов, а нэ свуй сухой
нуос прэш дэ нэ трэба,— піскліва супакойваў сваю жонку Кярдзель-
скі.

Бывала і так, што ў хаце, апрача дзяцей, нікога не было, і тады
мы гулялі па-дзіцячаму. Хлопцы сядалі вакол стала, ды я давай
спяваць ім:

Солнце сходит и заходит,
А в моей тюрьме темно.
Днем и ночью часовые
Стерегут мое окно.

Как хотите стерегите,
Все равно я убегу.
Ведь мне хочется на волю,
Цепь порвать я не могу.

Ох вы, цепи, мои цепи,
Вы железны сторожа.
Не порвать вас, не порезать,
Доля горькая моя...

Я паўтараў яе не раз, так заўзята паўтараў, што нават не пачуў,
як увайшоў іхны бацька, сеў і слухаў. Ён пахваліў песню і запытаў,
хто мяне навучыў яе. Я і сам не ведаў. Але, заахвачаны пахвалай,
яшчэ адну заспяваў:

Ах, здравствуй, виленская крыша,
Ах, здравствуй, здравствуй, прокурор.
Ах, здравствуй, здравствуй, ты, начальник,
И ты, гарага часовой...
...В тюрьме нам петь не разрешают,
Смотреть в окошко не дают.
Скажи, за что нас в карцери сажают?
Скажи, за что нас в морду быют?

Спяваў я так, як ведаў і колькі ўмеў. Летам, а мо вясною, не ведаю, я не вельмі яшчэ адрозніваў поры года,— убачыў, як да Кярдзельскага прыехаў паліцыянт. Пасля нейкага часу, бачу, паліцыянт выйшаў ад крамара і накіраваўся да мяне.

— Як ты се называш? — пытае ў мяне.

— Васыль.

— Пведзь мі, Васыль, яке ты умеш сьпеваць пёсэнкі?

— У, пысэнъ то вмыэю мноуго.

— А хто цебе іх ваучыл?

— От, бабы на прадках, то кроху старэйшы хлопці.

— А яко мі тэраз засьпеваш?

— Якую хочэтэ.

— Сьпевай, яке умеш.

— «Ніне Адама возвеселіся, дево прэдмать слюозомі утрыся...»

— Не, таке пёсэнкі сьпеваё зімо. Ты мі засьпевай якое інно.

— Я буольш нэ вміэю, бо мое дызты в город поліэзі. Як я іх нэ буду пільноваты, то мама прыдэ з поля і мэнэ наб'е.

— Но то юж ідэз і пільнуй тэ свое дзеці ты, комуністо. Я ці дам!

Так мы і разышліся.

Мой бацька быў два разы караны: восем злоты за тое, што не пераставіў дошгачкі з надпісам «Варта» да другога гаспадара, і той не выйшаў на начную варту. Ён праклінаў солтыса Панаса, не ведаючы, што пачаткам злога быў я. Другі раз — што дрэнна вартаваў.

Кярдзельскі неўзабаве ўкраў у нас жыта. Сляды на снезе завялі бацьку да ягонае пуні, аж тут і крамны з яе выходзіць ды адразу пытае: «Шчо, Володя, мусыт, і ў тэбэ жыто ўкралі?» А бацька яму: «Слухай, а чом то од мойіх сыэны до твэйі клуні есьць сліды, а од твоейі клуні далэй нэ вэдут?» І бацька заявіў у паліцыю. Праз некалькі дэён паліцыянт сапраўды прыехаў да Кярдзельскага. Прыбег пад акно да нас сын крамнаго, Мікалайка, і крыкнуў: «Мазур, іды до нас, бо поліцыянт ждэ». Бацька пайшоў. Вярнуўся злосны, як чмель, і давай мяне лупцаваць: «За шчо? А хто то в того Кердяля спывав комуністычны пысне? Ны, доволі, шчо жыто пропало, то шчэ поліцыянт чуть нэ забрав мэнэ до Картуз Бэрозы». Тут і мачаха ўмяшалася ды пачала паддаваць злосці ды заахвочваць біць мяне. Але бацька быў так моцна раздражнены, што кінуўся на мачаху, і пачалі яны дэерціся між сабою.

«...І НА БЕЛАРУСКАЙ»

Было мне трынаццаць гадоў, калі савецкая ўлада адкрыла ў нас школу. І першы раз пайшоў я ў яе глыбокай восенню 1939 года, калі павінен быў вучыцца ў шостым класе. Да вайны пра школу я толькі чуў. Памятаю, загадала мне аднойчы мачаха пайсці да споведзі і дала дзесяць грошы на свечку. Пайшоў разам з вучнямі, бо яны не плацілі, а толькі ставілі свечкі, і гэта намнога танней выходзіла. Дык вось, пайшоўшы, пабываў заадным і ў школе, пабачыў, дзе сядзяць Паўлік, Колька, Ванька і іншыя хлопцы. На ўсё жыццё запамятаўся мне вершык, які вісеў на сценнай газетцы:

Чысто дзецко цо дзень мяе —
Мые зэмбы, мяе ушы.

Брудно рэнко ніц не рушы.

А хто мыдла не ужыва,

Тэн брудасэм се называ.

Чытаць і пісаць я навучыўся яшчэ да сямі год. Па-польску — з «Элемэнтажа», які купіў за чатыры грошы ў Антонікавага Мікалайка, а на рускай мове — з Евангеляя, што знайшоў у дэдавым куфэрку. Аднак хадзіць у школу пры санацыі мне не давлялося.

Аднойчы восенню, у 1939 годзе, у Грабавец прыехаў афіцэр Савецкай Арміі і склікаў сход. Гаварыў пра ўтварэнне ў вёсцы беларускае школы. Я аж дрыжэў ад радасці, што, урэшце, пайду ў школу. Гаварыў ён, што ўсе беларусы павінны вывучаць беларускую і рускую мовы, што гэта іхны гонар і абавязак. Але калі папрасіў, каб нехта з жыхароў выказаўся на гэтую тэму, дык усе маўчалі. Тады запытаў, на якой мове хацелі б вучыцца — на рускай ці беларускай? Усе хорам закрычалі, што «на руськуй», і раптам замоўклі. Пачуўся адзіны пісклівы голас — «і на беларуськуй». Гэта сказаў я. Я проста думаў, што ўсе крыкнуць «і на руськуй і на беларуськуй». Але выйшла інакш. Па маім «выступленні» афіцэр з цеплынёю ў вачах паглядзеў на мяне. Толькі аднавяскоўцы ніякага задавальнення не праяўлялі. Наадварот, Антонікаў Мікалай пачаў мяне шчыпаць за жывот і бакі. Мне вельмі балела, але я маўчаў, бо ведаў, што вінаваты перад аднавяскоўцамі і мушу несці кару. Усе паглядвалі на мяне, як на паршывую авечку; сам таксама быў я на сябе злосны.

Праз некалькі дзён у Саламеінай хаце адкрылі беларускую школу. Адным з настаўнікаў быў Аляксей Краўчук. Ён правяраў веды і раздзяляў дзяцей па класах. Калі дайшоў да мяне, паказаў буквар і сказаў прачытаць. Я адразу— «буквар». Але дзядзька хацеў па літарых. Дык я яму на гэта: «Дзядзьку, я вжэ давно вміэю чытаты по-пуольскі

і руські і хочу пуйты до старшойі клясы». Аляксеі тады адкрыў кнігу далей. Я чытаў без ніякага заікання, але дзядзька Аляксеі вышэй другога класа мяне пусціць не мог, бо я не хадзіў у школу.

У школе я ўпершыню пачуў смак навукі і як бы вярнуў сабе сваё дзяцінства. Вучыўся я толькі зімою, бо вясною, летам і восенню трэба было памагаць у гаспадарцы і пасвіць чужых кароў, зарабляючы на хлеб. Настаўнікі ведалі маю сітуацыю. Хаця вучыўся я толькі зімовымі месяцамі, то быў вучнем добрым, і часта мяне ставілі як прыклад іншым. Сябры называлі мяне Сталіным. Разам са мною вучылася Таня Кулік, якую называлі маёю жонкаю, бо яна не ўступала мне ў навуцы.

Вучыўся я толькі дзве зімы і закончыў тры класы. Летам 1941 года пачалася вайна, якая перарвала маю адукацыю на доўгія гады.

ЧОРТ

У школе пачалі запісваць моладзь і дзяцей да піянерскіх і камсамольскіх арганізацыяў. У піянеры я запісаўся адзін з першых, таму што мною пачала апекавацца настаўніца Надзея Афанасеўна, якая, не ведаю і сам чаму, неяк мяне да сябе прыгарнула. Мне было крыху і сорамна, бо яна заўсёды чыста апранутая, з доўгімі косамі, а я — абарванец нейкі. Але яна мяне заўсёды хваліла і ставіла ў прыклад іншым, якім не бракавала ні ежы, ні вопраткі, ні бацькоў. Адзін раз, праўда, нават за валасы пацягала. Але гэта за тое, што надта голасна я смяяўся з Сярожкавага чытання, які, відаць, зусім не падрыхтаваўся, бо перакручваў словы. І тады яна мяне пацягнула за валасы, але, відаць, гэта больш забалела яе, чым мяне, бо пасля ўрокаў падышла яна да мяне і сказала: «Вася, почему ты смотришь на поведение в классе некоторых своих ровесников и вместе с ними смеетесь над каким-то чудачком? Ты здесь должен быть примером. Вести себя достойно, потому что ты сирота». Выслухаў я гэтых слоў з сорамам, але глыбока да сэрца не браў, бо ведаў, як я магу быць лепшым, калі я горшы. Яны маюць што есці, апранутыя, а я — абарванец нейкі. Калі пачну задавацца, дык і калевацца са мною не захочуць. Я лепш ведаў сваіх сяброў і сялянаў, чым яна. Сябры і так з мяне вечна смяяліся і празывалі. Хапіла толькі, каб узяў я ад чужога хлеб, а гаварылі: «О. Мазур у чужого йесты нэ встыдаецца». А калі бацечкавай матцы «здравствуйте» сказаў, дык не толькі яны смяяліся з мяне, але і адлупцавалі. «Э, ты дурное тэля — кажа мне, Шэшкаў Міця,—кому ты «здрастуйтэ» гаворыш? То ж попададз з чужога сэла, я нават до когось

до хаты зайшоўшы нэ говору...» А старэнькая тая на гэта: «То ты дурное тэля, а не он. Он как вырастет — человеком станет, а ты — пастухом». І за гэта я дастаў. Як толькі яна адышла, Міця крыкнуў: «Хлопці, віэтэ чулі, шчо чэрэз того Мазура папада мэнэ тэлятом назвала? Давайтэ покажэмо ёму, якія я дурны». І кінуліся на мяне разам з Антанюковым Мікалайкам і Рыгоркавымі сынамі, ды пачалі мяне ад ветлівасці адвучваць.

Вучыўся я добра, але сваімі паводзінамі стараўся не адрознівацца ад іншых. Надзея Афанасеўна пачала размякчаць гэтую маю закамянеласць, хацела зрабіць з мяне добрага чалавека — змяніць аблог на добрае ўрадлівае поле. Зрабіла яна з мяне піянера. Я вельмі гэтым ганарыўся, хаця не меў ані белай кашулі, ані чорных нагавіцаў, ані чырвонага гальштука. Нічога не меў, але цешыўся, што буду камсамольцам. Не ведаў я яшчэ тады, што гэта такое, але верыў словам настаўніцы і ейнай песенцы, якую нам заўсёды прапанавала спяваць на зборах. Гаварылася ў ёй:

Плывет пароход, вода пенами,
Нагруженный флот пионерами.
Плывет пароход, вода кольцами,
Нагруженный флот комсомольцами.
Плывёт пароход, вода пенится,
Советская власть не изменится.

Дабілася Надзея Афанасеўна і таго, што я пачаў разам са старэйшымі хлопцамі хадзіць у Дубічы на фізкультурныя заняткі, дзе зімою з 1940 на 1941 год атрымаў значок БГТО — «Будь готов к труду и обороне». Заняткі праводзіў чалавек па клічцы Паўстанец. Якое было яго сапраўднае прозвішча — не ведаю па сённяшні дзень. Знаю толькі, што быў жыхаром Дубічаў і працаваў у савецкай міліцыі або нейкіх іншых органах, бо хадзіў у ваеннай форме. Падрыхтоўваў ён будучых салдатаў. Праўда, не вучыў ён ваеннае тэхнікі, але вучыў маршыраваць, бегаць, спяваць. Бывала, у нядзелю — у царкве моляцца — мы ідзём вуліцаю і спяваем: «Если завтра война, если завтра в поход — будь сегодня к походу готов...» Людзі называлі нас бязбожнікамі, а мы гэтым ганарыліся. Я кааісьці ў час гэтых вучэнняў падумаў, што і так дома не дастану есці, дык лепш, кааі зайду да бабы Грабыхі, то, можа, медам пачастуе. Грабыха была вядомай у цэлай акрузе, бо была «бабкай» і ўсіх нас прымала на гэты свет. Да гэтага была нейкай нашай сваячкай.

Пасадзіла яна мяне ў кухні, гаворачы: «Сядь, нагрыэйся, бо, мусіт, змэрз з тым стадом чортуов? Ого, в тэбэ ціэлы нагавыці і ботінкі мокры — добрэ вас Пувстанэць вьцьвычыт, одразу пуойдэтэ до

пэкла...» Я спрабаваў бараніць Паўстанца, але «бабка» знала сваё: «Ну, пэвно,— гаварыла зласнавата,— сатана знае, як такіх дурмануов, як ты, опутаты. В цэрквы служба, а вы ходытэ і спывае тэ большэвіцкі пісніэ. Чы ж воны ліэпшы од цэрковных? Як будэш до йіх ходыты, то до мэнэ буольш нэ прыходь. Я тогды тэбэ знатэ нэ знаю! На, зійеш мэду і быжы до дому батькам помогаты, замісь лазіты, як пруйдук по Дубычах і ражаты чорт віэдае чога».

Мне нават і мэду адхацелася, але што мэд, то мэд, пакідаць шкада. Даеў і пабег памагаць бацькам ды рыхтаваць лекцыі. Думаў, што ўжо больш туды не пайду, але — як расказаў сваёй настаўніцы, дык зноў усё вярнулася на старае месца. Яна мне ўсё вытлумачыла — і пра чорта, і пра царкву, гаварыла пра сумленнае жыццё. Я ёй паверыў і зноў пачаў хадзіць на заняткі, але больш да «бабкі» не заходзіў.

Здарылася і яшчэ адзін раз, што мяне настаўніца засароміла, але і шмат навучыла. Гэта было тады, калі настаўнікі па чарзе сталаваліся. Надзея Афанасеўна якраз ішла ў наш канец і ўбачыла, як я круціў у дрэве дзірку. Падышла і пачала мяне ўстыдаць. Мела яна на мяне такі ўплыў, што я мог бы зрабіць усё. Але нядоўгае было мае выхаванне.

Прыішлі немцы, і навука закончылася.

НАРЫЎ

Скулы і нарывы з мяне амаль не сходзілі. Мянялі толькі месца. Зімою абсядалі патыліцу і живот, а летам пакрывалі ногі. Найгорш было, калі сядалі на ступнях. На адной назе было вельмі цяжка скакаць па палях за жывёлаю або за свіннямі. Бывала і так, што гнаюк сядзе якраз пад пальцамі. Тады трэба было хадзіць на пятах, а свінні вечна чагосьці шукаюць, безупынна кудысьці бягуць. А здаецца, лепш, каб правалілася гэтае жыццё, чым бегаць з такімі нагамі па пожні. А я, хаця і быў бедны і хворы, страшэнна не любіў, калі нехта гаварыў, што прыгнаў я галодную жывёлу. Прыкладаўся я колькі мог, а якім гэта коштам, дык вядома. А каровам, вядома, не накажаш жа, каб хадзілі толькі па пожні і не чапалі «мыдзяў». Лезуць, а ты чыкілдыкай за імі — адною нагою на пяце, а другою на пальцах. Часам нарыў прарвецца і пацячэ, але чы ёсць час на яго прыглядацца? Бяжыш. Мае нарывы даспявалі як хацелі. Ніхто іх не лячыў. Хаця не, няпраўда, лячылі, я проста забыў. Ішоў я аднойчы праз вёску, каб выганяць кароў. Накульгваў. Каровы ў нас выганяліся двойчы — раз ранюсенька і прыганяліся на снаданне, а другі раз каля поўдня і пасліся

аж ад вечара. Іду і на ўзгорку, каля Ерыявага Паўла, убачылі мяне жанчыны, і Анопрыгча мне параіла прарэзаць, каб мог выццячы гной. Мяне ўпрошваць не трэба было, згадзіўся. Тады Анопрыгча папрасіла, каб мой дзядзька Раман, якому было да хаты ўсяго толькі некалькі крокаў, пабег і прынёс брытву. Дзядзька не паспеў надобра мяне прытрымаць, як я пачуў нейкі вецярок, там, дзе была балячка. Палягчэла. А нарыў сапраўды быў страшны. Цэлая лужына гною нацякла. Потым нехта прынёс палатна, і пачалі рану завіваць. Я быў здзіўлены. Самі яны ў мяне прарываліся, самі гаіліся. Ніхто мне ніколі не завіваў, але тут Параска паставіла на сваім. Мне адразу зрабілася весялей і нават дзень выдаўся прыгажэйшым. Я не мог зразумець, як гэта так можа быць — Параска, зусім чужая, і мяне палячыла, а мачаха рагатала, калі я круціўся з болю, як мне нехта папаў у нарыў каменем. Смяялася ды яшчэ і цешылася, як быццам бы ёй была ад гэтага нейкая палёгка, што мне баліць. А тут зусім чужыя людзі... Праўда, быў там і дзядзька, але гэта не ягоная была прапанова, каб мяне лячыць.

«Лячылі» яшчэ мяне і пастушкі, але гэта было лячэнне зусім іншае. Перакідалі яны мяне на траву, а калі ўцякаў, дык даганялі і дужэйшыя трымалі, а нехта з іншых валіў кіём па нарыве. Пры кожнай гэткай «аперацыі» думаў я, што сэрца з мяне выскачыць, верашчаў, як чорт, а яны гаварылі, што нарыў неабходна адбіваць, то тады ён хутчэй даспее. Не ведаю, ад каго яны такое навукі хапнулі, ведаю толькі, што ніякага аблягчэння я пасля гэтага не адчуваў.

Апошнім нарываю, які мне запамятаўся, быў нарыў, які сеў восенню 1941 года. Пас я тады ў Тафілаўцах авечак. Невядома ад чаго на маёй левай пяце сеў вялізны нарыў, конскі нейкі. Цэлую пяту і аж да сярэдзіны ступні заняў. Боль страшны, але хадзіць трэба.. Часамі хіба і абамляваў, бо не заўважаў, калі мае авечкі злучаліся з другім стадам. Мы тады ўжо мусілі аж да вечара пасвіць разам, бо авечак раздзяліць было немагчыма. Тафілаўцы за гэта злавалі, бо мусілі потым хадзіць і шукаць сваіх авечак. Клялі мяне за гэта і празывалі, а я ўжо хадзіць не мог. Дайшло да таго, што ад пяты пайшла чырвоная паласа і ў пахвіне зрабілася скула жоўта-сіняга колеру, якая таксама пачала нарываць. Я часта траціў прытомнасць, а вырuchyць, хаця на адзін дзень, ніхто мяне не хацеў. Гаспадары усё больш гневаліся, што авечкі злучаліся з другім стадам. Пачалі пагражаць, што дапасуць самі, а мяне выганяць дамоў.

Назаўтра, жанучы сваё стада з Бабкі, упаў я каля самой вёскі і страціў прытомнасць. Авечкі паразбягаліся па агародах, але людзі ўбачылі тое і хутка павыганялі іх. Мяне нехта абудзіў, і я, паўсвядомы,

пайшоў да Васіля, дзе быў на чарзе. Лёг на лаўцы і стагнаў ад пякельнага болю. На мае шчасце была ў гэтага гаспадара сястра — старая дзеўка. Была яна вельмі нізкай і гарбатай. Яна адна мне паспачувала і зацікавілася маімі нарывамі, якія мяне так мучылі. Яна прыклала мне да нарыву нейкую масць. Прайшло з паўгадзіны, а мне не толькі не палегчала, але пачало так рваць, што думаў, што нагу вырве. Яна гэта заўважыла, выцерла гэтую масць і прыклала іншай. Прыклала і, сказаўшы, што ўсё будзе добра, адышла да сваіх заняткаў. Не ведаю, што сталася, але раніцаю прабудзіўся я крыху здаравейшым. Мае гнайнякі пачалі выцякаць, і мне палягчэла, але не настолькі, каб мог хадзіць у поле. Сёння канчалася мая чарга ў Васіля і трэба было пераходзіць да вельмі багатага Назарука. Але я быў надта аслаблены.

Відаць, было ўжо добра па снеданні, бо Назарук не вытрымаў і прыйшоў. Ubачыўшы мяне на лаўцы, загаварыў: «А ты докуоль будэш спаты, шчо дзісь нэ думаеш гнаты овэчок? Мусыт, ты барзо хочэш, коб мы тэбэ выгналі і самі допаслі? Вставай і жэны, нэма тут чога прытворатысь!» Я ўстаў і мусіў гнаць. Было цяжка, але, можа, гэта і дапамагло, бо, ступаючы, я выціскаў гной, што ачышчала рану.

Далас да канца. Зарабіў трыццаць пудоў жыта, гэта значыць пяць цэнтнераў. Не ведаю, ці было пяць ці не, вядома толькі, што ў пяці мяшках.

КАРОСТА

Калі тафілякі нанялі мяне пасвіць авечак, дык прыгаварылі, што есці і спаць буду па чарзе. Не памятаю, ад каго пачалося, але па нейкім часе хлопцы, мае аднагодкі, мяне папярэдзілі, што ў кагосьці з вяскоўцаў ёсць кароста і каб я асцерагаўся. Але мне, здавалася, што ніякая халера мяне не возьме, і не прыкладаў вагі да іхных перасцярогаў. Летам спаў у гумнах, і было ўсё добра, а восенню перабраўся ў хаты і — папаў. Аднаго прыгожага дня адчуў, што мне свярбіць цела, а найбольш рукі. Я нікому не прызнаўся, але хлопцы і самі ўбачылі і пачалі ад мяне адхіляцца. Мне зрабілася сорамна ды і страшна, што як даведаюцца вяскоўцы, дык могуць выгнаць з вёскі і не заплаціць.

Ад часу, як хапіў каросту, я ў хатах не спаў. Баяўся, каб не заразіць іншых, а таксама каб не даведаліся людзі. Але хлопцы дакучалі і мне, і тым, ад каго хапіў. Як ад іх адчапіцца? Пад прычынаю, што іду лячыцца, збегаў я дахаты і, вярнуўшыся, усё расказваў, што больш каросты ў мяне няма, бо якраз мачаха пякла хлеб і ўсадзіла мяне ў

печ. Там і выгарала ўся кароста. Не ведаю, наколькі гэта дапамагло, але дакучаць мне перасталі. Толькі ненадоўга.

Мае нагавіцы былі надта парваныя, але гэта так, што сорамна было сярод людзей прабываць. Але — разява разяваю. Савецкае войска, адступаючы, пакінула ў лесе, званым Княжыною, шмат рознага добра. У тым ліку і вопраткі. Некаторыя з тафілаўцаў, можа, нават па сённяшні дзень гэтым карыстаюцца, а я не ўзяў нічога, апроча ручнога кулямёта і бярэма вінтовак, якія потым пахаваў па кустах, і пасля — ох, як страляў!

Аднойчы ўбачыў я за вёскаю, на плоце, салдацкія нагавіцы. Былі вельмі зношаныя, але намнога лепшыя за мае. Узяў і надзеў іх, а свае кінуў пад плот. Прыйшоў у вёску, а хлопцы глядзяць на мяне, як на нейкага чорта рагатага. Выявілася, што гэта нагавіцы «Мысіэёвы». Павесіў ён іх на плоце таму, што былі карасцяныя. «Знов побьжыш п.... до мачохі, коб в піэч саджала», — сказаў Федзька. Я спалохаўся. Але пераапрунуцца не меў у што, бо свае пакінуў на лузе, а па-другое, то і так прахадзіў у іх цэлы дзень. Дахадзіў я ў гэтых нагавіцах да канца свае пастушынае павіннасці. Пасля меў нават шынель і шапку. Шынель атрымаў ад бацькоў другога пастушка, а шапку купіў ад Міхаля з Руткі, за нейкую бліскучую скрыначку. Дамоў вярнуўся я ў вайскавай форме, толькі босы і з каростаю. Не давала яна мне спакою, пакуль не пайшоў у армію. У вёсцы ўсе мяне баяліся і стараліся, каб не прыходзіў да іх у хаты.

У той час памёр Петрыкаў Рыгор. Зайшоў і я да яго ў хаціну, каб апошні раз развітацца. Я праціскаўся, каб быць бліжэй памёршага, а калегі ад мяне ўсё аддаляліся. І так мы мітусіліся паміж людзьмі. Я зразумеў, у чым справа, і перастаў праціскацца. Дома я нікога не заразіў, бо ані нашыя пасцелі, ані вопраткі не сутыкаліся.

Не ведаю чаму і дакладна калі, але памятаю, што быў такі час, калі гэтая праклятая хвароба прапала. Але я ёй не давяраў, баяўся, што можа ў кожнай хвіліне паявіцца. Асабліва баяўся, калі паклікалі ў РКУ на вайсковую камісію. Баяўся, што згледзяць. Але камісію прайшоў, і ўсё аказалася ў поўным парадку. Нават у армію прынялі. Думаў, што ніколі не пакажацца мая праследавальніца. Мяне там вымылі, далі чыстую сарочку, кальсоны, пасцель. Адчуваў сябе я, як пан. Потым — пайшоў у падафіцэрскую школу. І тады паявілася яна зноў. Давялося паляжаць ды пацярапець пячэння, выкліканага шэрай мазяй.

З Тафілаўцамі звязаная і яшчэ адна прыкрая гісторыя — напад гітлераўцаў на Савецкі Саюз. Было гэта так. У суботу, дваццаць першага чэрвеня, прыгнаўшы з поля авечкі, захацелася мне пабегчы ў

Грабавец наведць сваіх ды знаёмых. Пераначаваўшы, схапіўся раницаю, каб бегчы ў Тафілаўцы і паспець там выгнаць авечак. Бягу праз Шалешак і чую — ад усходу гул самалётаў набліжаецца. Цэлая хмара ляцела. Вайна, значыць. «Але калі такая колькасць самалётаў на немцаў наляціць, дык не будзе чаго ад іх збіраць»,— думаў сабе. Бег і цешыўся. Раней, чым заўсёды, выгнаў я ў гэты дзень авечак. Нават снадання не чакаў. Пасу ды спяваю. Раптам, дзесьці каля поўдня, ад Орлі пачаў набліжацца гул аўтамабільных матораў. Ён то ўзрастаў, то заціхаў. А самалёты таксама лётаюць то на ўсход, то на захад. Стада мае пайшло ў лазіннік, і я лабег яго запыняць, каб не паразлазілася, аж раптам чую — кліча мяне нехта: «Мальчык, іди сюда». Нікога не бачу, але іду. Падышоў бліжэй і ўбачыў у траве салдата, напіцца хацеў. Выявілася, што гэта не савецкія самалёты, а нямецкія пасля бамбардзіроўкі вяртаюцца. «Да, сыноч, война»,— сказаў салдат. Я расплакаўся і пабег у поле.

Вечарам у сяле гаварылі, што хутка прыйдуць немцы, бо саветы адступаюць. На другі дзень уцёк я ў Грабавец. Прыбег і пытаю ў хлопцаў пра настаўніц. Даведаўся, што адступаючыя часці Чырвонае Арміі забралі іх з сабою. Значыць, яны выратаваны. Шкада мне было, што я іх не ўбачыў. Яны былі для мяне такія добрыя.

Вайна прадаўжалася. Цэлую ноч ехалі нашай вёскай машыны з пагашаным святлом. Гэта адступалі. Мужыкі стаялі ля Міхальковае хаты і прыглядаліся гэтай трагічнай сітуацыі. Машыны ехалі ўсялякую. Вёска нашая была падзелена раўчаком, на якім так і не зрабілі мосціка. Мы стаялі там і перасцерагалі тых, хто хутка ехаў. Прастаялі мы так нават і даўгавата, але вайна вайною, а да працы заўтра трэба ісці. Трэба ж выспацца.

Раницаю ў вёсцы было ўжо поўна немцаў. Потым пачаўся бой. Каля Дубіч стаялі яшчэ савецкія часці. Даўжылася гэта бадай што цэлы дзень. Дубічы згарэлі, загінула многа нямецкіх і савецкіх салдатаў. Грабавец таксама загарэўся. У сеньях Антоніявага Рыгора разарваўся снарад, але, на шчасце, нікога не забіла, бо ўсе пахаваліся ў пограбы. Частка сялян паўцякала ў суседнія вёскі. Мой бацька ўвесь час насіў з калодзежа ваду і паліваў сваю пуню. Ён чамусьці вайны не баяўся.

Пад вечар немцы прарвалі абарону і пайшлі ўперад. Настала ноч. Не ведаю, як выглядала сітуацыя на фронце, але ў нашай вёсцы было поўна немцаў, а ў нашым садзе размясціўся эскадрон конніцы. Калі я вяртаўся ад дзеда, вартаўнік не хацеў пусціць мяне на свой панадворак. Трымаў, пакуль аж старшы не прыйшоў. Пабалбatalі нешта, і той у мяне запытаў па-польску, чаго я сюды іду. Калі я ад-

казаў, завёў мяне аж да дзвярэй і прыказаў лягаць спаць і не выходзіць на двор. Я яшчэ надобра і не заснуў, як пачуў, як конніца пакідае наш панадворак і падаецца дзесьці ў кірунку Дубіч. На другі дзень раніцай пачулі мы стральбу і крыкі «ўра!». Пахаваліся і чакаем, што будзе. Аж бачым, едзе на кані бельгійскае пароды, на Кляшчэлі, у адных кальсонах чалавек нейкі. Гоніць гэтага каня, што той ледзь духу не пускаецца. Вокрык «ура!» праляцеў над нашаю вёскай, але салдатаў мы не бачылі, бо яны, зрабіўшы сваё, пабеглі ў кірунку Чэхаў Арлянскіх. Гэта былі тыя часці, якія я бачыў у Княжыне ў першы дзень вайны. Яны трымалі тэлефонную сувязь з часцямі, што размяшчаліся каля Дубіч, і мелі заданне затрымаць немцаў. Не ўдалося, бо тафілаўскі здраднік перабіў кабель, і савецкія салдаты трапілі ў акружанне, але немцы пра іх не ведалі. Яны валілі ўсімі дарогамі, каб толькі хутчэй пад Маскву. Акружаныя не мелі іншага выхаду, апрача бою. Падаліся ў Орлю, але там — ужо немцы; кінуліся ў пушчу — таксама. А прарвацца неабходна. Толькі пушча можа іх схаваць. Разведаўшы, што ў Дубічах стаіць варожая конніца, якое пільнуюць ано чатыры пасты, вырашылі яны зняць вартаўнікоў і разбіць падраздзяленне. Так і было. Знялі і ўсёй сілаю рынуліся на конніцу. Уцалеў ано адзін немец, які ад страху пёр у адных кальсонах на Кляшчэлі. Пасля гэтага цэлы дзень немцы часалі танкамі ваколіцу, шукаючы вінаватых, але савецкія салдаты былі ўжо ў пушчы.

Вайна-то вайна, а жыць трэба. Вярнуўся я зноў у Тафілаўцы і пагнаў сваё авечае стада ў Бабку. На дарозе, што з Дубіч у Карыціскі, убачыў пяць прабітых савецкіх танкаў. Салдатаў не было. Памятаю, быў прыгожы дзень. Цішыня ў вушах звоніць. Здавалася, што ўсё гэтае, што здарылася, не што іншае, як змань. Вось авечкі, я, сонца цудоўна свеціць, трава зялёная, а вайна — сон нейкі апрыкры... Але што гэта? Нехта крыкнуў. Азірнуўся — нікога не відаць. Падумаў, што мне гэта ад цішыні так здалося, бывае часам. Але, аднак, нехта ў кустах быў. Зноў пачулася нейкае «гоп». Падышоў бліжэй і ўбачыў савецкага танкіста. Цэлы ў крыві і балоце.

— Вы ранены? — спытаў.

— Да. Пить очень хочется. А где наши?

Я яму сказаў, схопіў кацялок, які трымаў ён у выцягнутай руцэ, і хутчэй пабег да рэчкі. Чырвонаармеец напіўся і, закрывшы вочы, упаў на траву. Я злякаўся, што ён памёр, але гляджу — дышае. Потым падняўся на локцях і прастагнаў:

— Значит, говоришь, наши отступают... Пусть, но это не долго. Мы снова сюда вернемся.

Гэтыя словы мяне моцна пацешылі. Я не ведаў, як яму дапамагчы, што з ім зрабіць? У кожнай хвіліне маглі над'ехаць немцы, ды і памерці мог таксама. Але мой страх быў непатрэбны. Невядома адкуль надыйшла група савецкіх салдатаў. Ubачыўшы нас, спыніліся. Зразумеўшы, у чым справа, яны зрабілі з бярозавага галля насілка і ўкладалі на іх параненага ды адышлі, відаць, у Белавежскую пушчу. Я глядзеў, і мне здавалася, што з іхнім адыходам неяк пацямнела, прыгасла сонца. Пачаў я зноў плакаць і наракаць на свой лес. Я ведаў, што калі не будзе савецкае ўлады, не мецьму магчымасці вучыцца і назаўсёды застануся пастухом. Успомніў пра сваіх настаўніц — Надзею Афанасеўну і Сару Львоўну. Дзе яны цяпер? І яшчэ большы жаль схапіў мяне за сэрца.

ХРЫСЦІНЫ

Калі я зайшоў да дзядзькі, каб напіцца вады, у носе заказытаў мне прыемны пах варанага мяса, печаных пірагоў і тушанае капусты. Піць-то мне не хацелася, але я ведаў, што ў дзядзькі заўтра будуць хрысціць дзіцё, дык сёння прыгатаўляюць смачную ежу. Можна, хаця лізнуць дадуць? А мы якраз пілавалі бярэны ў другога дзядзькі, які хацеў аддзяліцца. Вось я і прыкінуўся, што мне моцна піць хочацца. Зачарпнуў кварту вады ды і п'ю памаленьку, прыслухоўваючыся. Ці не скажа нехта, каб паспрабаваў я мяса ці нечага іншага. Але ніхто ў мяне не спытаў, хачу я есці ці не. Паставіў кварту я і выйшаў, бо ж не выпадала даўжэй піць. Дзядзька і так падумаў, што я не піў, а еў, бо доўга не выходзіў. Пачалі зноў пілаваць — дзядзька зверху, а я з другім мужыком знізу. Пілавалі таўшчэзныя пушчанскія сосны, якія дзядзька начамаі краў.

Неяк дачакаўся абеду. Дзядзіна падала скаромнай капусты і таўканыцы. Я так наеўся, што не шкадаваў ні таго, што рана ўставаў, ні таго, што холадна было ў ногі, бо меў толькі парваныя трэпкі. А потым — вячэра, і зноў дадуць паесці, бо ўсё ж такі дылёў многа напілавалі. Чакаў таксама і заўтрашняга дня. Хрысціны! Калі зайду да дзядзькоў, дык несумненна мяне ўчастуюць.

На хрысціны збіраліся бацькі, а я павінен быў застацца дома з дзядзьмі. Гэта для мяне было магілаю — там будуць есці мяса, а тут сядзі галодны. Аднак неяк выйшла так, што бацькі не пайшлі. Відаць, «забылі» іх папрасіць. Карыстаючыся гэтым, выбег я з хаты і памчаўся туды, дзе спадзяваўся наесціся. За сталы ўжо сядалі.

Дзядзька быў лесніком, і госці ў яго былі слаўныя — поп і дзяк з жонкамі, леснікі з цэлага ваяводства. Вядома, былі і мужыкі, якія сваякамі прыходзіліся. На сталах стаялі міскі з гарачымі каўбасамі і мясам, ляжалі скірды белага хлеба і стаялі літроўкі з гарэлкаю. Я плёўся паміж людзьмі і чакаў, пакуль госці пасядаюць за сталы. Можна — папрасяць?

Сталы стаялі на вялікай хаце, а ежу насілі з кухні праз спальню. Стаяў я ў дзвярах ды прыглядаўся, як людзі п'юць ды ядуць. А дзядзька толькі стаяў і прыпрашаў: «Піэтэ, пускайтэ хучэй кілішок в рух, а то людэ ждут». І людзі пускалі. Па нейкім часе ўжо поп з мужыком і мужык з панам ляснічым былі між сабою на «ты». Гоман, крык і дым. Столькі дыму, што газоўка была, нібы сонца ў зацьменні. Раптам нехта заспяваў. Госці павярнуліся ў бок спяваючага. Дзячок, не зважаючы ні на што, спяваў: «Мы, перша брыгада, Пілсудскаго дзяда, на стос жуцілісьмы свуй жыця лёс, на стос, на стос!» Нехта іншы перапыніў і крыкнуў: «Эй, дзячок, пэрэстань выскокваты із свойімы легіёнамі, бо мы йіх добрэ знаем!»

— А до, вам легёны се не подобае? — бараніўся дзяк.

— А як воны могуць мныэ подобатысь, колі всызэ бачат, шчо воны з намі роблят? — пачаў той самы і заспяваў:

...Эх, выручай меня, силушка вольная,

Я в тюрьме за решеткой сижу.

Дайте, дайте решетку железную...

Усе глядзелі на спяваючага, але дзяк таксама не паддаваўся. «Еслі нельзя петь пра легіёны, то кто тебе позволіл петь камуністическіе?» — прыпадняўся ён з-за стала. Поп пачаў яго супакойваць. Дзяк, хаця быў злосны, але папа паслухаў. Пачаў гаварыць ляснічы. Ён, нібы хочучы падтрымаць дзяка, пачаў выхваляць заслугі легіёнаў і самога Пілсудскага. Слухалі толькі поп і дзяк, апошнія цікавіліся гарэлкаю.

Калі за сталамі ішлі спрэчкі, жанчыны падрыхтавалі міску з кашаю і, паставіўшы насупраць кумоў, заспявалі:

Ой, чый то город нэ городжаны,

Нэ городжаны, нэ тынованы...

І тыя, якім спявалі, падыходзілі і кідалі грошы. Калі больш ахвотных не было, дзядзіна завязала грошы ў хустачку, а кашу аддала мне. Надоўга запамятаўся мне смак тае кашы.

САЛДАЦКІ МУНДЗІР

Калі немцы напалі на Польшчу, мне было трынаццаць гадоў. Пасвіў я кароў. Восень, памятаю, была цудоўная, але прыгажосць прыкрывалі крылы нямецкіх самалётаў, якія рвалі сваімі бомбамі грудзі зямлі. Людзі касілі тады траву не тры, а толькі два разы. Пасля атавы можна было адразу пасвіць там кароў. Сваё стада пасвіў я на лугах каля Руткі. Хадзіў па полі і збіраў гарох, але ці такога гароху наясіся. Задумаў бульбы напяхы. Пакуль усё падрыхтаваў, дык ужо і вечар. Каровы пад вечар заўсёды добра ходзяць. Бульба ўпаклася, і толькі я пачаў яе есці — нехта да мяне набліжаецца. Я крыху спалохаўся, але лупіць бульбу не пакінуў, ано спаглядаю, хто гэта можа быць. Падышоў да мяне польскі салдат.

— Цо, земнякі печэш? — пытае.

— А пэчу, бо йесты хочэцца.

— А мне позволіш з тобо есць земнякі?

— Бэрыэтэ, дуставайтэ і йежтэ, я ж вам лупыты нэ буду.

Салдат узяў кій, выграб з попелу бульбу і пачаў ножыкам аскробваць. Я глядзеў на яго з зайздрасцо, бо ягоная бульба была чыстая, а я еў напалавіну з прыгарам. Ён, відаць, не быў такі галодны, як я, бо з'еў толькі адну ці дзве і збіраўся адыходзіць. Але адыходзіў неяк нерашуча, як быццам яго нешта трымала. А потым сказаў: «Слухай, хлопчэ, а не заменілысь зэ мно убраня?» — «Ныз,— кажу,— бо ваш завэлікі». Сказаў я і сам прыпалохаўся, што больш ён гэтае прапановы не паўторыць. Я ніколі і не думаў, што мог бы займець такую вопратку. Але салдат паўтарыў. І то так паўтарыў, што я крыху спалохаўся. Зняў ён мундзір, паклаў на траву і чакаў.

— Чэго патшыш? Здэймуй. Шкода тылько, жэ порткі маш подартэ.

— Воны і так на вас нэ наліэзлі б, бо малые.

— Якось там бым наложыл, бо на цебе онэ збыт дужэ, пэвно, зэ старшэго брата?

— Мойе, оно мама бэз міэры шыла.

— Но добра, давай тэн свуй летнік, як го там называш, а вкладай муй.

Пінжак мой яму пасаваў, бо быў бацькаў. Надзеў ён мой лахман, а я ягоны мундзір, падпаясаўся паскам, і стала мне адразу цяплей. Салдат пайшоў на Дубічы, а я, выграбшы бульбу ды паклаўшы ў кішэні мундзіра, пагнаў кароў. У вёсцы па мундзіры пазналі, што хутка прыйдуць немцы.

Немцы прыйшлі сапраўды хутка. Я ў той дзень пасвіў сваю рагачіну ў Бусельнікаві, калі ўбачыў, як Дворскаю дарогаю ехалі нямецкія машыны. На гэтай дарозе праз рэчку быў пракладзены драўляны мосцік, і адна, відаць, была цяжкая, бо мосцік заваліўся. Салдаты пазлазілі і нешта шваргіталі. Урэшце адзін падышоў да мяне і прыказаў развязаць торбачку. Хацеў паглядзець на мой абед. У мяне ў той дзень як ніколі быў кавалак хлеба і бараняя скабка; не ведаю, чым заслужыў я ў мачахі, што дала мне трохі мяса. Бараніны ў нас было многа, бо бацька, як даведаўся, што прыйдуць немцы, узяўся рэзаць авечкі. Немец, убачыўшы мой абед, пачаў паказваць яго салдатам. Тыя глядзелі і рагаталі. Я баяўся, што возьмуць ды выкінуць! Але не. Пасмяяліся, нешта пабалбаталі і аддалі назад. Але на гэтым не закончылася. Той салдат, які прынёс мне торбачку, тыкнуў пальцам у мой жывот. Я апусціў галаву, каб пабачыць, чаго, а той, як не сцісне мяне за нос, аж слёзы пацяклі. Ён гэта заўважыў і ўжо не смеючыся, а сур'ёзна пачаў цягаць мяне за гузікі мундзіра і крычаць нешта панямецку. Відаць, пра гузікі так пытаў. Я спачатку маўчаў, а потым не сцярапеў і гавару: «То ж гузікі то, шчо нэ бачыш, коб тобіе павылазілі тыі спіпакі». Дык прычапіўся ён да слова: павылазілі. «Вас іст пофілазілі?.. Яны, відаць, здагадаліся, што я сказаў нешта дрэннае, але ніхто ім не мог вытлумачыць, бо малыя стаялі, вырачыўшы вочы, а калі падыходзілі старэйшыя, дык не ведалі, у чым рэч. І стаю я, нібы слуп нейкі. Урэшце немцы сваю машыну выцягнулі і пачалі закурваць ды адпачываць. А той бегае злосны — ніяк даведацца не можа, што я сказаў. І, наканец, калі надышоў час ад'езду, падышоў да мяне і паабрэзваў гузікі, якія кінуў пад ногі. Пазбіраў я іх і пайшоў за рэчачку. Ад'язджаючы, немцы паклікалі ўсіх дзяцей, што прыглядаліся, як яны выцягвалі машыну, паставілі ў чаргу і пачаставалі шакаладам. Мяне не клікалі.

Кінуў я мундзір насіць. Па-першае, баяўся прыкрасці ад немцаў, а па-другое — сапраўды ён быў вялікі. Закінуў яго ў камору, каб чакаў лепшага часу, а сам апануўся ў стары бацькаў пінжак.

Праляжаў ён да вясны 1942 года, пакуль не выпала чарга везці ў Кляшчэлі вясковае малако. Трэба было ў нешта лепшае апануцца. Горад! Я выцягнуў свой мундзір. У малачарні сустрэў я гааландскага салдата, які так, як у 1939 годзе немец, пачаў тыкаць пальцам на мае гузікі. Тыкае і нешта шваргіча па-свойму. Я зразумеў, чаго ён хоча, і паказаў пальцам на ягоны мундзір ды запрапанаваў: «Калі хочаш майго гузіка, дык дай мне свайго». Салдат, быццам бы ўсё зразумеў, адхіліў свой пояс і адрэзаў адзін гузік ды падаў мне. Тое самае зрабіў я з маім гузікам.

Здаў я малако, адабраў ваду, якая па ім засталася, і пайшоў шукаць краму, каб купіць нафты. Знайшоў адну, але на дзвярах вісеў замок. З цікавасці захацеўся заглянуць усярэдзіну, і я падышоў да акна, але толькі прыліп тварам да шыбы, як дастаў чымсьці па спіне. Адварнуўся — жандар стаіць і нешта злосна гаворыць. Потым сарваў ён з мяне шапку і, кінуўшы пад ногі, патаптаў яе. Я зразумеў, у чым рэч, шапкі, значыць, перад ім не зняў. Потым дабраўся ён да мундзіра. Пачаў на гузікі пальцам тыцкаць, паадрэзваў іх і са злосцю шпурнуў у агарод, а мне даў па мордзе. Я падняў з зямлі патоптаную шапку і, расхлістаны, вярнуўся да воза. За царквою зноў зачачіў мяне нейкі галандзец. Я знаў ужо, у чым рэч; мужыкі гаварылі, што галандскія салдаты патрабуюць, каб здымаць перад імі шапкі. Стукнуў я бічом па кані і, паказаўшы галандцу дулю, памчаўся на Елянку. Ведаў, што ён страляць не будзе, бо не меў чым. Немцы ім не давяралі і не дазвалялі насіць вінтовак. З лапатамі толькі маглі хадзіць. Пачаткова, праўда, мелі вінтоўкі, але, калі іхняя каралева адмовіла Гітлеру паслаць войска на Савецкі Саюз, дык немцы ім іх забралі.

Аднае нядзелі прыехалі ў вёску немцы за яйкамі і самагонкаю. Панапіваліся і пачалі шукаць прычыны, каб некага набіць або згвалціць нейкую жанчыну. Адзін такі прыблытаўся аж у наш канец вёскі. Мы стаялі гуртам каля Улянінае хаты. Ён, быццам бы некім насланы, адразу да мяне. Штосьці там балбатаў, але хто яго зразумее. Закурыў і тупа паглядаў на нас. Урэшце запатрабаваў, каб я зняў «опасач». Я прыкінуўся, што нічога не разумею, але хлопцы пачалі прасіць, каб зняў я гэты паясок, бо яшчэ, чаго добрага, хату падпаліць! Але мне было шкада аддаваць яго. Тады ён узяўся сам расшпіляць. Я вырваўся, то ён за вінтоўку і загадаў адысці мне пад плот. Спалохаўся я. Вядома, што п'янаму ў галаву прыйсці можа? Але калі ён пачаў штурхаць мяне вінтоўкай у живот і паказваць, куды маю ісці, у маёй галаве бліснула думка. Мігам выхапіў яму я вінтоўку ды кінуў яе ў агарод, а сам, колькі ў нагах было сілы, пабег. Схаваўся ў сваіх будынках. Хлопцы таксама рассыпаліся, нібы курапаткі. Немец застаўся адзін.

Потым Уляна гаварыла, што хаця яна і баялася, то ледзь не плакала са смеху, калі «хрыц» тарабаніў цераз плот па тую вінтоўку.

СЕНАЖАЦЬ

Было гэта ў 1942 годзе. Ішоў мне шаснаццаты год, і працаваў я з бацькам на гаспадарцы, але ён ужо адчуваў сябе дрэнна. Нялечаныя сухоты самі не праходзяць. Выйшлі мы раннюю вясною сеяць авёс.

Бацька сеяў, а я валачыў. Палоскі нашыя былі вузкія, але надта доўгія. Бацька ўзяў у радно аўса і пачаў сеяць. Я пачакаў, пакуль ён засее ў адзін бок, і пайшоў з бараною. Дайшоў да канца, завярнуўся і іду назад. Аж гляджу — бацька на загоне сядзіць. Падыходжу да яго, а ён: «Васіль, умыраю». Я хутчэй каня ў аглоблі, бацьку паклаў у воз і дамоў. Укладавіў я бацьку на запечку, і стала яму крыху лягчэй. Павыціраў яму пот і сліну і пайшоў дасяваць. З таго часу ўся гаспадарская работа і турботы ляглі на мяне.

Настала пара сенакосу. Лугі грабаўлякоў былі аж за Маскоўцамі, пад Малочкамі,— кіламетраў пятнаццаць. Узяў я з сабою квасу і лусту хлеба ды пайшоў касіць. Сядзеў там, пакуль усё не выкасіў і на сухое месца не павыносіў. Была там адна дрыгва, па калені трэба было стаяць у чырвонай вадзе. Найгорш было выносіць. Нават не было каму падаць вязкі на плечы. А рабіць трэба было — жывёла не мецьме чаго есці. Час ад часу прысылала мачаха іншымі людзьмі, едучымі на балота, скібу сухога хлеба. Працаваў, як катаржнік. Толькі раз здарылася, што перадала яна мне кавалак нутранага сала. Не ведаў, як да яго прыступіць, каб на даўжэй хапіла. Але калі чалавек галодны, дык чорта з рагамі з’еў бы. Праўда, сала было напалавіну перамешанае з соллю, але ўсё ж такі хлеб з ім праходзіў лягчэй. Соль гэтая ад сярэдзіны, а сонца зверху так пяклі, што ледзь вадою я не заліўся. Прайду пакос ды і бягу піць. А вада брудная, вядома, як у балоце.

Калі вечарам людзі збіраліся ля вогнішча вячэраць, я саромеўся сядач з імі, бо яны мелі каўбасы, мяса, яйкі, а я ано хлеб. Заўсёды гаварыў, што ўжо павячэраў. Вымучыўся я на гэтых сенакосах, як на катарзе нейкай, але цешыўся, што працаваў не горш ад іншых. Паскладаў сена ў стагі, узяў касу на плечы і пайшоў вяртацца дамоў. Прывалокся ледзь жывы ад стомы і голаду. Даходзячы да Кірылкавае хаты пачуў, як Тэкля спытала ў Варачкі: «Чы то Васька пушов?» — «Мусыт, Васька,— адказала тая,— але такі худы, жэ трудно пузнаты».

Увайшоў на панадворак, павесіў касу на ліпе, якая быццам бы была на гэта падрыхтаваная, і зайшоў у хату. Якраз елі варэнне з чорных ягадаў. Убачыўшы мяне, мачаха сказала: «Ну, бэрыэтэ, дыэтэ, шчэ по ложці, бо вынэсу». І вынесла.

Падышоў я да чыгуна, які стаяў на пліце, а з яго муж цэлы рой вылецеў. Стаяла бульба там ад раніцы, ад раніцы елі яе мужі, а цяпер я.

ГОРКИ ХЛЕБ

Хто не еў зялёнага хлеба, той і не ведае, што гэта голод. Каб ратавацца ад галоднае смерці, хапаўся я найцяжэйшых работ і выконваў іх за кавалак хлеба. Калі людзі наймалі мяне за «калейніка», дык давалі снаданне і ў торбачку, але бывала, наймалі валачыць або маторам малаціць. От, нехта сустрэне на вуліцы і папросіць, каб пайшоў з ім у поле. Ён будзе сеяць, а я валачыць, гэта значыць бара-наваць. Гадзіўся я на гэта, бо думаў, вярнуўшыся вечарам дамоў,— пакорміць. Бывала, што і давалі павячэраць, калі заехаў з гаспадаром на панадворак, але ўжо ніхто не зніжыўся, каб папрасіць мяне на вячэру тады, калі я пайшоў дамоў, пакуль ён распрог коні і падаваў нанач. Я саромеўся чакаць у хаце на вячэру ў чужых людзей і ішоў дамоў з думкаю, што прыйдзе той і пакліча. Папавыглядаю, бывала, і найчасцей іду спаць галодны. Найгорш было позняю восенню, калі селяі азімае жыта. Тады, вядома, холадна ў ногі. Намерзнешся цэлы дзень і ляжаш спаць, пакуль мачаха з'есці дазволіць. Адночы, было гэта зімою, перад Калядамі адзін з багацейшых гаспадароў у вёсцы і добры наш сусед папрасіў мяне да малацібы — жыта малацілкаю малаціць. Я надта ўсцешыўся, бо ведаў, што там без добрага абеду не абыдзецца. Маім заданнем было падцягаць снапы да бэлькі таму, хто падаваў іх на «стол». Залезлі мы з адным дзядзькам аж пад енткі, а калі матор загудзеў, пачалося маё змаганне за абед. Матор безупынна тарашчэў, а я цягаў снапы да дзядзькі, дзядзька падаваў іх на «стол» таму, хто пускаў іх у малацілку. Мне ўвесь час было холадна ў рукі, але не было калі пагрэцца, бо трэба ж хутчэй спраўляцца. А ад работы яны чамусьці ў мяне не грэліся. Калі вечарам падалі мы на «стол» апошні сноп, які са свістам праціснуўся праз малацілку, і матор заціх, усе з палёгкай уздыхнулі. Надта натаміліся, бо ў машыну пускаў снапы сам гаспадар. Ён не дазваляў ёй працаваць напуста. Так што ўсе былі залежны ад нас з дзядзькам. Бо гэта мы стараліся, каб у гаспадаровых руках заўсёды быў сноп. Цяпер толькі памацаў я свае халодныя пальцы, якія балелі, што аж за сэрца мяне ціснула. Гляджу, а яны цвёрдыя, нібы памержлая бульба. Нічога нікому не гавару, бо і што тут гаварыць,— кожны заняты сабою. Усе крыху ад пылу абтрэсліся і пайшлі дахаты, дзе чакаў нас абед. Мае пальцы ўжо так балелі, што не мог я сесці за стол. Тады пацікавілася мною гаспадыня, Паглядзела, што ў мяне памарожаныя пальцы, ды сказала: «Ой, Божэ, Васечка, у тэбэ ўсе пальцы твёрды, як орыэхі, ты іх адморозыў!» Учуйшы гэта, нехта параў, каб патрымаць іх у снезе. Выйшаў я на панадворак і абедзве рукі ў снег. Трымаю, а палёгкі няма. Наадварот,

ужо і ў галаве стала шумець, а ў вачах паказаліся чорныя колы. Апошнімі сіламі ўвайшоў я дахаты і сыгчэў, бы ад болю ўсіх зубоў. Нехта ізноў параіў, каб мо спрабаваць усадзіць пальцы ў хлебны квас. Марыся адразу чарпанула міскаю з дзежкі квасу і паставіла на лаўцы. Патрымаў я крыху ў квасе і пачуў аблягчэнне. Вядома, квас быў цяплейшы ад снегу на дварэ, і рукі пачалі абагравацца. У хаце было цёпла, то і сам нагрэўся. За сталом стала ўжо весела, бо гаспадар, мусіць, прыгатаваў пару літраў гарэлка, і, хаця і пост, то, апрача Паўліка, усе елі тлустую капусту, мяса і запівалі гарэлкаю. Паўлік пры газавай лямпе не бачыў, што капуста з мясам, і раз сербануў яе. Але ўсмакаваў, што скаромная яна, і перастаў есці. На просьбу гаспадыні, каб еў, адказаў, што ён, як гуска, салёнага есць не можа. Усе здагадаліся, з якое прычыны ён кінуў есці, бо капуста не была надта салёная. І вось цяперака, трымаючы рукі ў квасе, паглядзеў я на стол і чакаў, каб гаспадыня сказала, што, моў, ідзі ўжо еш, а пальцы самі адтануць. Яна сапраўды была добрая, але мусіла дагледзець стол. Людзі, добра паабедаўшы, пачалі разыходзіцца. У мяне пальцы памякчэлі і хаця балелі, то ўжо не так, як перад абедам. Гаспадыня пасадзіла мяне каля стала і накарміла. Пасля памазала кожны палец гусіным тлушчам, паабвівала латкамі, і пайшоў я дамоў. Пасля хадзіў яшчэ да яе на перавязкі, і так пальцы засталіся цэлымі, хаця гнілі доўга. Вось столькі я нацярэўся, бо захацелася мне добра паабедаць.

КАРЫСНАЯ ДУРНОТА

Калі гітлераўскі фашызм напаў на Савецкі Саюз, мне было амаль 15 гадоў. Гэта многа, як на вясковыя ўмовы. Ужо давялося шмат працавацца і пражыць усяго найгоршага. Паспеў я ўжо адмарозіць пальцы на нагах і на руках, выкарміць мільёны вошай, выгадаваць сотні нарываў і скулаў на сваім чырвона-краскаваным, нібы голкаю паколатым, целе; паспеў паспрабаваць зялёнага хлеба, ды не падумаўце, што такога, як цяпер вы бачыце ў сваіх хлебніцах, о не, мой зялёны хлеб быў зялёны зверху і ўсярэдзіне, з яго курыла. Быў ён горкі, але я ж ведаў, што гэта, дапусцім, не што-небудзь дрэннае, а хлеб, і з голаду еў. Пасля, каб горыч і пыл гэтага хлеба выпаласкаць з рота, проста піў ваду, і ўсё сплывала ў страўнік. Я ж не пытаў у страўніка, як яму гэта смакуе. Раз ён дамагаўся есці сваім бурчэннем ды смактаннем усярэдзіне, я яму даваў. Аднак злосць мяне брала, што не можа ён, гэты пракляты страўнік, быць без ежы, а яшчэ горш злаваў, што ўсе людзі маюць па адным, а ў мяне, аж тры страўнікі, бо так

сказала мачаха, а старым людзям трэба ж верыць. Нават ёсць на гэта довады, што ў мяне больш страўнікаў, чым у маіх сяброў. Вось, напрыклад, Коля. Возьме ў торбачку пірог (белы, пшанічны хлеб, бо ён жытняга не мог есці), пруток каўбасы, бутэльку малака. Носіць усё гэта з сабою, і яму нават у галаву не прыходзіць ежыва. Таксама Фоньку і іншым. А я, бессумленны, толькі і думаю пра гэта, каб як наесціся. Яны гуляюць у нейкія гульні, калі каровы добра ходзяць, а я лажу па карчах, каб знайсці дзе ягаду або шчаўе. Прыйдзе пара абеду, хлопцы сядуць ды і з'ядуць тое, што маюць у торбачках, і зноў толькі ходзяць на тафілаўскае да крыніцы па смачную ваду. А мне, чорт вазьмі, піць не хочацца, ано есці.

* * *

Аднаго па сённяшні дзень не магу сабе прабачыць. Калісьці давялося мне пасвіць сам-насам з Колем. Хацелі мы добра напасці рагачіну і тафілякам не зрабіць шкоды, бо Колеў бацька таксама і на тафілаўскім меў свой луг, то мог даведацца і, прынамсі, мне ўлупіць... Дык вось каровы «шмагаюць» добрую траву на грабавецкай палавіне лугу, не, нават не на грабавецкай, а таксама на тафілаўскай, але там, дзе не касілі, і ўсё дастаюць, хоць языком, тую большую, тафілаўскую. Мы з Колем вызначылі мяжу, дакуль можна дапусціць іх, і стаялі з кіямі, пільнуючы, каб яго сем і мая адна ды тры Рыгоркавы, якіх я пасвіў, не нарушылі парадку. Каровы нас зразумелі і перасталі парушаць тую мяжу. Карыстаючыся цішынёю і спакоем, Коля пачаў абедць. Выняў ён з торбачкі пірог, нібы сонца, і пруток каўбасы вэнджанае. Пачаў есці, хучэй з абавязку, чым з голаду. Укусіў раз каўбасы, укусіў другі і, скрывіўшыся, шпурнуў яе ў кусты са словамі: «Салона, халера». Мне вочы наверх вылазілі ад зайздрасці яму.

Гэта было калісьці, а цяпер 1941 год. Я пасу ў Тафілаўцах авечак. Гэта адна з найбагатшых вёсак, і я тут не галадаю. Як ёсць, так ёсць, а есці даюць па чарзе, і даюць тое, што і самі ядуць. Адступаўшыя савецкія войскі і наступаўшыя нямецкія пакінулі шмат усялякіх снарадаў. Ляжалі яны, як парасяты, на палях купамі і паасобку. Пастушкі, і не толькі пастушкі, спачатку абыходзілі іх, баючыся. Але калі яны так сабе моўчкі ляжалі і нікому нічога дрэннага не рабілі, то мы пачалі ім прыглядацца ўсё бліжэй, з нарастаючым зацікаўленнем. Мы пачалі думаць, як бы іх пачаць разбіраць або разрываць. Мы бачылі, як немцы разарвалі горбу снарадаў, ляжаўшых ля самой Стаўковай дарогі, у Сапёлкі за клуняю. Але не ведалі, чым, не ведалі, што трэба зрабіць, каб узарваць зараз такую колькасць гэтых «парасят». Пачалі

мы памалу самі дабівацца праўды і вывучаць тэхніку разбірання снарадаў. А былі сярод нас мазгаўні, былі.

Міцька, абышоўшы снарады, звочыў, што пістоны ў гільзы ўвінчваюцца. Давай мы пры дапамозе каменя і цвіка спрабаваць гэтыя пістоны выкручваць. Гэта ж «невялікі» страх, бо ззаду. Спераду, там, дзе галоўка, мы не чапалі, бо ведалі ўжо, што гэта ўзрывальнікі. Калі нам удалося выкруціць пістон, мы ўбачылі, што там ёсць порах, але не такі, як у патронах, выкапаных намі на дубіцкіх палях, дзе ў час першае сусветнае вайны прабягала лінія акупаў рускіх войск. Гэты порах, па-першае, быў нейкага саламянага колеру і не высыпаўся. Эгэ, хлопцы, справа штораз цікавейшая. Нам жа абавязкова трэба пабачыць, што гэта за порах. А як пабачыць? Каб выняць порах, трэба выбіць снарад. Давай; мы ўзялі аднаго ўдвух і ледзь пруцаем з ім да пянька. (Аднаго аб другі біць баяліся.) Прынеслі і яшчэ баімося: біць ці не? Але што нам шкодзіць папрабаваць? Давай! Ну, то давай. Зноў абхапілі мы абодва гільзу гэтага снарада і — аб пянёк: раз, раз, раз! Білі і стараліся, каб не ўдарыць узрывальнікам. Гільза хутка здалася, і снарад, бы вялізная цыгара, высунуўся з яе, а за ім і порах, нібы вермішэль высунуўся. Вось бачым, які доўгі і тоўсты порах! Давай мы яго выпрабаваць, ці гарыць. Выслалі з яго дарожку і падпалілі. Пабег агонь з дымам па нашай дарожцы Перуном. Значыць, гарыць. Вось будзе цяпер весела, бо мы, пры дапамозе пораху, будзем узрываць снарады. А разрыў снарада, гэта ж не трэск з біча. Той, брат тые мой, як грукне, то аж у вушах зазвініць, а вароны, як ашалелыя, уцякаюць...

Мы сваім «адкрыццём» пахваліліся калегам, што, моў, так і так, можна даставаць порах са снарадаў. Але, дзе там, мы зусім не былі першымі. Вечарам даведаліся, што Рыгор разбіраў гранату з цікавасці і дастаў па нагах ды адарвала яму правую руку... Жыве. Трахімка дзе-сьці так, як мы, біў снарадам аб пянёк, цяжка параніла яго, памёр удома вечарам. Мой сябра, паляк, які ў Тафілаўцах з маткаю пасвіў кароў, таксама паспеў ужо страпянуць кішкамі недзе пад хмарамі... Ну, не пад хмарамі, але сведкі гаварылі, што бачылі, як пасля выбуху снарада падалі з неба кавалкі цела і вопраткі. Галавы яго так і не знайшлі.

Усё гэта накінула мне нейкую асцярожнасць, і я пачаў шукаць спосабу, каб рабіць выбухі, не паддаючыся небяспецы або, чаго добрага,— то і смерці. Думаў, думаў і выдумаў. Менавіта клаў я снарад да сябе галоўкаю і пападаў у яе, страляючы з вінтоўкі. Надта некарысная справа, бо не ведаў, з якой адлегласці можна да снарадаў страляць, каб у выпадку разрыву не дастаць па клешнях асколкамі.

Страляў здалёк, а здалёку папасці ў такі кружок, як дзесяць грошы, гэта можа быць толькі выпадак. Аднак я на такі выпадак не спадзяўся. Наклаў тады гэтых смертаносных парасят такім спосабам, што насамі глядзелі яны на сябе. А гэтага, аднаго між імі, узрываальнікам да мяне. Гэта было лагічна, бо калі б я папаў ва ўзрываальнік выбранага снарада, то ён, рвучыся сам, узарваў бы і іншыя. Але страляў, страляў і ніяк не пападаў. Божа ж ты мой, дзе галавы я не меў, то не меў, але тут, дзеля здзіўлення калег сваёй вынаходлівасцю, прыдумаў я цудоўны і просты спосаб! Замест пападаць куляю з вінтоўкі ва ўзрываальнік снарада, лягчэй жа папасці ў шырокую дошку. Дык вось прыдумаў я, што калі ў дошку ўб'ю цвік, і пастаўлю яго проста ў нос снарада, і стрэлю ў дошку, то абавязкова снарад рассыплецца. Так і было. Але, вядома, тут жа, няма ніякага сакрэту, усе даведаліся, што гэта я выклікаю дэтанацыі. Прыяцелі, гаварылі: «О, брат Васька дае! Усіе снарады порозрывае і нэ будут людзей забываты». Скептыкі і непрыяцелі гаварылі: «О, зноў дурны Мазур снарады рвэ! Страх коло его проходить!»

Гэта нічога здіўнага, тая мая рацыяналізацыя гэта звычайнае мужыцкае дасягненне насупраць таго, што выдумаў Аляксееў Федзя! Ён браў снарад у цэласці, выбіваў з яго тую частку, што мусіла праціскацца цераз ствол гарматы ў час выстралу, ды з аб'якавасцю кідаў яе набок. Гэта значыць снарад. А гільзу з порахам ставіў, бы чыгун з макаронамі, на сцэжцы. Усё гэта зрабіўшы, сеў на гільзу і глядзіць на мяне знізу ды ўсміхаецца.

— Ну і шчо далей,— пытаю я.

— Шчо? Зара зобачыш.

Бярэ Федзя нейкую жалезіну і капае ёю ямку. Выкапаў, выцягнуў з кішэні запалкі, падпаліў прыгатоўленую вату і кінуў яе ў ямачку. З ваты, якая ў ямцы тлее, вышывае маленькая, хісткая стужка дыму. Федзя ізноў паглядае на мяне і ўсміхаецца, бачачы, што я не адгадаў сакрэту ягонага фокуса. Потым хапае ён гільзу з порахам, убівае яе ў яму ўверх дном (робіць гэта хутка) і... становіцца на дно гільзы! Валасы ў мяне надзьбіліся ад таго, але ён угару з гільзаю не паляцеў. Ано вакол яго і гільзы зямля выпучылася ды засвістаў дым. Выглядала гэта так, як бы вакол гарэла трава. Ён сабе спакойна стаяў на гільзе і гаварыў, што робіць гэта ўжо не першы раз і яшчэ ніколі яго не выкінула нават на вышынню аleshыны.

Ну, раз Федзю нічога не сталася, то і я ж не горшы. Аднак ніколі не вырвала гільзы з зямлі і не вынесла нас пад нябёсы — як мы маглі таго спадзявацца.

Набраўшыся смеласці да снарадаў, гранатаў і ўсялякай такой чартаўні, здавалася, што ўсё гэта і засталася як бракі. Іду карчамі, бачу, тырчыць у пяньку ўверх крыламі міна. Ну, калі тырчыць, значыць, ніхто яе яшчэ не бачыў. Я першы буду змагацца. Як яе тут выхістаць з пня, калі відаць толькі крылы. Што да выбуху, то я не баяўся, бо ведаў: калі трахнула ў пянёк з такою сілаю, што аж цэлая ў яго ўлезла, то і не разарвецца яна пры выцягванні яе. Давай яе і цягнуць. Не даецца, падла, нават не паварушыцца. Тады пачаў я пянёк даўбсці. Крыху паддоўб і зноў цягну. Удалося, выцягнуў і шпурнуў у балота — маўчыць. Далека я яе не адкінуў, бо цяжкая. Ну, думаю, пачакай, я і так цябе давяду да роспуку. Нанасіў галля і распаліў вогнішча і міну — туды. А я, здалёк, авечак пасу і ўсё чакаю выбуху. Бачу, ужо агонь пагасеае, а ўсё эфекту ніякага няма, але баюся падыходзіць, каб падкінуць дроў. Было гэта на Барыса, бо памятаю, што жабракі ішлі да Корніна нанач пад заўтрашняе свята Ганну. Адзін з іх, мусіць, меў папяросы або махорку і падумаў, што скарыстае з агню, убачанага ў карчах ядлоўцу. Я нават не звочыў, калі ён апынуўся ля вогнішча. Бачу, а той сядзіць у почапкі над агнём і галавешкаю прыкурвае папяросу. «А бадай цябе агонь спаліў! — крыкнуў я і да яго. — Дзяцку, утыкайтэ, од огню, бо там мына!» Тыя, хто з ім ішлі, але засталіся на дарозе, калі ён пайшоў да агню, пачуўшы крык «мына!» патрухцелі бягом у бок Карыціскаў. А ён, нібы ніколі нічога, прыкурываў папяросу і спакойна ідзе да дарогі. Я да яго з гоманам, што, моў, магло вас пашкуматаць, бо ў агні ляжыць міна. Дзед быў добра глухаваты і, відаць, толькі з мае насцярожанасці ўцяміў, што чакала яго небяспека. Зразумеў і таксама пабег за сваімі. А я рагатаў, што ўцякае, калі ўжо не трэба. Міна, аднак, не разарвалася, бо сухое галлё, відаць, хутка згарэла, і яна не паспела нагрэцца. Трахнула другога дня, гэта знача на свята Ганны. Так я зусім несвядома адзначыў імяніны свае Мамы, якая мусіла пакінуць мяне трынаццаць год раней, лічачы да 1941-га. Вось якім я быў снарадарванцам! Адным словам, дурням шанцуе, або такіх абарванцаў, як я, то і Бог не хацеў да сябе прымаць, бо яшчэ б анёлаў папсавалі.

Каторагасыці дня цяпер маскоўскае радзьё ў перадачы для моладзі загаварыла пра гераізм пры разміноўванні палёў сапёрскімі падраздзяленнямі Савецкае Арміі. Гэтая перадача называлася «Оставь свой след». Там расказваі вельмі прыгожа пра аднаго камсамольца, які загінуў у часе разміноўвання, але гэтым выратаваў невядома колькі людзей. Праўда, што гэта смерць гераічная і хлапец малады прайдзе «праз вякі ў славе». Але, бачце, вучылі яго, як гэта рабіць, і ўсё адно загінуў. Відаць, быў добрым сем'янінам, бо кажуць, што дрэн,

то ў агні не гарыць і ў вадзе не тоне. Толькі цяперака мяне цікавіць, колькі б Рыгоркаў, Трахімкаў і Паўлікаў разнясло б па палях і лугах, калі б не пару такіх дурняў, як Васька?

БЫЛО ГЭТА Ў ПІЛІПАЎКУ

Пад вечар аднаго вясенняга дня ў Піліпаўку 1942 года ў вёску заехаў эскадрон нямецкае кавалерыі. Цяжка мне сёння сказаць, чаму камандаванне эскадронам пастанавіла кватараваць у Сурэля. Гэта значыць амаль пасярэдзіне вёскі. Людзі баяліся — бяда, калі немцы прыехалі нанач: могуць акружыць і спаліць вёску, выстраляць народ, і хто ведае, чаго яшчэ можна было на іх спадзявацца!..

Змяркалася. Ніхто нічога не ведаў, што рабілася ў вёсцы, кожны баяўся высадзіць нос на вуліцу. Мы таксама сядзелі дома пры капліцы і цягаліся, нібы цьмы, па хаце. Перад абразамі стаялі наладжаныя кросны, на якіх мачаха ткала раднянае палатно. Кросны гэтыя занялі амаль усю хату. Стол стаяў ля парога, бацька сядзеў на запечку. У пліце гудзеў агонь, варылася бульба на абед. Было ўжо на абед надта позна, але ў нас яксьці заўсёды так бывала. Я сядзеў за сталом і не-цярпліва чакаў, каб хутчэй паесці, бо цэлы дзень у пуні малаціў.

Раптам бачым, што хтосьці ў акно заглянуў і зараз жа адчыніліся дзверы ў сені. У хату ўвайшло трое мужчын з вінтоўкамі дзесяці-стрэльнымі, стужкамі патронаў, скрыжаванымі цераз плечы. Мы ўсе зьякаліся. Госці сказалі: «Здравствуйте» і папрасілі: «Можна?» Бацька сказаў, што можна. Госці селі, паздымалі шапкі і папрасілі есці. Маці адказала, што незадоўга зварыцца бульба.

— Картошка? Ох, как хорошо, а то мы уже два месяца картошки не пробовали.

Загаманілі са мною. Пыталіся, ці я за савецкай улады хадзіў у школу, ці быў піянерам. У сваю чаргу запытаў я, хто яны такія. Адказалі, што савецкія партызаны. Тады я гавару, што ў вёсцы ёсць немцы. «Мы знаем,— адказалі,— но они нас не тронут. Нас больше, и если бы они нас зацепили, было б плохо не с нами, а с ними».

— То чаму ж вы да іх не страляеце,— запытаўся я.

— А мы их тоже не хотим здесь трогать, потому что в течение боя страдает деревня. Они приведут подкрепление и деревню сожгут, а вас постреляют.

Толькі цяпер я ўгледзеў, што на іх шапках, лежачых на стале, чырванеюць зоркі. Мне стала лягчэй. Нейкі час здавалася, што няма вайны. Сядзяць жа перада мною людзі, якія па-руску гавораць і пра

школу пытаюць... Але гэта і была трагедыя. Яны ж былі толькі маленькім праменьчыкам савецкай улады. Сапраўдная савецкая ўлада была там, недзе пад Масквою, і змагалася за мяне. Яны добраахвотна ўзялі ў рукі зброю і б'юць захопнікаў. У глыбокім тыле, дзе ніхто з нас і не падумаў, што савецкая ўлада прыйдзе. Я добра памятаю афіцэра, які летам шпацыраваў ля Панасавае хаты і прыслухоўваўся, што гавораць мужыкі. А мужыкі, глядзячы на гітлераўскія войскі, якія толькі што напалі на Савецкі Саюз, гаварылі: «О, брат, дывысь, якіі нэмэцкі танкі!» «Ого, і солдаты выпасены!» — крычаў другі, каб перакрычаць гул матораў. Яны гэта так здзіўляліся нямецкай тэхніцы і культуры, пра якую Гусак ім намякнуў. А афіцэр усё — нібы зацікаўлены войскамі — прыслухоўваўся да размовы мужыкоў. Пачуў, што тыя нічога дрэннага на немцаў не гавораць, падышоў да іх і спытаў: «Што, хороши наши танки?»

— О, хороши! — першы, як заўсёды, адазваўся Гусак. З такімі танкамі, можна свет прайты,— цягнуў далей.

Афіцэр сказаў: «Да, через пару нецель возьмем Москву и в России восстановим новый порядок. Такой же порядок будет и у вас». Мужыкі цяпер агледзеліся, што немец гаворыць чыста па-руску, і вырачылі вочы. А ён працягваў: «У нас и танки хорошие, и люди хорошие. Если русские будут умными и сдадутся нашей доблестной армии, мы их примем, как своих братьев. Но если останутся под влиянием евреев и политруков, придется обойтись с ними по мере наших сил. Мы всегда стремимся к гуманному заключению дела, но мы же не виноваты за смерть русских, если перебьем их на линии фронта. Мы все время просим, чтобы сдавались».

Танкі ўсё паўзлі, а ён прапаведаваў. «Правду віэтэ кажэтэ, што такеі арміі ныхто нэ розоб'е,— адазваўся адзін з тых, якому савецкая ўлада была не па душы, і прадоўжыў: — Пovýнны пуддатысь руські і нэ проліваты кровліе за жыдуоў і комуністуў».

Афіцэр адсальотаваў, ускокнуў у машыну і паехаў на Дубічы, каб хутчэй дабрацца да Масквы.

Усё гэта ўспомнілася мне, калі я згледзеў тыя чырвоныя зоркі на іхніх шапках.

Зварылася бульба, і мачаха, адцадзіўшы яе, высыпала ў верцеху. Адзін з гасцей паглядзеў на гэта ўсё і спытаў, ці маці не мае чым яе акрасіць. Прытым папрасіў, каб патаўкла. Маці, хаця і ў пост, але не пасмела адмовіць ім сала. Пабегла ў камору і адтуль прынесла кавалак сала ды наскварыла скварак і яшчэ заправіла цыбулай. Божа, яшчэ ніколі сала так не пахла, як цяпер, у Піліпаўку. Яно пахла, мусіць, на ўсю вёску, і аж страх агартаў, каб за ягоным запахам немцы не прый-

шлі. Партызаны ўвесь час назіралі за адносінамі мачахі да мяне, і калі яна паставіла верцеху на стол з акрашанай бульбай, якое сама не ела, глянула на мяне так, што я адразу ад стала ўстаў. Але госці, як бы ні ў чым ні было, прыпрасілі мяне да стала, а ў маці папрасілі мне лыжку. Мачаха, узяўшы з паліцы маю аб'едзеную да ручкі лыжку, бразнула на стол. Адзін з іх паглядзеў на яе, а мне сказаў: «Еш, еш, Вася. Менше обращай внимания на окружающую среду, а то будеш всегда голодный, если чьи-то взгляды буцешь воспринимать как запрет. Мы, видишь, идем за едой даже туда, где фашисты находятся, а ты боишься с нами сесть за стол у себя дома».

У той вечар, у прысутнасці савецкіх партызанаў ды акрашанае салам бульбы, здавалася, што няма вайны, няма пажараў і няма смерці. Іхны адыход з нашае хаты ў глыбокую цемру лістападаўскае ночы прывёў мяне зноў у рэальнасць акупацыйнага жыцця. Да таго яшчэ ніткі сухое на мяне не засталася за яду акрашанае бульбы ў Піліпаўку. Ох, бурчала ім, бацькам, у жыватах, бурчала ад запаху скаромнага, але як жа маглі яны быць такімі нягоднікамі, як тыя з лесу або Цвэлько Губаты?!

Заўтра раніцай у вёсцы гоман: адзін у другога пытае, ці ўчора вечарам быў хто ў яго. А калі гэты прызнаўся, та й той пахваліўся, што і ў яго былі партызаны. Людзі пачалі затрымоўвацца ля дошкі аб'яваў, дзе ўчора немцы павесілі плакат з надпісам: «Жыд вам не сябра». Сёння ўжо гэтага плаката не было. На ягоным месцы вісела лістоўка з паведамленнем Інфармбюро, і пад ёю вершык:

Бьем мы Гитлера по ребрам.

Знай, безмозглый идиот,

И не суй свиную морду

В наш советский огород.

Гэта было для насельніцтва вялікаю падтрымкай. Тым больш што нямецкая прапаганда крычала пра заваяванне Масквы.

МУЧЬЦЕЛЬ І МУЧАНІК

У 1942 годзе мая суседка Уляна пастанавіла святкаваць Каляды з мясам. Вядома, у той час акупанты не дазвалялі калоць парсюкоў. Але Уляна ў каморцы выгадавала не парсюка, а жарабца, калі мёрць па сіле. Трэба было ўпотаі яго закалоць, ды як жа паціху гэта зрабіць, каб, барані Божа, ніхто не пачуў, а асабліва солтыс, які жывіў побач нашае хаты. Я не хачу гэтым сказаць, што солтыс зараз жа пабег бы з даносам, але якраз у той час тае калацьбы, мог чорт

прынесці немцаў. Улляна хадзіла, бы курка, якая хоча недзе ў зеллі знесці яйка, і меркавала — калоць ці не калоць? Пры гэтым бедавала, хто ёй заколе. Баялася, бедная ўдава! Сваёй бядою падзялілася яна са мною. Я ахвотна згадзіўся,— ужо меў практыку. Кааісьці ў дзеда быў парсюк метраў два на мяса пад Каляды. А спецыялістам дзеля гэтага ў дзедавай хаце быў Трахім. Я пачуў, што дзед гаварыў пра Трахіма, каб, «сёння закалоць вепрука». Дзядзька Трахім сказаў: «Добра, але пад вечар, бо цяперака няма часу». Я рубаў у іх дровы. Пачуўшы такую размову, падумаў, што заб'ю яму кормніка і за гэта дзед мяне пахваліць. Узяў я сякеру, зайшоў у хлеўчык. Вяпрук ляжаў, ды толькі рожкаў, і паглядаў на мяне злосна. Падышоў я да яго бліжэй і падумаў, што, можа, мне не ўдасца «аперацыя», бо выразна баюся. Але трэба ж дзеду падлізацца, бо ён усе мае дасягненні пускае бокам. Ніколі ў жыцці мяне не пахваліў. Падняў я сякеру над галавою і з усяе сілы гакнуў кормніка ў лоб. Той і не піснуў, толькі ляжаў з запляшчанымі вачыма, нібы спаў.

Найгорш было адварнуць яго, каб дастацца да сэрца. Пры дапамозе дручкоў усё ж удалося мне пакласці яго бокам і ўбіць у сэрца швайку. Зрэшты, не ведаю, ці швайка была ў сэрцы; я яго забіў абухам. На тое ўсё надышоў дзядуля і пасля мяне паправіў швайкаю, каб зышла кроў, а на мяне сказаў: «Маладзец». Не паклікалі мяне на свежаніну, але і так цяплей мне было ад дзедавых слоў пахвалы.

Ну, раз сказаў Улляне, што закалю, дык назад лезці не выпадала — уладзіўся грыбом, лезь у каробку. Давай я збірацца да аперацыі свінабойства. Узяў драўляную шлягу ў рукі, а швайку за пояс і ўвайшоў у камору, якая была прызначана на хлеў. У той каморы відна, а парсюк стаіць ды, рожкаючы, на мяне пазірае. Я падняў шлягу і хацеў яго трахнуць у лоб, а ён у той момант падскочыў уперад, калі шляга ляцела ўніз, і я заместа па лбе, даў яму па спіне. Парсюк, пачуўшы боль, завішчаў, а я злякаўся, што пачуюць суседзі. Каб хутчэй справіцца з віскам, я яго атакаваў. Ганяў яго і біў, але ніяк не мог папасці ў лоб. Улляна ў той час стаяла ў сенях і са страхам глядзела, што з гэтага выйдзе?! Абое мы саплі ад стомы. Урэшце, яксьці мне ўдалося ўдарыць бедную жывёлу па галаве, і парсюк на хвіліну страціў прытомнасць. Тады я выхапіў швайку з-за пазухі і ўшпіліў яе куды трэба — у сэрца. Парсюк, адчуўшы боль, схапіўся ды пабег пад сцяну. Я дабраўся да яго і ўчапіўся за заднія ногі. Ён моцна крываваў і ўсё вішчаў. Калі мне ўдалося яго, аслабленага, перавярнуць на бок, аказалася, што з раны вылецела швайка. Валасы мне пасталі ад страху, што парсюк будзе доўга мучыцца. Шкада жывёлы ды сорам перад удавою, што сівец за дзвярыма. Выхапіў я ў распачы з кішэні ножык, і, рас-

праставаўшы яго... усадзіў у рану, ды пхнуў пальцам. Парсюк затрос нагамі і, цяжка ўздыхнуўшы, замоўк.

ПРАРОЧАЯ ДАРОГА

У вёсцы, дзе я, між іншым, служыў парабкам у акупацыю, жыў Сава. Гэта быў (зрэшты, ёсць і па сённяшні дзень) надта здольны чалавек. Ён усё рабіў сам, ад іголки да плуга. Меў сваю кузню, у якой выконваў усё патрэбнае ў гаспадарцы не толькі сабе, але і ўсім жыхарам вёскі. Мушу сказаць, што Сава і ўся ягоная сям'я былі і ёсць баптыстамі, гэта важна якраз тут, бо ўсё гэта якраз датычыць прарочае дарогі. Пакуль, аднак, пра дарогу раскажу, хачу сказаць пару слоў аб сям'і, якая жыла, працавала і пакутавала ў адной з беларускіх вёсак. У вёсцы з пясчаньмі палямі, з саламянымі дахамі. У вёсцы, дзе жылі людзі багацей, і бядней, ды зусім бедна. У Е., так як і ўсюды, былі людзі добрыя і дрэнныя. Выводзяцца адтуль папы, бандыты і папы-бандыты. Жывуць там таксама людзі спакойныя і добрыя.

Сям'я Савы складалася з некалькіх асобаў. Не памятаю, колькі ў іх было дзяцей,— памятаю Язэпа, які аказаўся яшчэ здалейшым ад бацькі і, здаецца, Сёму, якога гром забіў у лесе пад сасною. Быў гэта прыемны і добразычлівы хлопец год васемнаццаці-дзесятнаццаці.

Сава, будучы баптыстам і страшэнна працавітым чалавекам, у дадатак і памятливым і без рэшты адданым Евангеллю і веры, ведаў усё на памяць. Гэтыя веды ды безупыннае іх паглыбленне прычыніліся да таго, што Сава захварэў на псіхічную хваробу. Нешта такое на яго надыходзіла, што рабіў ён нейкія прадметы: скрынкі, кіі, невядома што абазначаючы, ды ішоў басіком, нягледзячы на пару года, па вёсках і прапаведаваў. Ходзячы па вёсках, крэмзаў ён па сценах хатаў урыўкі з Евангелля і запісваў свае думкі. Напрыклад, да сённяшняга дня памятаю ягоныя словы, напісаныя ў Сасіне на кузні: «Не ругайцеся ругательнымі словамі».

Былі і такія, што смяяліся з ягонае цудакоўшыны, а былі і такія, што бачылі ў ім святога.

У час акупацыі Сава прасвідраваў сцены свае хаты і пуні ды абшнураваў цэлы панадворак ніткамі і шнуркамі. Гэта была тэлефонная сувязь з Масквою — са Сталіным. Сава назваў сябе царом Беларусі і прыняў прозвішча Агнёў. Гаварыў: «Я, цар Беларусі Огнев, вместе со Сталином освобожу Белоруссию». І ўсё кудысьці хадзіў і прапаведаваў. Калі яму «адыходзіла», зноў браўся за гаспадарку і, як бы нічога не бывала, гаспадарыў. Немцы на яго не звярталі ўвагі, ну

бо вядома,— дурны. Восенню 1943 года Саву зноў палепшала. Запрог ён коней да плуга, які сам сканструяваў. Гэта быў плуг, за якім не трэба хадзіць, а толькі ездзіць на тарадайцы, якую таксама Сава адпаведна прыстасавалі для свае выгоды. Дык вось Сава сеў на свае прылады і паехаў у поле араць «чарнуху». Едучы дарогаю, што ў Сасіна, прыйшло Саве да галавы, што трэба ўпоперак усіх палёў праараць дарогу з усходу на захад, каб немцы мелі кудую ўцякаць, калі пад націскам савецкіх войскаў не змесцяцца яны на звычайным гасцінцы. Завярнуў ён коней і падуў цераз палі прасцюсенька як стрэліць. Ішоўшы на захад, скібу адваліў у адзін бок, а варочаючыся на ўсход,— у другі, і дарога гатовая. Але пра ейнае прызначэнне Сава не маўчаў. Ён усюды і ўсім гаварыў, што ў 1944 годзе ёю будуць уцякаць немцы. Даведаліся пра гэта і тыя, каму яна была зроблена. Зімою з К. прыехала санкамі ў вёску двух жандараў. Сава жыві недалёка солтыса і выйшаў на вуліцу басіком, хаця было поўна снегу і мароз, каб пабачыць, чаго немцы шукаюць. Тыя з расказаў здагадаліся, што гэта стваральнік дарогі і вораг «тысячагадовага, непераможнага рэйху», падышлі да яго і пачалі біць. Таўкалі яны Саву прыкладамі вінтовак, а той, звалены з ног, гаварыў: «Аминь, слава тебе Господи. Воны мэнэ б'ют, а ўсё руўно будут хутко утыкаты тэю дарогаю, што я выораў! Господи, уразуми их, коб нэ біеглі чэрэз нашэ сэло до Бэрліна, ано тэю дарогаю, што я ім вызначыў. Вона коротка, і хучый добыжат до Германіі. А сіх катуў уразумі, коб пэрэсталі мэнэ быты, бо ўжэ мніе рэбра і голова так болят, што морозу нэ чую!» Жандары з ягонае мовы нічога не разумелі, бо яны не ведалі нават рускае, а той мяшаў яе з мясцоваю гаворкаю, якую там гавораць і цяпер. Жандары не хацелі рабіць сабе сораму і застрэліць хворага чалавека на вачах усяе вёскі, але скатавалі яго за прапаганду супроць іх. Смешна гэта нават выглядала: прадстаўнікі непераможнага народу душаць голас дурнога Савы! Аж дзіва, чаму яго яны не забралі ў лагер, як палітычнага дзеяча? Папалупцавалі небараку і пайшлі да солтыса на самагонку.

Пасля гэткага лупцавання Саву пагоршала, лепш будзе сказаць: Сава ўактыўніў дзейнасць. Ён цяпер пачаў выдумляць новую зброю. Намаўляў людзей і адначасова навучаў, што кожная сасна можа быць зброяй, толькі трэба адпаведна яе гатовіць. Менавіта, ведаўшы, дзе ёсць немцы, навазіць у лес горбы камення і тады нагібаць сосны, прывязваць да іх тое каменне ды... раптоўна пускаць. Сасна, выпрастоўваючыся, вышпурне камень так далёка, як мы захочам; гэта будзе вынікам адпаведнага падліку і вугла нахілення сасны. Вядома, Савы ў ягонай ваяўнічасці ніхто не падтрымаў, з соснаў гармат ніхто не рабіў, бо ўсе ведалі, што камень гэта не снарад і не рвецца, а

папасці ў нейкі аб'ект ці чалавека каменем, «выстраленым» з Е, надта цяжка. Час ішоў, і прыйшоў ліпень сорок чацвёртага. Каб вы ведалі, як немцы рынуліся дарогаю, прыгатаванаю Савам. Прытым ён яксыці так цудоўна яе нарыхтаваў, проста па-інжынерску, што калёсы машынаў якраз беглі баразною. Вось прарок!

АГОНИЯ

Сорок другі год дапоўніў мае гора. Застаўся я круглай сіратою. Многа я дрэннага гаварыў пра бацьку, але ўсё гэта вынікала з ягонаі унутранай слабiзны, ягонага падпятнiцтва. А магчыма, і тое, што ўсялякаю цаною стараўся ён захоўваць дом і сямейнае жыццё. Праўда, маўчаў, калі біла мяне мачаха, біў нават сам, але хіба шкадаваў мяне...

Гэтае лета было цяжкае. Уся праца амаль зусiм была на маiх плячах. А восенню бацька аслабеў ужо нарыхтык. Папухлі яму ногi, рукi. Жонка, убачыўшы, што з яго нічога не будзе, пачала ад яго хавацца з ежаю. Памятаю, калi хацеў ён есцi, дык браў халодную ваду, забяляў яе малаком і еў з хлебам. Часам варыла нам пшанiцу. Дайшло ўжо да таго, што не мог ён устаць з запечка. Я, прадчуваючы ягоную блiзкую смерць, цалаваў ягоныя апухлыя рукi і моцна плакаў. Бацька ано стагнаў. А аднойчы раптоўна ўскочыў ён з пасцелi і пачаў хутка хадзiць па хаце ды, трасучы ад болю галавою, крычаў: «Ганна! Ганна! Васыль!» Гэта ўжо была агонiя, у якой бачыў сваю першую жонку і мяне. Успамiнаў толькi нас. Я «памагаў» яму толькi плачам, бо больш нічога зрабiць не мог. Было гэтак некалькi дзён. Добрая смерць абарвала ягоныя пакуты. Прыiшлi жанчыны, і, сяк-так абмыўшы цела ў балеi, убралi, і паклалi на покуце. Цэлую ноч спявалi набожныя песнi, а я сядзеў ды плакаў. Нiхто з прысутных не азваўся да мяне нiводным пацяшальным словам. Нiхто не падзяляў майго болю. Ранiцаю мужыкi збiлi з сасновых дошак труну, а Анiська зрабiў, як заўсёды, крыж і выказаў на iм нейкiя словы. Нехта прывёз баццюшку і пачалiся хаўтуры. Баццюшка гаварыў вельмi моцна. Людзi не вытрымалi і таксама заплакалi. Я верашчаў і прасiў Бога, каб бацька хаця на хвiлiну адкрыў вочы і сказаў мне, што хутка ўбачымся. Аднак нічога такога не здарылася. Святар закончыў прамову, і на труну наклалi века. Бацька так і не паглядзеў на мяне, а я так чакаў, так чакаў...

Вынеслi мужчыны труну з целама найдаражэйшага мне чалавека і паставiлi на воз. Нават Сiўка нейкаю сумнаю была. Закапалi на могiлках, паставiлi крыж і пайшлi гуртам дамоў. Я як плакаў, так і

застаўся сядзець на бацькавай магіле. Нікому бадай што і ў галаву не прыйшло, каб мяне забраць. Кожны быў заняты сваёю думкай. Вярнуўся я, калі сцямнела. Дайшоў да хаты і ўбачыў, што людзі сядзяць за сталом і цягаюць гарэлку. Не ведаў — заходзіць у хату ці не? Стаў пад акном і слухаю, што гавораць. Аж чую: «...дэ ж вуон будэ робыты, як ему в голівіэ одын хліэб і косцюмы...» Далей я стаяў і тросся ад холаду ды перажывання. Ужо не толькі не ведаў, што рабіць, але і баяўся ўваходзіць. Было мне крыўдна, што на мне толькі каўнерык ад сарочкі, да якога прычэплена некалькі «страпянёў», каб мелі дзе гнездзіцца вошы, а яна, мачаха, гавора пра касцюмы. Увайшоў я ў хату, але з жалю не мог нічога сказаць. Заплакаў і зноў выйшаў.

Людзі паелі, паспявалі набожных песняў за супакой душы памерлага ды рады, што здарылася гэта не ў іх, пачалі разыходзіцца. Я валачыўся вакол хаты і не ведаў, што далей рабіць. Зайшоў да пуні і толькі тады здагадаўся, што ўся жывёла галодная. Занёс кабыле сена. Сіўка, убачыўшы мяне, радасна заіржала, быццам хацела падзякаваць, што, нават у такім горы, не забыў я пра яе. Я пачуў, што і авечкі бляюць і карова мычыць; усё жывое есці хоча. Падаў і ім.

* * *

Па смерці бацькі стаў я поўным гаспадаром, але толькі да работы. Мачасе выгадна было, што я рэжу сечку, малачу, важу дровы, але адначасова лічыла, што замінаю ёй у ейных адносінах з Гусаком, з якім спатыкалася яна яшчэ пры жыцці бацькі. Ён меў сваю жонку, але не было ў іх дзяцей. Мачаха пакладала ўсе сілы, каб мяне прагнаць або, яшчэ лепш — паслаць у Нямецчыну.

Неяк перамучыўся я да сорок трэцяга года. У красавіку прыйшоў да мяне солтыс і сказаў, што павінен я ехаць на работу ў Нямецчыну, але таму, што мы суседзі, ён загадае мне не ехаць, а ісці. Я нічога не разумеў, і солтыс, відаць, зразумеў тое, бо і сказаў: «Так, не паедзеш, а пойдзеш. Толькі мусіш, бо мачаха хоча прадаць цябе немцам. Я не быў бы супраць гэтага, але ведаю, што яна лжэ. Яна гаворыць, што ты захоўваеш зброю. Паказвала мне вінтоўку, але яна непрыдатная для стральбы, паржавелая. Ты яе выкінь. У Е. пойдзеш, да Яна».

Я напалохаўся, бо яшчэ на Вялікдзень разам з іншымі натрапаў тамашніх хлопцаў. Сын солтыса ў Е., зяць і яшчэ іншыя прыехалі да нас з агнястрэльнай зброяй і гранатамі, каб пабіцца. Нашы якраз рыхтаваліся ісці на забаву, і групаю стаялі ля Хведарковае хаты, і думалі, да каго тут увесці музыкантаў. А тыя хлопцы пад'ехалі і, злезшы з воза, адразу пачалі правакацыйна падштурхваць. Спярга мы

думалі, што яны жартуюць, але, калі той і другі дасталі па мордзе, было не да жартаў. Пачалі адбівацца. Іх было чалавекаў шэсць, а нас цэлы натоўп. Давай іх лупцаваць. Пайшло ў ход каменне. Ім стала цяжкавата. Кінуліся яны да воза і пачалі даставаць вінтоўкі. З нашага боку пасыпаўся на іх град каменяў. Янаў брат, да якога я меў ісці за парабка, схапіў гранату і замахнуўся, каб кінуць, але ўпаў як падкошаны ад удару лома, які нанёс яму сын нашага солтыса, Грышка. Апошнія, убачыўшы гэта, пакідалі вінтоўкі і пачалі ўцякаць, хто куды. Адзін даляцеў да воза і заверашчаў: «Хлопцы, хто жывы, уцякайце!» Завярнуўшы каня, пагнаў у кірунку Руткі. Бойка заціхла. Праз некалькі хвілін Янаў Мішка падняўся і, хістаючыся, падаўся за сваімі сябрамі. Можна, ён пайшоў бы дамоў, але дарога была перагароджана мурам нашых. Што праўда, мы яму не перашкаджалі — дастаў, дык ідзі. Потым хлопцы з Руткі гаварылі, што папрыязджалі — акрываўленыя, змучаныя. Памыліся і паехалі дамоў. Праз некалькі дзён прыехалі немцы і ўсіх іх арыштавалі. Хутка, аднак, выпусцілі, бо, вядома, — зяць і сын нямецкага солтыса. Мо дасталася толькі апошнім, але хто яго ведае, — ніхто гэтым не хваліўся і не наракаў. Мішка нават «укруціўся» ў партызаны, але загінуў, не паспеўшы паслужыць захопнікам.

Куды ж ён мяне пасылае на службу? Жыўцом з'ядуць! Але справа была ўжо абгаворана не толькі з Янам, але і з дзядзькам Ігнатам. Пайшоў я яшчэ таго самага дня. Гаспадар прыняў мяне суха, але талкова. Сказаў, што работы ў яго многа, бо зямлі ажно трыццаць гектараў. Гаспадыня адразу дала чыстую сарочку, і я, каб пахваліцца, пабег у сваю вёску. Працы я не баяўся, каб толькі есці давалі. Ян паказаў мне сваё поле, дзе і што на ім рабіць. Арання было шмат, але я пачаў старацца. Ён пайшоў дамоў, а я прыняўся за работу. Зямля там лёгкая — адзін пясок, і коням не было цяжка. Заараў я ўсё гэта за палавіну вызначанага часу і, змучаны, як дзікі асёл, вярнуўся дамоў. Гаспадар аж не паверыў, думаў, што я ашукоўваю яго.

Так пачалася мая праца на чужым полі і жыццё ў чужой хаце. Баяўся ано сустрэчы з хлопцамі, у якіх кідаў каменне. «Кот ведае, што сала з'еў» — як гавора старая прымаўка. Але сустрэча была непазбежная. Спаткаўся, і то вельмі хутка. Першага спаткаў солтысавага зяця Валодзю, які і смагануў мяне бічом. Пазней сустрэўся з солтысавым сынам. Той спачатку мяне вылаяў, а потым паабяцаў, што мне гэтага не выбачыць. Сын солтыса быў ужо жанатым. Зяць, само сабою зразумела, таксама. Яны былі несумненна мацнейшыя за мяне. А па-другое, у сябе дома. Баяўся я. Лёс хацеў, што знайшоў я ў гаспадара спружыну даўжынёю з мэтар, на якой вісела паўкілаграмавая

гірка. Гэта была тая спружына, з якою брат гаспадара хадзіў на музыкі. Калісьці я пахваліўся сваёй знаходкай перад сябрамі і пастрашыў ёю сваіх праследвальнікаў. Праца не дазваляла на частыя такія сустрэчы — то сенакос пад Малочкамі, то іншыя палявыя работы. Пераважна былі мы разам з гаспадаром. Найгоршымі былі нядзелі, вольныя нядзелі. Я ўжо добра пазнаёміўся з сябрамі і паспеў, з узаемнасцю, палюбіць Олю. Жыццё стала весялейшым. Вялікую заслугу ў гэтым мела і самагонка.

Аднойчы ў нядзелю, дзесьці ў жніво, вырашылі мы пайсці да Васі выпіць. Вася быў нашым аднагодкам, але не меў ён свайго бацькі і жыві пры айчыме, якога Пятром называлі. Вася нарэзаў жоўтага сала і хлеба, ды пусцілі ў ход шклянку. Шклянка і аднаго круга не зрабіла, як у хату ўвайшоў солтысаў сын Пеця.

— То што, хлопці, п'етэ? — спытаў.— П'етэ, то п'етэ, оно нашчо прынялі до сэбэ того Макаця, которы нас быв камэнямі?

— Ай, Пецька, дай спокуй. Вуон добры хлопэць і вжэ пройшло туолькі часу,— прымірэнча адазваўся Коля.— Лепы сяць з намы і выпы.

— Выпыты то я з вамі вып'ю, але ему всё руовно атомшчу!

— Пецька,— гавару,— за што ж ты будэш мніэ отомшчаты? Всё врэмэ мэнэ гоньш з Валодею, як собаку, і шчэ мало? Шчо я тобіэ зробыв?

— Шчо зробыв? А хто помогав нас быты, ты х...?

— Я помогаты помогав, але нашчо віэтэ нас напалі і то шчэ з оружыём?

— То як помогав, то маеш! — і з усяе сілы трахнуў ён мяне па мордзе.

Я хацеў яму аддаць, але нават не паспеў падняць рукі, як ён мяне піхнуў. Падаючы, я выбіў калок, які падпіраў бандуру ў хлебнай печы. Упасці, аднак, не ўпаў. Да далейшае бойкі хлопцы не дапусцілі. Не хацелі, каб я ўдарыў яго, бо праз гэта ўсе маглі б паехаць у Нямецчыну, а па-другое, Пецька меў сястру Олю, да якой заляцаўся Коля. Ім жа не балела тое, што я дастаў. Чаму тады мелі дзерціся за мяне?

Напружанасць трывала далей. Ім ніхто не перашкаджаў мсціцца на мне, а я і нікому не скардзіўся. Лета канчалася. Аднае прыгожае нядзелі Пецька хрысціў дзіцё. Дзень, як сёння памятаю, быў сонечны і цёплы. Мы гуртам сядзелі ў Лукаша на ганку і дзяліліся сваімі ўражаннямі, вынесенымі з чыгункі, якую хадзілі ахоўваць ад партызанаў. Адзін перад адным расказваў найцікавейшыя здарэнні. Раптам — гледзімо — двух жандараў на роварах да солтыса паехала.

— О, на хрыстыны прыехалі нызміці,— азваўся Грыша.

— О, дзісь то там поп'ют,— з нейкай зайздрасцю прагаварыў Коля.

— Ага, dadут в чад як слідуе, бо Пецька ціэлы тыждэнь гнав самогуонку,— пацвердзіў Пеця.

З солтысавай хаты пачуліся песні. Мужыкі, пацягнуўшы па некалькі шклянак, не гледзячы на нямецкіх салдатаў, пачалі «Кацюшу». Гэтая песня стала так вядомаю, што спявалі яе на кожных хрэсьбінах, на кожнай забаве, на кожным вяселлі. Не ведаю, што на гэта немцы, якія былі таксама добра падпіўшы, але нічога не паказвала на тое, каб нехта ўмешваўся і замінаў. Яны спявалі, а мы слухалі, і кожны аб нечым думаў.

— А знаэтэ шчо, хлопці? — азваўся раптам Коля.— Давайтэ штось прыдумаем, коб тые хрыстыны розогнаты.

— Файно было б, але шчо ты прыдумаш. Там нызэмці,— задумаўся Грыша.

— Прыдуматы, то я вжэ прыдумаў, оно хто пуойдэ?

— Говоры, зобачым, шчо ты прыдумаў?

— Я, браткі, прыдумаў, коб когось з нас пэрэбраты за партызана і даты ему з воза осю, нібы пулімёт. Зобачым, як будут утыкаты.

— О, нызэ, того робыты нэ можна, бо пуд холеру заб'ют. Там жэ жандармы з вінтоўкамы. Зачнут стрыляты,— запярэчыў нехта разумнейшы.

— Дэ там воны будут стрыляты. Воны подумают, шчо іх дужо прыйшло і будут пэрты, аж будэ курыты,— не паддаваўся Коля.

— Ну то давай, оно хто пуойдэ?

— Я пайду,— адазваўся найдурнейшы, гэта значыць я.

Грыша прынёс шынель і савецкую фуражку. Коля выцягнуў вась. Я апрануўся і, павесіўшы «пулімёт» на плячо, хаця й басанож, пайшоў. Сонца якраз свяціла за маімі плячэма, і ніхто не мог мяне распазнаць. Людзі, убачыўшы «ўзброенага партызана», пачалі хавацца па сваіх панадворках, бо ведалі, што ў вёсцы немцы і зараз пачнецца стральба. Я ішоў, каб такім чынам адпомсціць за крывёду. Раптам песня абарвалася і людзі пачалі — хто вокнамі, хто дзвярыма — уцякаць з хаты ды бегчы пад пуні. Толькі тычкі ад фасолі і каноплі калыхаліся. Я крыву спалохаўся, але ішоў. Выбеглі і немцы. Мне аж валасы пачалі расці, але немцы таксама кінуліся ўцякаць. Я ўжо не ішоў, а бег у канец вёскі і загарадзямі вярнуўся да сяброў. Яны аж заходзіліся ад смеху, а мне было не да гэтага, баяўся. Хлопцы таксама гаварылі, што можа быць дрэнна, і пачалі разыходзіцца. Госці за сталы ўжо не селі. Немцы, пакінуўшы ровары, уцяклі ў гарнізон, а мясцовыя да вечара прасядзелі ў каноплях.

У вёсцы было ціка, і ніхто нічога не ведаў, толькі я хадзіў, як душа без цела, і чакаў, што будзе. Адноўчы падышоў да мяне солтыс і сказаў: «То ты, машэйніку, був тым партызаном. Маеш гчасце, шчо встыдно нызэмцям мэльдоваты, а то воны показалі б тобіэ партызана».

Ад таго часу, не ведаю чаму, перасталі на мяне нападаць, але затое дастаў я сваю порцыю пры сустрэчы ў лесе.

— Ты што хрэсьбіны разогнал?

— Воны самі разбіэглісь, мы хотіелі іх туолькі настрашыты.

— Напугаць хотел вооруженных немцев, смотри, герой!

— Гэрой нэ герой, але вясэ мніэ надойело тэрпіэты іх поштурхуване. Воны вё мэнэ гонят і б'ют. Нызэ, нэ нызэмці, оно сын і зятъ солтыса. Воны колісь напалі з оружым на нашу дерэвню, і мы іх трэпонулі, а тэпэр мсцяца.

— Мы о напаении на вашу деревню слышали и все знаем, но кто тебе дал право гупо рисковать жизнью? Ты пропал бы, как собака. А если бы тебя поймали и начали допрос? Ты бы выдал нас, своих друзей, и сам не ушел бы с жизнью. Фашисты ведь не прощают.

Я толькі стаяў, як баран, слухаў ды чакаў канца. Не мог толькі перанесці таго, што дзядзька Андрэй назваў мяне здраднікам.

— Коб мэнэ ніэмці навэт на кускі рвалі і то нічога бы не сказаў, а вы мэнэ здрадніком называэте.

— Сынок, ты малоопытный и не знаешь немцев. Они не таких ломали. Мы вообще будем за тобой наблюдать.

Слухаючы ўсяго гэтага, мне было так сорамна, што я гатоў быў сябе біць. Абяцаў, што больш такога чагосьці без іх ведама не зраблю. Пасля гэтакае спведзі мне стала лягчэй.

Час ішоў. Надышлі Каляды 1944 года. На другі дзень — пасля запітага самагонкай абеду, які быў ужо пасля захаду сонца, вырашыў я пайсці да дзяўчат і хлопцаў. Ведаў, што ўсе яны ў «мае» Олі. Выйшаў толькі ў адным мультановым касцюмчыку. Верхняе вопраткі не меў. На працу хадзіў у гаспадаровай. Ідучы вуліцай, сустрэў Валодзю і Пятра, пра якога ўжо ўспамінаў раней. Яны мяне таксама пазналі. Валодзя са словамі: «А, то ты, Макаць, туды тваю маць, о тэпэр то я тобіэ дам», — паспрабаваў схпіць мяне за «дзюбу». Пятро хацеў зайсці мяне ззаду. Я, доўга не думаючы, смальнуў кулаком Валодзю ў зубы і сам драпануў. Але стукнуў я яму неяк так нялоўка, што адзін мой палец папаў яму між зубоў. Каб мігам не вытузнуў, дык мог бы ён і адкусіць мне яго. З параненым пальцам пабег я хутчэй да Олі, якая мне яго перавязала. Там я і застаўся. Сядзелі дзяўчаты, хлопцы. Але я ведаў, што ў вёсцы будзе забава і яны на яе збіраюцца. Я ахвотна застаўся б з Оляю дома, бо ведаў, што Валодзя з Пятром, калі не

чакаюць мяне пад дзвярыма, дык абавязкова ўлупяць мне на забаве. Але каму там праз мяне ахвота сядзець дома! Оля таксама збіралася. Баялася плётак. Мне вельмі не хацелася выходзіць, але што зробіш, каалі ніхто пра нішто не ведаў. Я не ім не гаварыў, што рана гэта ад Валодзевых зубоў. Выйшаў і я, але, выходзячы, намацаў у кутку палена ды прыхапіў яго з сабою. А як жа, не памыліўся,— чакалі мяне. Як толькі ўбачылі мяне, дык і адразу напалі, але я, доўга не чакаючы, смальнуў Валодзю паленам па галаве. Хацеў яшчэ і Пятру, але той, убачыўшы, што Валодзя выпрасціўся на зямлі, даў драпака на вуліцу і так папёр дадому, што ніхто не падумаў бы, што ён сёння піў гарэлку. Я таксама пабег да сябе і засунуў сены. Праз некалькі хвілінаў Валодзя ўсадзіў нос у акно і пачаў крыгчаць, каб я выйшаў, бо ён хоча мне нешта сказаць. Я схапіў нож і збіраўся выходзіць, але гаспадыня здагадалася, у чым справа, і давай не пускаць. Аднак, убачыўшы, што я мацнейшы, стала ў дзвярах і, моў, пойдзеш толькі пасля мае смерці! Мне зрабілася нялоўка і сорамна, і я палажыў нож. Хопіць ужо біцца, ды і Валодзя, можа, адумаўся і падабрэў. Але раптам з грахатаннем пасыпалася шыба. Жанчыны і дзеці завішчалі. Незадоўга паляцела і другая. Мне не было чаго чакаць, схапіў я зноў нож і выбег на панадворак. Гляджу, а Валодзі няма, пабег ён на забаву. Я — за ім! Мне ўжо стала смяшыць, што жанаты чалавек уцякае перада мною, як заяц. Убеглі мы на забаву. Я адразу і гавару гаспадару, што Валодзя выбіў дзве шыбы. Ян пабялеў на твары і за яго! Але той пачаў прасіць, што, моў, заўтра ўсё выправіць. Забава працягвалася, але мы з гаспадаром пайшлі ратаваць сям'ю ад маразоў.

Гэта быў наш апошні бой. Валодзя, як абяцаў, паўстаўляў шыбы і ад мяне таксама адчапіўся раз назаўжды. Не адчапіўся толькі Пецька, але, апрача таго, што скрыгітаў зубамі, чапаць мяне баяўся. Толькі раз, у хаце гаспадара, неспадзявана ўдарыў мяне матавілам па галаве. Не мог я яму аддаць, бо Ян умяшаўся.

І так надшыоў сорок чацвёрты год. Немцаў біла ўжо не толькі рэгулярнае войска, але і партызаны. Яны з вялікім поспехам разбівалі нямецкія гарнізоны, падрывалі цягнікі, якія цягнуліся на ўсходні фронт. Вялікай дапамогаю для іх была разведка. Мелі яны сваіх сувязных амаль у кожнай вёсцы. Падбіралі сабе такіх, якім не надта прыглядаліся акупанты. Але і захопнікі часта падсылалі ў партызанскія атрады сваіх «узнікоў» або «палоннікаў», якія нібы ўцяклі з Нямеччыны. Гэта былі людзі нізкае маралі — зладзеі, разбойнікі, тыя, што баяліся бальшавізму, якія бачылі перад сабою будучыню толькі на нямецкі лад.

Лупцаванне захопнікаў з двух бакоў — рэгулярнымі войскамі і партызанамі — давяло іх да вяршыні зверства. Ад фашыстаў ніколі нельга было спадзявацца нічога добрага, а тады асабліва. Толькі адно — немцы не маглі ўжо забяспечыцца людзьмі зусім адданымі фюрэру і задавальняліся тым, чым мелі. Прыкладна, да аховы чыгункі выкарыстоўвалі тых, якія не кваліфікаваліся на фронт. А тыя ўжо ведалі, што такое вайна з «русам» і ягонымі «катушамі». Часам расказвалі яны нам у зямлянках на калечанай польскай мове: «Стгах пачэч, сачнэ глач «катуша». По пшэйшчу ляфіны огня, по нэмэцкі шольнэш нэ пылё цо збегач. І научылісва сэнъ муфіч, жэ гды загга «катуша», то з наша сольнэш зостае тылькы туша». Мы не надта разумелі гэты сказ. Невядома, ці апавядаючы меў на дз'мцы «тушу» ў сэнсе цела, ці, можа, душу?

Мала, аднак, было такіх, што хацелі з намі гаварыць. Пераважна лупцавалі нас або бралі ў казарму ў Дабрываду, дзе трэба было цэлы дзень рубачь дровы.

Аднойчы, пры дзяленні вартаў, выпала мне зацішная саламяная будка. Была зіма. Завартаваў я ў ёй — з'еў хлеба з салам, ухутаўся ў кажух і прылёг крышку, абапёршыся аб локаць. Быў змучаны працаю горш, чым іншыя, бо хадзіў я на гэтую варту падвойна — раз за сябе, раз за гаспадара. Хутка заснуў. Раптам сніцца мне, што гару. Расплюшчуваю вочы, а я сапраўды гару. Выскачыў з будкі, а адзін з немцаў крычыць: «Чэпа былё талей спач». Апрача гэтага, яшчэ здорава мяне вылупцавалі.

Былі і смешныя здарэнні. Аднойчы, недзе пад весну 1944 года, не паспеў я сабрацца, каб разам з усімі пайсці на чарговую варту. Каб паспець перад праверкай, усю дарогу бег я бягом і ля самае чыгункі пайшоў наўпрасткі. Убег я на насып, а стаяўшы з маім сябрам афіцэр так і падняў рукі. Я стаў і не ведаю, у чым справа, ён — таксама. Раслумачыў усё солтысаў Пецька з дапамогай рук, што гэта не партызан, а «штрайхвахэ». Бедны немец апусціў рукі і пайшоў сваёю дарогаю. Мае сябры глядзелі злосна на мяне і гаварылі, што мне пашчасціла, каб іншы, то мог бы застрэліць. Я не надта і цяпер ведаю, за што мяне меў бы застрэліць? Ці ж гэта мая віна, што яны пачалі ўсяго баяцца? Баяліся і нашыя іх, ой, баяліся! Ніколі не здарылася, каб нехта на варце заснуў. Я даставаў па скабах, але спаў. Аднойчы лёг, паклаўшы галаву на шпалу, і не аглянўся, каалі заснуў. І сніцца мне, што нясу я нейкі аграмадны цяжар. Прачнуўшыся, убачыў сядзеўшага на мне саadata. Другі — стаяў побач. Я ляжу, а ён сядзіць на мне, і глядзім сабе ў вочы.

— Спалесь чы бэндзеш се выперал?

— Спалэм, бо за цало ноц змэнчыл се.

— Но то тэраз выберай, цо хцэш — двадзесьця кіюв чы цалы дзень ромбаць джэво?

— Я не хцэ ані тэго, ані тэго.

— О так то не бэндзэ. Мільч, бо достанеш додатково.

Я змоўк, а ён аж пеніцца ад злосці. Другі нешта лагодна яму гаворыць і ўсміхаецца да мяне. Немец пастаяў, паверашчаў, паштурхаў мяне, але надобра не прыгрэў. Да рубання дроў таксама не забраў.

Зноў жа я маім не дагадзіў! Кірыла, які быў маім суседам па пільнаванні, падышоў да мяне з такімі словамі: «Ты доведэш жэ нас усіх, чэрэз тэбэ пострыляют».

Не ведаю, хто з нас быў няўдачнікам, я ці Кірыла, але аднаго разу зноў прыйшлося яму са мною вартаваць, і то не толькі ў адной групе, але і па-суседску. Не ведаю, можа, спецыяльна давалі, каб ён за мною наглядаў? Партызаны ж, каб ратаваць становішча вартаўнікоў (калі б цягнік пайшоў у адкос, немцы расстралялі б дзесьці чалавекі), падпаўзалі да іх і наказвалі ім маўчанне. Калі цягнік набліжаўся да міны, дык загадвалі крычаць: «Гооо» — умоўны знак паміж немцамі і вартаўнікамі. Цягнік ляцеў у адкос, а немцы нічога не маглі зрабіць, бо ж сігналілі.

Менавіта ў тую ноч, калі мне выпала пільнаваць з Кірылам, варта наша выпала там, дзе рэйкі праходзяць высокім насыпам. Ноч была халодная, вецер дзьмуў страшэнна. Адзіным ратункам была будка. Залез я туды і сяджу, заняты сваімі думкамі пра Олю, сяброў, дом... Адначасова назіраю, ці не набліжаецца патруль. Іх здалёк можна было пачуць таму, што заўжды ішлі групаю ў пяці — дзесьці кроках адзін ад другога і голасна балбаталі. Хтосьці з нашых выдумаў, што калі пачуе, як яны гавораць, то яму здаецца, што ў чыгуне булькочуць лупіны, якія жонка варыць свінням.

Раптам уціснуўся ў будку нейкі чалавек і сказаў: «Молчать!» Я падумаў, што гэта сусед, і сказаў яму што трэба. Але ж чую голас:

— Вася, это ты?

— Або што?

— Ты меня не ўзнаеш? Здравствуй.

— Ой, тэпэр познаю. Здравствуйтэ. Я думав, шчо то колега,

— Ну ладно, сейчас увидишь фейерверк, только иди на полотно. Пусть все видят, что все в порядке.

Я дрыжаў з цікаўнасці і страху. Тым часам ад Дабрывада паявіўся вартаўнік. На гэта былі патрулі. Ішлі, утуліўшы голавы ў каўняры. Нічога не спадзяваючыся. Напружанасць расла з кожнаю хвілінай. Здавалася, што сэрца мне выскачыць! Цягнік не прыходзіў. Але гэтак

толькі здавалася. Гэта толькі нервы. Я дрыжаў і прыціскаў да сябе бурку, каб было цяплей, і не хадзіў, а скакаў. Я дадумоўваўся, што можа быць нейкая страляніна. Але чаму партызаны нічога не робяць, калі каля іх праходзяць немцы? Ага, праўда, ён жа гаварыў, што калегі будуць мінаваць. Значыць, паляціць у адкос цягнік.

Ад Чаромхі пачалося характэрнае стукатанне. Набліжаўся цягнік — аб'ект партызанскага зацікаўлення і мае бязмежнае цікаўнасці. Прайшлі дзве платформы, якія паравоз пхаў перад сабою. Прайшоў і паравоз. Раптам нехта тузануў мяне і крыкнуў: «Удирай!» Не паспелі надобра адбегчыся, як раздаўся страшэнны гук! Упаў я на зямлю і прасіў, каб яна расступілася. Такая ляскатня была. Падбег да мяне «дзядзька» і загадаў, каб хутчэй я бег на чыгунку і верашчаў. Я верашчаў, не ўвайшоўшы яшчэ на чыгунку, а калі ўбег на насып, убачыў горбы бітага камення. Паравоз ляжаў на баку. Машыніст, які толькі што выбраўся, ляскаючы зубамі, кінуўся чыгункаю ў Чаромху. Толькі буркнуў: «Юж чварты раз». Папераварочваліся і вагоны. Рэйкі паскручваліся, бы тыя дроцікі. Неўзабаве прыбеглі немцы і прынялі кругавую абарону. Аднак ваяваць не было з кім, бо партызаны, зрабіўшы сваё, адышлі ў лес. Шкада толькі, што якраз папаў цягнік з бітым каменнем, а не з танкамі. Набліжалася агонія трэцяга рэйху.

* * *

Настала вясна. Партызаны сталі яшчэ актыўнейшымі. Пабольшала работы і сувязным. Цяперака сустрэчы адбываліся часта і заданні былі штораз іншыя. Я цікавіўся гэтым і ведаў аб хуткім вызваленні. Цешыўся, бачачы, як самалёты з чырвонымі зоркамі б'юць немцаў на нашай зямлі. Тады насела на мяне новае няшчасце. У адну прыгожую красавіцкую ноч паехалі мы з гаспадаром у лес гнаць самагонку. Наладзілі ўсё як трэба. Расклалі агонь, і Ян, зрабіўшы сабе бярогу, улёгся спаць. Ён спаў, а я сядзеў ды пільнаваў. Аж злосць мяне агартала, што нават свабоднай ад варты ночай не магу паспаць як чалавек. Цемра, хоць нажом ты яе рэж! Адны толькі зоры пабліскваюць, быццам гірлянды на чорным небасхіме. На душы было неяк спакойна-спакойна. Вярнулася раўнавага. Часам далятаў далёкі грукат разрываўшыхся снарадаў. Ян спаў, а я сядзеў і чакаў, калі пацячэ прышак. Што мы за людзі? Дзесьці рвуцца снарады, нехта памірае, нехта мучыцца ад ранаў, а мы спакойна гонім самагонку. Недзе людзі за жыццё змагаюцца, а мы тут седзімо сабе спакойна. І калі гэтаму ўсяму канец будзе? Адны ано птушкі не пераймаюцца ні вайною, ні чалавекам. Калі пачало віднець, мне захацелася спаць. Ды яшчэ птушкі падспеўвалі. Я стараўся думаць пра нешта прыгожае, і тады

сон адыходзіў. Чую — бочка ўжо пачынае «хадзіць». Хутка пацячэ «смярдзюха». Раптам чую, праз века пара праходзіць, бо псычаць пачало. Трэба зайсці насупраць агню і пабачыць, кудыма ўцякае яна, ды заткнуць нарыхтаваным пакуллем. Калі я толькі нагнуўся над векам, яго вырваа, і шуганула на мяне брагаю. Выбух бочкі і мой крык абудзілі Яна, які схпіў за вядро з халоднай вадою і лінуў мне ў вочы. Можна, гэта і ўратавала мяне ад слепаты. Ляжаў я і енчыў. Гнаць не было чаго,— паклаў прылады на воз, мне таксама сказаў легчы ў кельню, і мы паехалі. Прыехаўшы дамоў, пры дапамозе гаспадара ўвайшоў я неяк у хату, але ахапіў мяне такі жар, што, здавалася, быццам бы нехта ў распаленую хлебную печ усадзіў! Я рваўся назад. Тады Ян завёў мяне пад дашок. Дашок ахоўваў мяне ад дажджу. Але вецер, які свістаў паміж астраколінаў, меў на мяне пяском і іншым смеццем. Салома таксама курэла. Ляжаў я там, як Лазар. Доўга ляжаў. Прытым страшэнна пахуднеў. Мой твар нагадваў нейкую дрыгву. Не было відаць ані воч, ані рота. Як карміць? Нейк прадзяўблі дзірачку паміж загноенымі губамі і праз яе ўлівалі вадкасці, каб не дапусціць да галоднае смерці. Хаця каб я і памёр, то Яну ніхто нічога не сказаў бы. Але яго, відаць, мучыла сумленне, або, можа, хацеў, каб людзі бачылі, што Ян мною апякуецца. Але рана, замест гаіцца, пачала гніць і смярдзець. Я чуў, што за плотам збіраюцца сабакі і, нібы гіены, чакаюць падла. Агартаў мяне страх, каб не пралезлі праз плот і не пачалі рваць жывцом. Але плот быў высокі, і сабаку было пераскочыць яго цяжка. Паміж частаколінаў таксама праціснуцца не мог. Калі Ян убачыў, што са мною бяда, пастанавіў выкарыстаць апошнюю магчымасць. На мае шчасце ці няшчасце ў вёску прыехалі чагосці галандцы — некалькі афіцэраў. Адзін з іх быў лекарам. Прыйшоў, паглядзеў на мяне і сказаў, што быццам бы гатоў я на лом, але, можа, яшчэ нешта з мяне будзе... Каб паспрабаваць намазаць мяне льяняным алеем. Праз некалькі тыдняў паявіліся струпы, якія пачалі адпадаць ад маладзенькай скуры. Калі я мог глядзець, дык паглядзеў на сябе ў люстэрка. Не пазнаў. Там, дзе пазлазілі струпы, скура была чырвоная-чырвоная, а месцамі былі яшчэ раны, якія нагадвалі сабою вытаптанья каровамі лужайкі, з якіх высахла ржавая вада. Загаілася ці не, але калі ўжо магу хадзіць, дык трэба ісці ў поле бульбу садзіць. Якраз я праворваў, як адчуў што моцна пячэ мне твар. Мала — пячэ, на вочы ледзь бачу! Што за халера? Калі дома паглядзеў у люстра, на твары ўбачыў страшны струп. Гэта нарабіў вецер і сонца. Вядома, скура яшчэ маладая. Трэба было зноў мазацца алеем. Зноў хадзіў, як нейкі багамаз.

І так я лячыўся і працаваў. Усё нібы ішло сваёй дарогай, толькі вайна ніяк не магла скончыцца. Ляжаў і чуў, як недзе блізка бамбілі самалёты. Відаць, Чаромху. Дзе савецкае войска, калі яно прыйдзе? Чаму мяне ніхто не адведае? Няўжо ўсіх немцы пабілі? Розныя думкі прыходзілі ў галаву.

Аднойчы прыйшла чарга ехаць гаспадару пад Сухавольцы адрабляць шарварак, канкрэтна: каменне вазіць. Вядома, паехаў я. Мне надта не хацелася хадзіць па полі і збіраць каменне. Ехаў я ў лес, клаў карпіны, абкладаў каменнямі яе ды вёз на шашу. Там пільнаваў, каб блізка нікога не было, і ўкладваў тое ў прызмы, нагадваючыя сабою кубічныя метры. Калі наклаў такую прызму, прыводзіў дарожніка і здаваў яе. Той, нічога не падазраючы, прымаў работу, і канчалася тым, што я, не мучыўшыся, выконваў план. Гэта было так, як калісьці з калодкаю. Акупанты загадалі ехаць у пушчу і вазіць адтуль у Чаромху на вакзал калодкі. Усе заехалі і панягруквалі соснаў, што ледзь коні цягнуць. Адзін толькі я паклаў на свой воз — метраў пяць даўжыні і таўшчынёй сантыметраў дваццаць. Еду ў калоне вазоў, і абое з Сіўкаю смяёмся. Яна, удзячная мне за лёгкасць воза, а я ёй за гэта, што мяне вязе. А ўсе толькі злосна паглядваюць ды ўсміхаюцца: «От, коб над’ехаў ніэмэць, а дав Мазурковы по морды за тое, жэ жэнэ пушто коня».

— За што, дядьку, мэнэ прозываетэ? Якое вашэ діэло, куолько я вэзу?

— От, бо к...а его мать, як йедэш, то вэзы, як всіэ, а нэ будэш дурня валяты і зубы лупыты...

Даехаў я да Чаромхі разам з усімі. Чалавек, які на дарозе мяне празываў, кіннуў лейцы і пабег кудысьці паміж фурманкамі. Апошнія таксама збіліся ў купу і пачалі закурваць. Мая кабыла паскубвае траву і ходзіць з «калодкай». Раптам прыйшоў нейкі пан і пачаў спісваць, хто колькі прывёз. Падышоў да мяне першага, бо так было па чарзе. Я паказаў рукою ўздоўж воза і ён нешта запісаў разам з маім прозвішчам, Таксама рабіў і пры іншых. Атрымалі мы па пятнаццаць марак, толькі той, хто мяне лаяў, тры. Урадніку проста паблыталіся нашыя вазы, а прозвішчы мы мелі аднолькавыя. Таксама было і з гэтым каменнем. Бог яго ведае, пра што я тады думаў. Вазіў я гэтак, вазіў, аж раптам бачу — хтосьці едзе на ровары ў кірунку Сухавольцаў. Я спалохаўся, што нейкая зараза выкрые мае ашуканства і налупіць па свежазагоенай мордзе. Але той, параўняўшыся са мною, спытаў:

— Вася?

— Так, а што?

— Завтра вечером будь на известной тебе опушке леса.

Сказаў і паехаў у лес. Чаму ён не паслужыўся вядомым мне паролем? Але ўсё ж такі на вызначанае месца пайшоў. Там сустрэлі мяне мае «дзядзькі» і пачалі пытаць, у чым справа. Пачуўшы пра тое, што я перажыў, паспачувалі. Не маглі яны мною заняцца, бо былі на важных заданнях. Паведамлілі, што хутка прыйдзе Чырвоная Армія, але ўлада будзе тут польская. Яны са мною хацелі развітацца, бо адыходзілі ў напрамку Брэста. «Яны ідуць у Брэст савецкую ўладу будаваць, а я далей буду батраком». Мне аж сэрца сціскалася ад гэтае думкі. Але маўчаў, ведаў, што нікуды не падзенуся. Успомніўся мне поп, якога калісьці зімою прывозіў да старога Ганса. А было так. Бацька майго гаспадара заўжды сядзеў у хлёўчыку, быццам нейкая жывёла. Ляжаў там у гноі і стагнаў ад болю. Гаспадар насіў яму туды есці ў чарапку, быццам нейкаму паршываму сабаку ды, праклінаючы, чакаў, каб хутчэй яго халера задушыла. Стары, аднак, як на злосць, жыў і кляў у сваю чаргу сына за такія ўмовы і марэнне голадам. Маці мо і шкадавала мужа, які мучыўся, але была сляпая і нікуды з хаты не выходзіла, а сыну баялася нешта сказаць, каб не знайсціся ў падобных умовах. Але, калі прыйшлі маразы, старому пачаў дакучаць холад, і ён выў, быццам бы яго абдзіралі са скуры. Потым сказаў, што памірацьме, і папрасіў бацюшку. Сын злітаваўся і паслаў мяне ў Кляшчэлі. Я падрыхтаваў воз, укінуў два снапы саломы, адзін бацюшку, другі сабе, і паехаў. Каб было прыгажэй, бацюшкаў сноп прыкрыў радзюжкаю.

Заехаў і падганяю папа, каб часам стары Ганс не памёр, не дачакаўшыся, Але поп, не спяшаючыся, збіраў патрэбныя рэчы. Мне было спешна. Калі толькі той сеў у санкі, давай я гнаць каня. Конь імчаўся на сумную ўрачыстасць, а я расказваў папу, як мучыцца бацька майго гаспадара. Але той не адзваецца. Сядзіць як пень, пучок саломы пад калянамі трымаючы, а не так, як трэба. Добра, што мог спіной аб шчыток абaperціся, а то ляжачы б ехаў. Не адзваецца ён, дык і я маўчу. Прыпёр, як чорта, на панадворак — і пад хлёў. Памог бацюшку выбрацца з кельні. З хаты выйшаў Хведар і паведаміў, што стары ў хаце. Перанеслі, значыць, каб перад смерцю разагрэцца мог. Напэўна, яшчэ і таму, каб абласкавіць хворага, бо калі заляціць да раю злосны, то яшчэ начаўпе чорт ведае чаго першаму сустрэтаму святому! Мсціцца пачнуць. Стары ляжаў у ложку, прыкрыты кажухом, і толькі павойкваў. Невядома было, ці ён стогне ад болю, ці з уцехі, што ўрэшце ў хаце. Поп адправіў усё, што прынята, і, узяўшы грошы, выйшаў з хаты. Конь стаяў ужо запрэжаны: сядай і едзь. І цяпер бацюшка прагаварыў. Першае — гэта падрыхтаваць лепшае

сядзенне. Я звязаў цяпер два снапы саломы. Потым запытаў, ці я з'яўляюся сынам Яна.

— Ніэ, я парубок,— адказаў.

— Ааа, это очень хорошо. Это мужицкому хлопцу самая хорошая школа. Он тебя научит жить и работать лучше, чем все школы взять вместе.

— Ніэ, батюшка, я всё ж такі учытіся хотіэв бы.

— Брось ерунду. Зачем мужику школа? Его цело землю управляют и власти подчиняются. Для хождения в школу есть другие люди, те, у кого земли нет. Да пусть благословит тебя Госпоць ныне и пришо...

Гаворачы гэта, бацюшка падняўся з сядзення і пацалаваў мяне ў шчаку. Гэтая падзея мільганула мне нерад вачыма, калі развітваўся я з савецкімі партызанамі. Партызаны далі мне спраўку пра супрацоўніцтва, выпісаную на маіх вачах, і, уручыўшы, наказалі берагчы, як дакумент. Я тады яшчэ не вельмі ўяўляў, да чаго яна мне магла быць патрэбная. Не меў я ў Яна свайго месца, дзе мог бы нешта схаваць. Паклаў я гэтае пасведчанне ў Евангелле, што дала мне ягоная маці для чытання. Потым кніжка недзе загінула, а з ёю і пасведчанне. Але гэта ўжо было не ў яго, а ў мяне дома, калі ўцёк я са службы.

Пасля апошняе сустрэчы ў лесе неўзабаве прыйшло і вызваленне. Адною прыгожай раніцай убачыў я двух савецкіх салдатаў, якія падкрадаліся Шчуроваю дарогаю з лесу ў вёску. Я якраз выводзіў коней на поплаў. Байцы паклікалі мяне да сябе і спыталі, дзі ў вёсцы няма немцаў. Я адказаў, што вечарам акупваліся яны вакол вёскі, а ў вёсцы іх няма. Пачуўся грукат матацыкла. Салдаты паўцякалі ў лес. На матацыклах пад'ехалі чатырох мадзяраў з кулямётам. Пастаялі, паглядзелі і паехалі зноў у Кляшчэлі. Раптам уварвалася ў вёску конніца. За конніцай увайшла пяхота. Мясцовыя думалі, што гэта дэсант, але хутка пераканаліся, што гэта рэгулярнае савецкае войска, якое ўрэзалася клінам. Пачалі іеці самаходы і танкі. Валілі пад Кляшчэлі, дзе немцы рыхтавалі абарону. Каля поўдня савецкія часці пачалі адступаць. «Назад, назад»,— раздаваліся каманды. А снарады так і світалі над вёскаю ды рваліся недзе пад лесам. Даўжылася гэтая нядоўга — мінут пяць, зноў усе паехалі на Кляшчэлі.

У той самы дзень зайшоў да нас салдат, які прынёс новыя чаравікі. Прадаваў іх за хлеб. Есці яму хацелася. Гаспадар узяў чаравікі і даў яму чвэрць «падпалоніка», які жонка раніцаю спякла. Той крыху скрывіўся, але, відавочна, моцна яму есці хацелася, ды і часу ён не меў таргавацца, бо схпіў хлеб і пабег. Я падумаў, што гэтыя чаравікі будуць мае.

Дакуль Яну людзей ашукоўцаў?

Пайшлі мы касіць жыта — ён абуты, а я босы. Пад вечар паслаў ён мяне ў вёску, каб запрог я каня і прыехаў па жыта. Ідучы праз вёску, убачыў я групу мужыкоў, ля якое стаяў савецкі афіцэр. Пра нешта ён распытваў.

— О, ідэ яго парубок,— паказаў адзін з мужчын на мяне.

— Ты батрак Марцінкевича?

— Так, я.

— А где он?

— В полі, жыто косіт.

— Ну, а как он с тобой обращается?

— Нормальне.

— Что это «нормальне»? Хорошо?

— Разно.

— Я пришел его арестовать как врага советской власти. Он говорит скверные слова против нашей власти и вождя.

— Так, вуон завшэ говорыт: «Велика вош товарищ Сталин».

— Ну видишь, надо судить сукиного сына!

— Вуон нэ любіт совіэтув, але і з ніэмцамі нэ дружыв. Як вы его арыштуеце, то останэця трое малых, жуонка і спіная маты.

— Да ты что, хотишь его защищать? Он же тебя эксплуатирует и мало жизни не лишил. Ты же еще больной.

— Так, але сімйе шкода.

— Ну, ладно, иди позови его. Я хочу с ним поговорить.

Я пабег у поле і прывёў гаспадара, які ад страху ляскаў зубамі. Афіцэр пачаткова пытаў пра прозвішча, год і месца нараджэння ды запісваў усё тое, што той гаварыў. Потым запытаў пра коней. Мне адразу і падумалася, што ныйначай як забірацьме. Гаспадар адказаў, што конь стаіць у гумне.

— А кто вам разрешил присвоить ее себе и прятать?

— Я сам взял, бо вона ходыла самопас.

— Сейчас отдай, бо застрелю, как собаку.

Гаспадар трушком пабег да пуні і прывёў каня.

Я вырачыў вочы, бо нават сам не ведаў, што той яго прыхаваў. Афіцэр узяў каня і павёў за вёску, а Ян стаяў і баяўся. Але ад арышту я яго абараніў.

Назаўтра, выходзячы ў поле, я абуў новыя чаравікі, што гаспадар купіў ад саддата, і думаў уцячы. Налезла яны мне за шаснаццаць месяцаў цяжкае працы і боль, які перанёс. Але гаспадар, убачыўшы чаравікі на маіх нагах, загадаў зняць. Я аддаў іх і пайшоў у сваю вёску босы.

Частка 2

НА РОДНЫМ ПАНАДВОРКУ

Калі ішоў я вуліцаю роднае вёскі, сэрца да горла мне падыходзіла. У скронях кроў пульсавала не то ад пачуцця радасці, што іду дадому, не то ад страху перад сустрэчай з мачахай. Пэўна — ад аднаго і ад другога. Бо сапраўды я цешыўся, што іду з прымусовае працы, але адначасова і баяўся, нібы чорта, сустрэчы з жанчынаю, якая з нянавісці да мяне магла ўсё зрабіць. У часох, калі быў я яшчэ малы,— думаў я ішоўшы — штодзень яна мяне лупавала і груба празывала, а як будзе цяпер? Гэтая думка то піхала мяне ўперад, нібыта да чагосьці новага, нязнанага, то адпіхала да старога, якое можа вярнуцца разам з маім вяртаннем дадому. Ішоў я і адчуваў сябе віноўнікам, нейкім гультаям, што шаснаццаць месяцаў прапрацаваў у Яна, а дамоў іду басанож. Чаго ж я хачу, прыйшоўшы да мачахі? Можна, каб яна мяне прыгарнула да сябе, апранула і абула? Можна, хачу, каб прытуліла да сэрца і сказала, добра, што вярнуўся? Так раздумваючы, прыйшоў аж пад хату свайго дзеда. А савецкія войскі ўсё ішлі ды ішлі недзе ў кірунку Кляшчэляў. Па дарозе сустракаў я іх шмат, але яны мяне не чапалі, то і я не меў чаго іх чапляцца. Тым больш што я саромеўся свае басаты, дрэннае вопраткі ды папаранае фізіяноміі. Ішоў праз вёску, але не знайшоў ні аднае цёткі, якіх хаты мне сустракаліся. Ведаў, што калі не ўзялі мяне з сабою партызаны, не ўзялі рэгулярныя войскі, то і тут я нікому не патрэбны.

Насупраць дзедавае хаты напаткаўся мне салдат, які вёў двое коней. На адным ён сядзеў, а другі ішоў побач. У пяці хатах ад роднае паспрабаваў я апошняга шчасця. Папрасіў салдата, каб падвёз ён мяне на другі канец вёскі. Той затрымаўся ахвотна і сказаў: «Сядись в седло». Конь для мяне не навіна, а вось сядло... Ускочыў я на яго мігам. Але аказалася, што ў страмёны ног не магу паставіць, яны надта доўгія або ў мяне ногі да іх кароткія. Зборшчыкаў Павал, які калісьці вучыў мяне «прыгожых песняў» і што мае зязюля пад хвостом, убачыўшы, што сядоу я на каня, крыкнуў: «А гляды, добра герзай у седло вы, бо бойцовы встыду наробиш». Але не трэба было мне трымаць кавалерыйскага фасону, салдат убачыў маю сітуацыю і не пагнаў коней бягом. Я, карыстаючыся нагодай, дзеля якое сеў на каня, гавару салдату, што таксама коней люблю, а асабліва вайсковых... От, каб удалося крыху паслужыць у арміі! А можна, завязеце мяне да Кляшчэляў? Баец глянуў на мяне з усмешкай і сказаў: «Еще навоеуешься, а пока буць здоров, а то я тороплюсь,— меня там ждут». Нават я зразумеў,

што мушу саскакваць з каня. А што яму залежала на тым, каб мяне не завезці да Кляшчэляў? От, хіба проста, ён жа таксама чалавек, і я, відаць, яму не спадабаўся са сваім знявечаным тварам. Затрымаў ён коней у канцы вёскі, і я мусіў яго пакінуць.

Ізноў іду ўздоўж вёскі, у кірунку хаты, ды не ведаю, які лёс там мяне чакае. А Павал сядзіць на прызбе ўжо не адзін. Да яго яшчэ нехта на мінутку далучыў, ішоў з поля на абед або па каня, каб жыта прывезці. Калі я з імі параўняўся, нехта спытаў: «Шчо, Васька, кончылася твая служба ў Яна, тэпэр ідэш службыты мачосі?» «А йдэ, йдэ,— адазваўся Павал,— але якое ногі яго цягнут назад. Замяст іты хучэйшай помогаты матэры пры жнывах, то вуон з бойцамі катаецца».

Я пасаромеўся свайго ўчынку і хучэйшай пайшоў дамоў. Тут, вядома, кветкамі мяне не прывіталі, як кагосьці блізкага і роднага. На родным гумне спаткаўся я з віламі ад гною, якімі маці падавала снапы з воза ў астаронак. Я ўжо ў папярэдняй частцы сказаў, што яна не ўдарыла мяне, бо злякалася майго рашучага позірку, але так кляла за вяртанне, што страшна было нават мне, прывучанаму да таго, слухаць. Але я не бачыў іншага выхаду, як застацца на гаспадарцы за кожную цану, і пачаў угаворваць мачаху, каб прыняла мяне, і абяцаў, што буду добрым гаспадаром. Яна пра гэта і слухаць не хацела, толькі крычала: «Утыкай з мого пуодвуорка ты, баструку, бо так і всаджу вылікі ў бэбэх! Людковэ, што робыцца? Прыдэ такая сволоч чорт знае з куоль, і ты яго кормы, коб вуон удавыўся! Бач, злодэга, ныгдэ лепы нэ знайшоў і мусьгў прылізты до мэнэ, коб тэбэ спрутыло, коб ты божого свіэта нэ оглядаў, коб ты буў ізчээ, ныж меў вэрнутыся, ты — бастручка морда!»

Хаця я і ўвык ужо да гэтых слоў, то, аднак, адчуваў сябе так, быццам нехта паліваў мяне наперамену гарачай і халоднай вадою. Затрэсла мною, як ад ліхаманкі, але я не аказваўся. Нават узяў на сябе ў думцы віну за тое, што жыву, за тое, што я брыдкі, за тое, што ў Яна працаваў, і за ўсё іншае, абы яно мець спакой. Я ж ужо амаль васемнаццацігадовы хлопец, думаў, гаспадарыць навучыўся, а тут зямля добра, можна будзе жыць. Пасля ажанюся, значыць, прыступлю да нейкае ўдавіцы і адыду ад гэтага чорта...

Сілаю застаўся я на гаспадарцы нябожчыка бацькі, але вядома, што гвалтам мілым не будзеш. Хаця працаваў, як вол, а ўсё роўна быў непатрэбны.

А якім жа быў мой будні і святочны дзень на гаспадарцы? Свайго бацькі, а не свае маці?

Спачатку, нягледзячы на ўмовы, узяўся я за працу так, каб аднавяскоўцы не казалі, што з мяне дармаед. Гонар мой не дазволіў

хадзіць мне, засунуўшы рукі ў кішэні, і чакаць, пакуль нехта пакліча на абед. Дарма — вядома, ніхто не пакліча. Цяжар усяе гаспадаркі ўзяў я на сябе, хаця гэтага маці не хацела. Відавочна, яна мела сваю мэту, але Івану — ейнаму сыну — было лягчэй. Я сам касіў ярыну і толькі з мачахай капаў бульбу, але мяшкоў ніхто мне не памагаў кла-сці на воз. Я іх стаўляў над баразною і пасля адзін бок воза вёў так, што толькі абапіраў аб дручкі мяшок, падымаў яго, упёршыся аднізу, і ўсё. Праўда, што неаднойчы закалола мне недзе ў спіне, але хто тады пераймаўся такімі дробязямі, важна, што ідзе паспяхова.

Сабраўшы ўсё з поля і пасеяўшы азіміну, пачаў я крыху думаць пра сябе. Я ж застаўся амаль голы. Адкуль узяць мне абутак і вопратку? Ужо ж васемнаццаць год мне, сорамна хадзіць басанож. Тым больш што ўжо «прыстаў» да кавалераў і трэба ўдзельнічаць у жыцці моладзі. Хаця яшчэ вайна была ў поўным разгары, але наша моладзь ужо арганізавала забавы ў вызваленай вёсцы. Тут ніхто не ведаў, якая ў нас будзе ўлада — польская ці савецкая. У войска з нашых вёсак не бралі ні адны, ні другія, а самі хлопцы, вядома, не спяшаліся, каб недзе над Віслаю пакласці галавою. Ім было выгадней чакаць,— хай гэта зробіць хто іншы. Я не хачу гэтым сказаць, што беларусы не ваявалі супраць нямецкіх захопнікаў. Ваявалі, але не тая моладзь, якая засталася ў вёсцы на гаспадарцы. Іх вызваліла Савецкая Армія, і яны, вушы стуліўшы, засталіся так, як бы нічога не здарылася. Войскі прайшлі і пайшлі пад Варшаву, а ў нас стала ціха. Асталася па вёсках па некалькі салдатаў з аўтаматамі для аховы, і гэта была цэлая ўлада. Мы ўсе думалі, што тут будзе савецкая ўлада і чакалі, што будзе мабілізацыя. Але, пакуль працягваліся перагаворы, каму дастанецца Беласточчына, у нас было безграмадзянства. Моладзь па-старому працавала і гуляла таксама па-даўнейшаму. Пад восень мясцовыя акты-вісты пачалі арганізоўваць уладу самі, на савецкі лад. Памятаю, што Павал Якімюк стаў не то солтысам, не то старшынёю Грабаўца і ўзяўся арганізоўваць дастаўкі збожжа на патрэбы фронту. Аднойчы прыехаў у вёску савецкі капітан і разам з Паўлам хадзіў да паасобных гаспадароў, ды загадвалі яны, каб пастаўляць кантыненты ў Кляшчэлі. Калі яны так хадзілі з хаты ў хату, у вёску прыйшлі нейкія сал-даты ў савецкай форме і, убачыўшы капітана, пачалі па ім страляць. Той нічога не спалохаўся, ускочыў на каня і, з пісталетам, кінуўся на іх. Яны ўцякалі за вёску ў авёс, адстрэльваючыся. Капітан стаў за тоўстую ліпу ля Дзямянчынай хаты і страляў да ворагаў, што ляжалі ў аўсе і стракацелі з ППШа па ліпе. Пасля, мусіць, не хапіла ім патронаў і пачалі ўцякаць за Антонаў млын, а адтуль — у алешнік. Тым часам стральбу пачулі байцы Яцэнка і Лалэка, якія, як я ўжо гаварыў, за-

сталіся ахоўваць у вёсцы парадак. Пабеглі яны на дапамогу і, супольна з капітанам, вывалаклі з алешніку двух нямецкіх «герояў», якіх расстралялі ў Елянцы.

Незадоўга пасля тае падзеі ў нашай вёсцы затрымалася ў лясах — паміж вёскамі Еянка, Грабавец, Арлянскія Чэхі і Курашава — запасная дывізія савецкіх войскаў. І вось тады мы даведаліся, што ў нас будзе польская ўлада.

А было гэта так. Аднае нядзелі нашая моладзь арганізавала забаву, на якую прыйшлі і савецкія маладыя салдаты. Ім таксама хацелася пабыць сярод цывільнага насельніцтва, і падыхаць свежым, без парахавага дыму, паветрам, ды патанцаваць з дзяўчатамі. На гэту забаву, конна, прыехаў камандзір дывізіі генерал-маёр у кампаніі штабных афіцэраў. Уехаў на панадворак і сказаў, хто ён такі. Пасля загадаў аднаму з афіцэраў, каб той увайшоў у хату і выклікаў салдат. Салдаты выйшлі і з сорамам пабеглі ў лес, да сваіх зямлянак, а генерал загаварыў да нас: «Как вам не стыдно гулять и веселиться тогда, когда на фронте льется кровь и гибнут люди!..» Ён яшчэ даўжэй гаварыў, але цяжка было ўсё запамятаць. Памятаю яшчэ толькі тое, што ён дадаў: «Счастье ваше, что здесь будет польская власть, а то мы бы вас сразу мобилизовали и на фронт!..»

Нам, вядома, стала сорамна, і забава разышлася. Пакуль стаяла гэта дывізія, у нас больш пра забаву ніхто не падумаў.

Ну вось я ізноў адбег ад тэмы, але мае жыццё не адбегла ад агульнае сітуацыі ў тадышні час, і таму мусіць пераплятацца адно з другім. А вярнуўшыся да мае думкі пра вопратку, трэба сказаць, што запасная дывізія, хацела таго ці не хацела, а ўсё ж дапамагла мне ў гэтым.

Усе людзі зямлі ведаюць, што салдат ёсць салдат, і раскошы ён не мае, а выпіць яму хочацца. Тым больш што лёс няроўны і людзі няроўныя. Адзін хоча, але чалавечая мараль і ваенная дысцыпліна бяруць у ім верх, і чалавек-салдат вядзе сябе як трэба, а іншы, калі не вып'е, то й не лічыць, што яму добра дзень прайшоў. І вось такія трапляліся ўсюды. Але, каб выпіць, мусіў ён нешта ўкрасці ў часці і мяняць у сялян на самагонкў. Я пабачыў, што справа можа быць мне карысная, бо — той мае ўжо новыя чаравікі, той шынель, а я, як гаворыцца, у шапцы сплю і голы хаджу. Давай я брацца за выраб самагонкі. А знаўца я добры, як яе гнаць, бо ў Яна не адзін цэнтнар прапусціў быў праз трубы і нават паспеў абгарэць. Расчыніў я пуд мукі, якое намалоў у жорнах ва Уляны, і чакаў, пакуль «выпрацуе», — а гандаль ішоў! Я ўжо ад кагосьці купіў нямецкі мундзір, падношаны і не свайго размеру, але трэба было нешта на хрыбет наклаці.

Ён быў нейкі цікавы і не надта запэцканы, Я яго адкупіў ужо з другіх рук — ад свайго аднавяскоўца. Ён не меў бы аніякага значэння ў жыцці, каб не тое, што праз яго ніхто на мяне не глядзеў з сімпатыяй, а ўжо найменш байцы. І вось, калі я ўжо ў агародзе гнаў самагонку, прыйшлі да мяне двух салдат і запрапанавалі пару бялізны за літр першаку. Самагонка якраз пацякла, яны яе пасмакавалі і некуды пайшлі. Праз гадзіну вярнуліся і спыталі, ці згаджаюся я на такі інтэрас. Я ахвотна згадзіўся і гавару: «Давайтэ мне білье, а я вам дам літэр самогонкі», Яны таксама ахвотна далі б, але не мелі яго з сабою, дык гавораць: «Знаеш, у нас нет много времени, чтоб идти в часть и снова вернуться к тебе. Давай лучше сделаем так: ты возьми с собой самогонку и, вместе с нами, пойдешь в лес. Там, рядом в роще, подождешь, а мы пойдём, принесем белье». Наліў я літроўку і пайшоў з імі дарогаю за вёску. Па дарозе сустракаліся нам байцы і маіх кліентаў асвятліла новая думка. Менавіта — запрапанавалі, каб я пераліў сваю літроўку ў іхнія «баклажкі», бо ім сорамна са мною сустракаць сваіх. Ну, я, нічога не падазраючы, пераліў, бо і сапраўды сорамна было ісці з самагонкаю ў кампаніі байцоў. Дайшлі мы да хвойніку ля Сакоўскае дарогі, і тады адзін з іх застаўся са мною, а другі пайшоў па «белье». Седзімо мы ўдвух пад хвойкаю і гутарым пра нешта — паўгадзіны, гадзіну, а той усё не прыходзіць з бялізнаю, якую я меў купіць. Прытым сваю «баклажку» ён з сабою забраў. Калі ўжо зусім сонейка пачало хіліцца да захаду, мой сябра сказаў: «Черт возьми, что с ним случилось, что так долго не приходит? Ты здьс останься, только никуда не уходи, а я сам пойду и скоро принесу». І таксама пайшоў з «баклажкаю». Я ўжо бачу, што сонца зайшло, а іх усё няма, дык думаю: давай выйду я на дарогу і пабачу, яны, можа, недзе чакаюць, не могуць мо знайсці мяне?

Высунуўся я з хвойніку на дарогу ў сваім нямецкім мундзіры, а тут вартаўнік вінтоўку з пляча і крыкнуў: «Стой!» Я хацеў яму рас-тлумачыць, што і да чаго, але гэты чуваш паўтарыў: «Стой! Руки вверх!» Падняў я рукі і стаю, ды гляджу у ствол нацэленае на мяне вінтоўкі, і думаю: «Попався». Вартаўнік паклікаў другога салдата і штосьці яму сказаў. Той бягом пабег некуды ў лес. Пасля некалькіх хвілінаў прыйшлі два байцы з вінтоўкамі і пагналі мяне да зямлянкі. Тут сустрэў мяне старшы лейтэнант і спытаў па-нямецку, хто я такі. Увёў мяне ў другую зямлянку і пачаў распытваць. Я яму ўсё расказаў, што ведаў, тады ён нешта напісаў на паперы і даў байцу, а другога пакінуў, каб мяне пільнаваў. Сам таксама кудысьці выйшаў. Пасля нейкага часу, калі стала ўжо зусім цёмна, старшы лейтэнант увайшоў у зямлянку і спытаў мяне, ці пазнаю я тых, што мяне ашукалі. Я

сказаў, што не пазнаю і што нічога не хачу. Тады афіцэр сказаў, што я свабодны і магу ісці дамоў, але павучыў, каб у другі раз не займаўся з незнаёмымі.

Вярнуўся я ў сваю вёску і адразу ўбачыў, даходзячы да свае хаты, што перад Уллянінай стаіць вайсковая фура і на возе ляжыць нейкая вопратка. Схапіў я яе і драла на свой панадворак! І тут разгледзеў, што гэта рэчавы мяшок з вялікай колькасцю запалак. Узрадаваўся я, што адны мяне абдурылі на самагонцы, а я другога абакраў з запалак, якія ён, напэўна, прывёз мяняць на гарэлку.

Як было, то было, але крыху бялізны я купіў на зіму. Аднак не быў я такі пранырлівы, бо не прыдбаў ні абутку, ні вопраткі. А з шынялёў краўцы шылі прыгожыя пінжакі і галіфэ.

На пачатку зімы 1944 года запасную дывізію перакінулі кудысьці пад Чэхаславакію ці куды, а сяляне з навакольных вёсак зноў мелі поўныя рукі работы. Войскі пакінулі па сабе шмат розных палявых збудаванняў з «круглякоў». У зямлянках і байраках былі пастаўлены цагляныя печы. Трэба ж было ўсё гэта раскідаць і вывезці з лесу, а прытым, карыстаючыся свабодай, вазілі і бяровёны, проста, здавалася, увесць лес вырубваюць.

Я асабіста навазіў цэглы, бо думаў аддзяліцца ад мачахі і ўбіць сабе печ у каморы. Пасля, аднак, разахвачаны ўсеагульнымі рабункамі, пачаў вазіць бяровенні. Многа не мог закінуць, бо кабыла так была недагледжаная, што ледзь ногі валачыла, а я таксама не мог тоўстых соснаў класці на воз. Але, ведаўшы розныя для гэтага спосабы, бо з дзядзькам Раманам не адну сасну ў сваім жыцці клаў, навазіў і я на паўхаты і думаў яе будаваць, але пасля папілаваў калоды ў дровы, а цэглу пазычыў у мяне Валодзя з Заляшан, і так яна ў яго засталася.

Пра гэта яшчэ скажу пасля, а цяпер жа хачу вярнуцца крыху назад, значыць, да лета 1944 года, калі, як я ўжо гаварыў, яшчэ не было ніякае ўлады, а толькі трохі салдатаў стаяла па вёсках.

У Грабаўцы прадстаўнікамі ўлады былі два маладыя байцы — украінцы, Яцэнка і Лалэка, пра якіх я ўжо ўспамінаў. Яны былі старэйшыя за мяне на год, а мо і не былі, але, на маю зайздрасць, насілі ваенную форму і аўтаматы, ды ў дадатак мелі заданне ахоўваць насельніцтва ад розных нечаканасцяў, — а я — што? Забыты Богам і пагарджаны людзьмі, абдзерты і яшчэ са слядамі на твары пасля апарання самагонкай у Яна, спрабую гаспадарыць там, дзе мяне таксама не хочучь. Але што рабіць, калі мой такі лёс і розуму ў мяне малавата, нават на адну галаву. Іншы на маім месцы ўпёрся б, каб узялі яго ў войска, а я: «Не, то не». Не ведаю і сам цяпер, ці гэта была

«выносіваець» беднага, ці хутчэй, як я ўжо сказаў, комплекс непатрэбнасці нікому. Я ад малага ўвык, што не маю права ад нікога нічога патрабаваць. Я мог толькі ціха чакаць ласкі.

Згадзіўшыся з умовамі жыцця, пастанавіў, што трэба ж якіясьці жыць.

Яцэнка і Лалэка ні ў чым не былі да сябе падобныя. Першы быў чорны, з арліным носам і праніклівымі, свідруючымі вачыма ды смуглым тварам, а другі — льновалосы, з кароценькім носікам і ружовым тварам. Але абодва былі вясёлыя і добразычлівыя хлопцы. Не ведаю, чаму якраз ім захацелася пасябраваць са мною? Можна, таму, што я быў найгорш апрануты і найбяднейшы? Не ведаю, але яны заўжды да мяне прыходзілі, калі толькі ўбачылі, што я вярнуўся з поля. Нават дазвалялі мне пастраляць з аўтаматаў. І калі мне ўдалося пацэліць у вераб'я, сядзеўшага на вязе, то хвалілі яны мяне за «меткае» вока, але ўсім нам неяк няёмка было, што я застрэліў птушку без ніякае патрэбы. Больш мы ўжо дзікіх птушак не стралялі, але курку аднойчы «зжылі». Я не памятаю, як Яцэнка і Лалэка жывіліся, ці ім нехта прывозіў ежу з вайсковае кухні, ці здабывалі яны хлеб на сваю руку. Проста гэтага я не прыкмеціў, бо, вядома, не сачыў, а працаваў у полі. Але аднойчы, прыйшоўшы з поля, застаў на панадворку сядзячых салдатаў.

— Здаровы, хлопцы!

— Здароў, Вася!

— Чого сыдытэ, носы повісіўшы, чы шчо-ныбуць случылось?

— Да нет, нічэго, просто кушать хочется.

— Як хочэтэ йесты. то дайтэ автомат, я застрыэлю курку і будэ обіед. Оно нэ говорыэтэ маме, што я застрыэліў. Скажыэтэ, шчо в плотові задушылась.

Хлопцы глянулі адзін на аднаго, усміхнуліся, і Яцэнка працягнуў да мяне аўтамат: «Застріль, Вася, то й ты поісы, а то пышчыть в сэрэдыны, як поросята в свынынцёвы. Тількы, коб шчэ картоплі булы, то ты бы супу наварыв».

Я распрог кабылу, пусціў яе ў садок, каб паела там травы, а сам узяўся абед рыхтаваць. Для мяне, праўду кажучы, гэта быў абед не просты. Я да гэтага часу ніколі ў жыцці не каштаваў кураціны і ніколі нічога не варыў.

Нацэліўся я ў гэту няшчасніцу і бахнуў. Пер'е пасыпалася, а курка пачала скакаць і фарбаваць зямле начырвана. Задушыў я яе, і мы ўдвох скубалі, а трэці скробаў бульбу. Ачысціўшы збольшага мяса ля калодзежа, распаліў я ў пліце і ўзяўся варыць. Курка была, відавочна, надта старая, бо мо па дзвюх гадзінах бульба разварылася,

а мяса — як сталь! Ужо нам языкі ўцякалі ад паху варанага, а мне ў дадатак шкада было часу, але візія добрага абеду падмацоўвала. Урэшце адзін з маіх сяброў не вытрымаў і загадаў падаваць абед, бо мо нешта пераменіцца, і амаль гатовы абед можа ўцячы з-пад носа. Зняў я чыгун з пліты, і пачалі мы есці, кожны сваё і драўляную лыжкаю. Яны — кругленькімі вайсковымі, а я — амаль лапаткаю. Курку дзялілі мы рукамі і, рагочучы, цягалі зубамі, як гуму. Адзін з байцоў нават пажартаваў, што лепш было б яе цвіком прыбіць да сцяны і без дапамогі рук цягаць зубамі.

Меў нюх той хлапчук, што сказаў, каб есці, бо сапраўды незадоўга пасля абеду прыехала машына, і столькі я іх пабачыў.

Прыйшла зіма, а з ёю наступныя цяжкасці. Найгоршая мне была малацьба цэпам, бо я вельмі не любіў малаціць у адзіночку, але што было рабіць? Днямі цэлымі «кошкаўся», аж недзе да вялікага посту, пакуль усё вымалаціў. Прытым часта мусіў адкладваць малацьбу, бо дзядзька пілаваў дрэва на хату, дык я мусіў яму дапамагаць. Ён не пытаў у мяне, ці я свабодны, проста гаварыў: «Прыходзь узаўтра рызаты, бо Кошковець наганяе, каб хучэй хату ставыў». Я ішоў, а ён будаваў хаты і прадаваў іх за вялікія грошы. А калі ён усё выпілаваў, то ўначы дакрадваў з пушчы, а я таксама мусіў яму дапамагаць. Ён мяне выкарыстоўваў так, як бы я быў яму нешта вінаваты. Уначы прыходзіў, бубніў у акно, будзіў мяне, каб ехаць у лес. Ніколі вечарам не прыйшоў, ды не сказаў, каб у яго павячэраць і тады паехаць. Толькі чакаў, пакуль вёска засне, і тады прыходзіў будзіць, ды яшчэ не раз дакараў мяне, што доўга мусіў стукаць. «Як так можна спаты,— гаварыў,— то ж вас можна спаліты і нэ ўчуеце, а халера вас знае, што вы за людэ». Я не адбрэхваўся, хаця ведаў, што ён звечара выспіцца, потым абуецца ў валенкі і апранецца ў кажух, і яму — што? Тым больш што ён бачыў у гэтым заробак, а я выходзіў з хаты ў лахмане без гузікаў, у гумовых башмаках ды ў парцяных нагавіцах і дрыжэў. Дзядзька, бывала, пагляне на мяне і засмяецца: «Чого дрыжыш, як барані хвост? Запрагай кобылу і хучэй іедэмо, бо зара будэ розвыднаты». Так, так. Яму мала было сваіх дзвюх фураў, мы ехалі ў тры і прывозілі адразу тры калоды. Вывальвалі іх у яго на панадворку, а калі ён баяўся (бо ўжо ж была ўлада), дык вёз за Гай і скідаў іх у Гусака пад плотам, каб у выпадку чаго не быць вінаватым, а няхай адказвае Гусак. І было ж неаднойчы з гэтым «канцелі»! Ляснікі, па слядах санак, даходзілі да Гусака і яго каралі, хаця той на ўсіх святых прысягаўся, што гэта не яго. Ляснікі, вядома, усё апішучь і паедуць, а дзядзька зноў мяне ўночы кліча; кладзем калоды на санкі і — гайда ў Орлю. Там ён прадасць іх, і ўрэшце ні ляснікі, ні Гусак не ведаюць,

куды яны падзеліся. Мо Гусак і чуе, як іх забіраем, але баіцца нос высадзіць з хаты, бо ведае, што ў дзядзькі размова кароткая; аб тым ужо не адзін ён пераканаўся. Пасля леснікі пазналі, з кім маюць дачыненне, але дзядзька і далей краў, а сядзець — не сядзеў і не плаціў ніякіх штрафаў. Зрэшты, што яму такі прасцяк-ляснік? Дзядзька Раман, па вызваленні, вазіў дзяржаўны лес тымі коньмі, якіх не адзін раз немцы «мабілізавалі і адпраўлялі» на фронт. Не ўсміхайцеся пад носам,— там было сапраўды, што немцы ў Кляшчэлі зганялі гаспадароў з коньмі і выбіралі прыдатных для ваенных патрэбнасцяў. І Раманавы коні заўжды былі сярод тых, якія ішлі на фронт. Раман, прайшоўшы камісію, атрымоўваў квітанцыю за каня і ставаў у чарзе па заплаату. Браў грошы, сядаў на воз і... ад'язджаў тым жа канём дамоў. Як гэта яму ўдавалася, мог бы сказаць толькі ён сам, але ўжо не жыве. Смешна гэта, але таксама «здаваў» і свіней. Не верыце? Запытайце ў вёсцы, не адзін чалавек пра гэта вам скажа.

А калі набліжаўся да нас фронт, то дзядзька схаваў сваю прыгожую кабылу ў астронку Уллянінае пуні, заставіўшы яе саломая. І так яна засталася ў яго да канца свайго жыцця.

Нязручна мне пра гэта гаварыць, але, як ні дзіўна, што звер можа быць так падобны на чалавека і наадварот. Дзядзька мог вылупцаваць кожнага чалавека за абы-што, але ніколі не ўдарыў сваіх дзяцей і коней, нават жартуючы. Кабыла біла і кусала чужых людзей і коней, а свае магі пад ёю класціся.

І так сярод непрыхільных сабе людзей, розных дзядуляў, дзядзькоў, дзядзінаў і мачахаў, ваюючы за кожную лусту хлеба і кожную лыжку крупніку, датоўкся я да сорок пятага года.

Гэты год быў надта інтэнсіўны ў самагонніцтве. Я яе ўжо добра навучыўся гнаць і не горш піць яшчэ ў Елянцы, а цяпер я ўжо кавалер, дык як жа ісці да кампаніі без бутэлькі. Мачаха не дазваляла сваёй гнаці, дык я зарабляў працаю. А піць мусіў не для таго, што не мог жыць без гарэлкі, але для таго, што пры гарэццы заўжды нешта лепшае з'елася. Бо, калі я да кагось занёс паўлітроўку, то той наразаў сала, і мне ўжо не трэ было думаць пра вячэру ў хаце. Не раз бывала і так, што гарэлка была, а закусі не было, і сорамна ісці да кагосьці прасіць. Тады ўдвох-трох, недзе пад варотамі, па паўлітра выпілі і пайшлі танцаваць. А так, як хто мацнейшы, то тоўкся, як Марка па пекле, а галоднага паўлітроўка разбірала і валіла пад лаўку або пад ложак, і там ён спаў. Ніхто аба мне і вухам не вадзіў, а мяне і так не ўхапіў. Калісьці, яшчэ ў Елянцы, на Каляду ў адной сарочцы я ляжаў пад плотам на снезе і таго нават не адхварэў. Толькі калі прывялі

мяне дахаты і ўкладавілі ў пасцель, то так я дрыжэў, што аж выскачэў з ложка. Напаілі мяне пальном і — усё добра.

А вось цяперачы, у сорок пятым, то ўжо і дзед са мною рады быў выпіць, і нават ішлі мы да ягонае каханкі дахаты, дзе заўжды была і каўбаса і кішка. Жыццё зносьм стала, толькі ўдома ўсё скандалы. Валодзя ўкрадзе авечку, а Гусак з мачахаю да мяне з сякераю скачуць. Мне крыўдна, бо невінаваты, а людзі ёй вераць, тым больш што я не апраўдваўся. Курка згіне, зноў на мяне, — і так наўкола. Але я далей працаваў, каб мець свае грошы. Пасля вызвалення Заходніх Зямляў, у Кляшчэлях і Гайнаўцы паявілася шмат «шабраўнікоў» з рознай вопраткай і абуткам. Там я ўжо і чаравікі купіў сабе нямецкія з цвікамі ў падэшвах, значыць, вайсковыя, і касцюм чорны з блішчачымі бартамі, і пальто з паяском, і зялёны шалік. Апануўся, бы нейкі пан! Саромеўся, што праўда, хадзіць у гэтым, бо яно для вёскі не падыходзіла, але ў вочы ніхто з мяне не смяўся, дык я і ўвык да свайго «буржуйскага» выгляду. Носа я ніколі не задзіраў, бо, вядома, заўсёды быў найгоршы, а цяпер: «вунь, пагляньце, што з яго вырасла». Не, наадварот. Я ўсё толькі саромеўся і быў вельмі нясмелы, калі трэ было ўпамянуцца за сябе. Аднак з цягам часу «абрастаў» я такою самай скураю, як і ўсе. Сябры насілі штыхі, і я насіў, сябры пад царквою шукалі, каб з кім-небудзь пабіцца, то і я быў гатовы налупцаваць кагосьці або самому дастаць у лыч. Калісьці, хіба на Вялікдзень, грабавецкім хлопцам, не ведаю чаму, заманулася натрапаць чахаўцоў. Тых было менш, і яны баяліся з намі пачынаць, прытым у кожнага з нас блішчаў стаяй нямецкі штых, а яны да бойкі не былі гатоўлены. Калі чахаўцы пачалі выходзіць з царквы, мы пачалі іх ганяць са штыхамі ў руках. Адзін мой былы сусед, Павал, які пайшоў у прыступы ў Тафілаўцы, убачыў у маіх руках штых, падышоў і сказаў: «Васька, кінь таго кінджала і нэ бысь». Мне стала так сорамна, што ад таго часу яго і ў рукі не ўзяў, але заўжды меў з сабою «Магнітную лошадзь» — гэта былі савецкія нажы з адным вастрыём, якія служылі для падручных спраў. Гэта ж не гонар не мець пры сабе ніякага нажа, калі ўсе хлопцы маюць іх і гатовы рэзацца з усімі і за нішто, па прыкладзе Валодзі. У яго не было забавы ці вяселля, каб ён каго не парэзаў. У самога на галаве таксама поўна розных «месяцаў», «капытцаў» і іншых значкоў па нажах, якія залавіў, найбольш ад Мікалая. Толькі з тым, што Мікалай біў яго ва ўласнай абароне.

Так час і праходзіў, жыццё стала нармальнець у вёсцы, хаця на свеце (як мы называлі ўсё тое, што далей ад нашае вёскі) спакою не было, бо пачалі лютаваць банды. Нас яны, аднак, цікавілі ано тады,

калі былі ў вёсцы. А і нельга было пазнаць, ці то банды, ці войска. Усе яны былі апрануты ў польскія вайсковыя мундзіры.

Розніца толькі ў тым, што салдаты польскага войска не білі насельніцтва, а войска акоўскае біла і за кардон выганяла. Я аднойчы ішоў ад сваякоў і напаткаў «шпіцу» з двух салдат. Не злякаўся, бо гэта ж свае. Але тыя «свае» запыталі ў мяне, адкуль я іду? Я адказаў, што ад дзядзькоў. А яны далей: «Колькі войска ёсць у вёсцы і ў каго?» — «Войска? Якое войска?» — перапытаў я.

Пакуль мы так гутарылі, наблізіўся да нас цэлы пададдзел, і афіцэр запытаў: «У чым справа, каго маеце?» Салдаты казалі, і ён: «Што будзеце з с... сынам гаварыць, дайце яму па мордзе і скажыце, каб узаўтра яго тут не было. Да кацапаў сваіх вон! Або пастаўце яго пад плот, і ўсё».

У той момант наехаў дзядзька Раман, які варочаўся з Гайнаўкі, і, ўбачыўшы, што здарылася, пачаў іх прасіць, каб мяне аднусцілі. Яны пакінулі мяне, а ўзяліся за дзядзьку. Але ўсё неяк наладзілася, бо колькі з іх у дзядзькі кватаравала. Па чарговых днях стаянкі ў Грабаўцы заказалі яны падводы і выехалі імі ў напрамку Кляшчэляў. Пасля мы даведаліся, што «героі» спалілі вёску Залешаны разам з яе жыхарамі. Між іншымі згарэла жанчына па прозвінчы Нічыпарук, у якой з прагарэлага жывата вызірала, таксама спаленая, галоўка яшчэ не нараджанага дзіцяці.

Пасля аказалася, што гэта былі тыя самыя «прыяцелі» народа, польскія «патрыёты», якія засталіся ззаду і палілі беларускія вёскі, замест ісці дабіваць фашыстаў у Берліне. Між іншым, спалілі яны вёску Вілюкі на другі дзень пасля падпісання безагаворачнай капітуляцыі Нямеччыны.

Я далей працаваў цяжка, хаця быў слабы. У мяне, падаўнейшаму, часта кроў з носа цякла, ад стомы ці то яшчэ з іншае прычыны, але памятаю, што ўсё балела мне галава і ледзь я цягаў ногі. Аднойчы ляжу на траве і чакаю, пакуль кроў перастане цячы, але хтосьці, ішоўшы дарогаю, сказаў, што Манька Трахімава з Нямеччыны прыйшла. Кроў адразу, з мае ўцехі, затаймавалася, бо гэта была мая дваюрадная сястра. Чакаў толькі, каб хутчэй яе пабачыць. Гэта была першая ластаўка, якая абвяшчала вяртанне хлопцаў і дзяўчат у родную вёску з прымусовае працы ў захопнікаў. Нядоўга па ёй прыйшоў і Васька Якімюк, але са шпіталю. Ён пад Кёнігсбергам, у радах Савецкае Арміі, змагаўся з ворагам, там і пакінуў сваю нагу. Мінамётны снарад адарваў яму нагу па калена, але пасля, пакуль даставілі ў шпіталь, пачалася гангрэна, і адрэзалі Ваську нагу высока за каленам. Прыйшоў ён без нагі, але вельмі шчаслівы, што жывы, і цяпер,

седзячы ў роднай хаце, вітае ўсіх нас усмешкаю. Я прайшоў пасля ўсіх. Калі набліжаўся да хаты, сэрца трапятала, што ўбачу сябра заплаканага, без нагі і нешчаслівага. Уваходжу ў хату я і вачам сваім не веру: Васька сядзіць сярод сяброў і... з абедзвюма нагамі, абутымі ў чаравікі.

— Здоров, Васька! А в сэліе гаварылі, шчо ты вэрнуўся бэз ногі!

Васька ўсміхнуўся, падаў мне руку і сказаў:

— Так, бэз ногі, але ўгадай, баз которэі?

Думаю, што ён дурня з мяне робіць? Стаіць жа на абедзвюх нагах! Ногі нічым не розняцца ад сябе, і гаворыць, што без нагі. Але зараз аказалася, што гэта добра зроблены пратэз.

Пасля нейкага часу прыйшло яшчэ больш хлопцаў і дзяўчат да сваіх родных сядзібаў, і ў вёсцы стала зусім добра. Вярнуліся нават тыя, што ў Нямецчыне працавалі, як у сябе. Так там выдатнічалі яны, што заслужылі сабе на адпачынак у разгары вайны. Пабылі дома і былі зноў паехалі. Але цяпер ужо прыйшлі назаўжды. Сцяпан нават паспеў паваяваць і залавіць кулю ў правае плячо. Рука ў яго па сённяшні дзень мала ўладная. Аднак многа і не вярнулася — загінула, нехта застаўся жыць дзесьці ў свеце. Аляксеякава Надзя выйшла замуж за літоўца і там жыве. Сцяпанавя Верка — недзе ў Бельгіі ці ў Галандыі...

Разам з вяртаннем моладзі з радоў Савецкае Арміі, прыйшло да нас нямала новых савецкіх песняў. Найбольш ведаў іх Васька і вучыў нас. Але вучыў вечарамі, недзе на лавачцы пад вокнамі, бо ўдзень кожны працаваў, як той вол.

Сяляне пракліналі нас у жывое каменне, бо, вядома, напрацаваўшыся за цэлы дзень, хацелася ім адпачыць. А як ты адпачнеш, калі грамада малайцоў цэлую ноч гарлаціць «войною» і прыпеўкамі, што аж вушы пухнуць? А калі ж мы спалі, я таго і сам не ведаю.

Аднак маладосць маладосцю, радасць радасцю, а арганізм, як і ўсё, мае свае межы. Пад восень захварэў я на запаленне ямінаў. Ужо не кроў цякла мне з носа, а нейкая вадкасць. Га, я цяпер ведаю, што гэта было, а тады ведаў столькі, што страшэнна балела мне галава і цёк гной з носа. Хвароба, гэта толькі ўмоўнае слова, бо я ж не ляжаў і да лекараў не хадзіў. Працаваць трэба было, і толькі час ад часу нос выціраў. Злосць брала мяне на ўсё гэта, бо цяжка, а спачування ніякага. Наадварот, кожны здэкуецца. А тым «кожным» вядома, хто быў. Той, хто пры маёй дапамозе будаваў хаты і гадаваў сям'ю. Як жа гэта так? І снаданне часам дасць, і на абед таўканіцаю накорміць, то і працы вымагае. У дзядзькі ежа цанілася вельмі дорага: за капусту, таўканіцу і часам малако трэ было цэлы дзень завіхацца, як у кіпені. І калоды вазіць, і «трачаваць», і ўсё апошняе, як у гаспадарцы. А дзя-

дзька быў востры, і трэба было за ім паспяваць. Я спраўляўся, але не хапала мне сілы, тых калорыяў, як цяпер кажучь. Ён здаровы, чырвоны, і ад ягоных рук снег раставаў, а я, нібы тая бэтка, нейкі сіні, на марозе дрыжу і ў рукі мерзну. Ён заўсёды хадзіў у дубленым кажусе, суконных нагавіцах і валенках, а з мяне смяяўся, што да кавалераў я падрастаю і мерзну.

Вось гэтага я і саромеўся і не ведаў, што я за чалавек. Дзядзька старэйшы за мяне мо на якіх 16 год і мае заўжды цёплыя рукі, а я хутка буду кавалерам, а ўсё ў маразы мерзну. Не ведаў я толькі аднаго, што дзядзька заўсёды сыты, а я галодны, і таксама не ведаў, што паміж кажухом і летнікам такая розніца.

Так мне абрыдла гэтае жыццё, што маліўся, як умеў, я да Бога, каб хоць доўга не дазволіў мне так мучыцца. Я нічога не хацеў, толькі каб памерці. Але дзе там! Пасля нейкага часу і гной з носа перастаў цячы, хаця галава далей балела, і на вечарынкі хадзіў, хаця і смех і размова для мяне былі чужымі.

Аднойчы, перад Калядамі, сустрэў мяне Арцём Сцяпанавіч, які на ровары ехаў з Кляшчэляў. Ён у той час быў там сакратаром партыйнае арганізацыі. Затрымаўся, паздароваўся са мною і гаворыць: «Дакуль ты будзеш гнуць карк на тых эксплуатацараў? То ж ты ледзь ногі валочыш ад катаржнае працы, а яны нават вопраткі табе не дадуць, гэтыя дзядзькі. Мачаха, гэта вядома, як мачаха, яна ніколі добра не будзе, але дзядзька, каб такім гадам, гэта сволач».

Не ведаючы чаму, але Арцём Сцяпанавіч быў мне заўжды прыхільны. І тады, калі я за тае Польшчы ў школу не хадзіў, то, мусіць, ён прычыніўся, што бацьку ў суд паклікалі, бо аднойчы запытаў у мяне, ці я хаджу ў школу. І за савецкай улады, калі быў настаўнікам у Грабаўцы, таксама мне спачуваў, і вось цяпер: чалавек на такой пасадзе захацеў зысці з ровара і пагаварыць са мною.

Слухаў я яго з зацікаўленнем і нейкай надзеяй. Але не бачыўыхаду са свае сітуацыі. Ён мне дапамог. У канцы размовы сказаў больш-менш так: «Цяпер настаў такі час, што тыя, хто быў нічым, стануць усім, і ты кінь слугаваць дзядзькам за скібіну гаротнага хлеба, а ідзі шукаць хлеба, які будзеш есці без нічыя ласкі. Ідзі на працу ў міліцыю або УБ».

— Дзядзьку,— гавару я,— хто мяне прыме на працу ў міліцыю або да таго ўбэ, як воны ведают, што я злодый.

— Прыедзь заўтра ў Кляшчэлі, дастанеш адпаведную характарыстыку і паедзеш у Бельск.

На тым і разышліся мы, але ягоная прапанова не давала мне спакою. Я ў ёй бачыў новы і надта цікавы для сябе свет. Вядома:

бачыў мундзір, зброю, стралянне і мо нават сталовую або палявую кухню. Я ж не ведаў, як гэта ўсё ёсць.

На кудзельніцах у той вечар быў я такі вясёлы, што аж дзяўчаты здзіўляліся, што гэта са мною?! Скідаў я шнуркі з калёсаў калаўроткаў, згартаў каросту з каленяў дзяўчат і нават кульбачку схваў адной, каб паляжаць з ёю ў ложку, бо гэта было такое права. Адным словам, рабіў усё тое, што і іншыя хлопцы. Цешыўся, што хутка я буду ўбоўцам.

А ўжо ведаў я, дзе ёсць Бельск, бо восенню вазіў туды жэрдкі. А было гэта так. Солтыс выслаў мяне і Панасавага Івана, каб заехаць у лес, нарубаць жэрдкаў і завезці кудысьці ў Бельск. Паехалі мы ў елянскі лес, нарубалі там фуры гэтага матэрыялу і едем, а ўжо сонца косіцца на захад. Іван сваім гнядым добрым канём паперадзе, а я за ім. Есці хочацца, як халера, але няма чаго. Іван як бы адгануў маю думку, выняў з торбачкі кавалак мяса і есць, а мне ажно язык уцякае. Але ў нас з малых год была такая мода, што адны саромеліся даваць, а іншыя браць ежу. Але ж мы ўжо хлопцы дарослыя. Іван старэйшы за мяне на адзін год. Ён хіба ўбачыў той мой позірк, бо адарваў трэшкі мяса і скупа даў мне яго са скібкаю хлеба. Я адразу тое і глынуў, бы сабака. Раз, што з голаду, а па-другое, я гусінага мяса яшчэ не каштаваў.

Перакусілі мы, і Іван падцяў свайго каня ды пагнаўся, а мая сівенькая старушынка ледзь ішла. У Орлі яшчэ дзе-нідзе быў агонь у акне, калі мы давалакліся туды, але як ехаць далей, я не ведаў. Па Іване і след прапаў, і да сённяшняга дня я не ведаю, куды ён тады падзеўся, але думаю, што ён гэтыя жэрдкі давёз да Рэдутаў (там была ягоная цётка) і выкінуў іх пад халеру, бо па дарозе не сустрэўся я з ім. Мая кабылка зусім знемаглася і плялася нага за нагу, часта прыстаючы, быццам шукаючы чаго. Мясцовасць для мяне чужая, не ведаю, дзе знаходжуся, навокал цёмная ноч, але давезці трэба ж. Бачу, дапляліся мы ўжо да нейкае чыгункі, але не выглядае гэта на Бельск, бо бачу ано адну хатку. Іду туды, буджу гаспадара і пытаю, ці гэта Бельск. Гаспадар злосны, што яго разбудзіў, адказаў:

«Ого, захацеў Бельска! З.... покуль да Бельска даедзеш».

Еду далей, бачу: Парцава, а пра Парцава я чуў, бо ў Мікіткі была карова з Парцава, якой я не мог утрымаць, калі захацелае ёй уцячы да цялятка. Ведаў, што Парцава над Бельскам.

У рэшце рэшт даехаў я да Бельска. Але тут новая праблема: дзе шукаць месца, куды мелі быць дастаўлены жэрдкі? Бачу, дарога і налева, і направа, і проста. Чорт адзін ведае, якою мне ехаць?!

Выратаваў мяне нейкі вартаўнік. Калі я так разглядаўся і цягнуўся па скрыжаванні, раптам нехта крыкнуў: «Стуй, рэнцэ до гуры».

Я аслупянеў, але падняў рукі і гавару: чаго верашчыш уначы, я ж жэрдкі ў Бельск прывёз, толькі не ведаю, дзе іх скінуць! А той нічога, толькі крыгыць, каб я лягаў на зямлю. Думаю, застрэліць, калі лягу, а яму гавару, што па загаду солтыса з Грабаўца прывёз я сюды жэрдкі і цяпер не ведаю, што з імі зрабіць.

Вартаўнік, мусіць, паверыў, што я не бандыт, бо сказаў: «Вы-жуць е ту і спешай, скондсь пшыехал, бо достанеш впердоль!»

Выкінуў я з радасцю гэтыя жэрдкі, і пакалыхаліся мы з Сіўкаю назад. Калі прыпхнуліся дамоў, было ўжо позняе сьнеданне. Намучыліся даволі, а заданья не выканалі, бо гэтых «капальнікаў» ніхто ад нас (мяне і кабылы) фармальна не прыняў.

Вось так я «пазнаў» Бельск, але выбачайце, што я адбегся ад тэмы.

Якогасьці дня, пасля размовы з Арцёмам Спяпанавічам, усё ж пабег я ў Кляшчэлі і то адразу на пастарунак міліцыі. Зайшоў і напароўся на «каменданта», які нядаўна вызываў мяне ад розных за «зладзейства» ў мачахі. Зрабілася мне непрыемна, але гэты чалавек быў зусім інакшы. Сказаў мне сесці і пачакаць, а сам кудысьці выйшаў. Пасля нейкага часу вярнуўся і даў мне паперу. Гэта была характарыстыка, з якою я паехаў у Бельск. Характарыстыка была вельмі добрая, і я яе доўга меў у сябе, але цяпер не ведаю, куды яна падзелася. Ён пісаў, як відаць, пад дыктоўку Арцёма. Яшчэ ў той самы дзень, але ўжо пад вечар, паехаў я ў Бельск шукаць лёгкага хлеба, бо ж і цыганка мне гаварыла, што ў войску служыць не буду, але вайсковы хлеб есці буду.

Ці ж хто цяпер паверыць, што я ўжо амаль кавалер, а яшчэ не ехаў у цягніку? Цягнікоў я бачыў шмат, калі «асцерагаў» іх ад партызанаў, а вось ехаць у іх не ехаў. На чыгуначнай станцыі ў Кляшчэлях купіў я білет, і калі цягнік прыехаў з Чаромхі, сеў у яго і з цікавасцю пачаў разглядаць усе куткі ў ім. Добра, што ў ім не было жывое душы, а то глядзелі б на мяне, як на дзікага. Цягнік імчаў, і я ўсё адважней і зацікавіўся, што ў ім і да чаго. Бачу, над акном вісіць нейкая ручка, а над ёю напісана: «Тормаз бяспекі». Што гэта такое, думаю, і... пацягнуў за яе! Цягнік затрымаўся ў полі, а я праз акно выглянуў, чаму ён стаіць. Праз хвіліну ўвайшло да майго вагона двое чыгуначнікаў і запыталі, навошта я затрымаў цягнік. «Я ж яго не затрымоўваў, ён сам затрымаўся»,— гавару.

— Але ты пацягнуў за гэту ручку?!

— Пацягнуў.

— Ну вось, плаці кару, а калі не заплаціш, пойдзеш з намі ў міліцыю.

— У мяне няма грошы, я еду, каб паступіць на працу ў УБ.

— Нас гэта не абыходзіць, куды ты едзеш, вінаваты і плаці штраф!

— У мяне ўсяго толькі пяцьдзесят золты,— прызнаўся я шчыра.

— Гэтага мала на штраф, але калі больш не маеш, то давай хоць гэтыя.

Што я меў рабіць? Адаў ім апошнія залатоўкі, якія меў на хлеб у «чужой старане».

У Бельск даехаў я аптымістам, спадзяваўся, мо есці дастану ў УБ, і чорт іх бяры гэтых пяцьдзесят золты!

Выйшаўшы з цягніка, запытаў у кагосьці, «дзе стаіць УБ». Даведаўшыся, што ў касцёле, пайшоў шукаць. Сапраўды, убачыў вартаўніка, які стаяў з аўтаматам ля брамы, якая вядзе ў нейкія мураваныя, вялізныя «платы», за якімі відаць нейкія таямнічыя будынкі.

Пытаю я ў вартаўніка, ці гэта тут УБ?

— Тут, а чаго хочаш?

— Хачу на работу, во тут мая характарыстыка.

Вартавы ўзяў ад мяне паперу, прачытаў яе памалу і, вярнуўшы мне яе назад, сказаў: «Сёння ўжо позна, нікога з тых няма, але прыйдзі заўтра ў восем гадзін, то напэўна цябе прымуць».

Узяў я ад яго тую сваю рэкамендацыю і падумаў: ужо вечар. Што мне цяпер рабіць, дзе б пераначаваць?

Іду па горадзе і аглядаюся за бедненькімі хаткамі, каб не трапіць да нейкага багача, бо той насмяецца і прытулку не дасць, а бедны, можа, і дазволіць. Пытаю сям-там, дзе святло гарыць, ці магу пераначаваць, але людзі, вядома, як людзі, і не хочучь і баяцца. Бо хто яго ведае, што за чалавек тут просіцца нанач. Мо бандыт які падасланы, а мо ўцякач з турмы, мо канфідэнт... Выгляд мой больш паказваў на нейкага зладзеіка або на жабрака, чым на канфідэнта або іншага бандыта. Але людзі адных і другіх не любяць і за імі не прападаюць. Так, ідучы вуліцаю, дайшоў я аж да чыгункі. Ужо адхацелася мне лёгкага хляба і ўсяго на свеце, бо спалохаўся, што нікуды нанач не прымуць і давядзецца ўночы «трапаць» дамоў, або яшчэ, думаў, якое ўбэ злапае мяне на вуліцы, і возьме за бандыта, ды расстраляе, бо дакументаў у мяне няма, апрача тае «рэкамендацыі», якая акажацца добраю тады, калі ведаюць каменданта ў Кляшчэлях або захочуць праверыць мае словы. Так памазгаваўшы, пастанавіў я зайсці вось сюды, да апошняй прыкмечанай хаты. Ужо вельмі нясмела, але ўеё ж такі зайшоў туды, дзе яшчэ гарэў агонь, і хаціна рыхтык нагадвала

хатку Хведарчае, дзе была замужам мая цётка Матрона. На панадворку ўбачыў я жанчыну, якая ішла ў клуню, і загаварыў: «Тёто, дайце дэ-ныбуць пэрэночоваты, бо я сюды прыехаў шукаты роботы, і до ночы ныгдэ нэ знайшоу, і нэ маю дэ дыетысе».

Жанчына не надта ў цемнаце магла разгледзець маю фігуру, але, мусіць, па голасе пазнала, што малады я, і па мове, што тутэйшы. Не задумваючыся доўга і ні пра што не пытаўшы, адказала: «Ідзі, вунь, пад дашок, там ёсць сена і сабе начуй, хадзем, пакажу дзе».

Распірала мяне радасць, што ў «чужыне» знайшоў жанчыну, якая гаворыць па-нашаму, хаця не так, як я, і дала пераначаваць.

Прадрыжэў я пад гэтым дашком да раніцы, але не ведаю, ці ўжо ўбэ тое працуе, ці не? Ля пуні паявіўся нейкі мужчына, ад якога я даведаўся, што яшчэ толькі пяць гадзін раніцы, а ён даведаўся, адкуль я, і сказаў, што грабаўлякоў ён ведае, бо ў кожны чацвер прыязджаюць яны сюды на торг. Прытым параіў мне, каб кінуў я шукаць працу ў горадзе і заняўся гаспадаркаю ды паспрабаваў ажаницца з якой багатай удавою.

Вылез я з тае бярогі і пацэгся па вуліцы, нібы чорт ведае хто, бо можна мяне было параўнаць да ўсяго, толькі не да будучага працаўніка ўбэ.

Хто з сустрэчных ведаў, што я ад учарашняга дрэннага снадання нічога ў роце не меў? Зрэшты, якая мне там розніца, ведае хто пра тое ці не? Кожны заняты сваімі справамі і не будзе ж ён нейкага сустрэчнага, кожнага абарванца пытаць, ці хоча ён есці?!

Ходзячы так па горадзе, раздумваў я пра сваё жыццё. Чаго я тут блытаюся, калі і сапраўды трэба ўзяцца за гаспадарку? Я ж ужо кавалер! А тады, калі быў па-панску апрануты, ужо двойчы гуляў на вяселлі старшым дружбантам. Гэта ж у вёсцы слава сярод калегаў. Ах, як добра быць прыгожа апранутым, тады і людзі цябе цэняць! Памятаю, як у час сватання Сямёна ў Насці я танцаваў польку са старшаю дружкаю, а Гарасімаў Валодзя, той злыдзень, ад зайздрасці падставіў мне нагу, і я ламануў на падлогу. Не мог я з ім біцца, бо ён папароў бы мяне нажом. Прытым ён за мяне старэйшы на тры-чатыры гады і мацнейшы. Устаўшы з зямлі, з выглядам напэўна дурнаватым, пачаў я ізноў танцаваць. Цяпер думаў: «Чаму я такі дурны, што не бараніў свайго гонару і не трэснуў яму неспадзявана па зубах? Што было б, няхай было б, а людзі пахвалілі б мяне за стойкасць, бо ў нас не любяць тых, што паддаюцца».

А ў час вяселля, калі ехалі ад шлюбу, Гарасімаў заеўся, што будзе везці маладых. Хаця Насця і баялася, аднак не магла нічога зрабіць, бо Валодзя быў надта ўпарты, і толькі сілаю можна было ад яго

адабраць лейцы. Прасілі, каб ехаў асцярожна, але дзе там! Стаў ён на возе, ды як заверашчаў на коней і даў кожнаму бічом, дык з месца рванулі яны, быццам адурэўшы! Ну і сталася: выкінуў усіх у роў, і маладая парвала панчохі ды параніла сабе нагу. Вярнулася яна з царквы з болем і плачам. Пасля, аднак, усё наладзілася і вяселле было гуллівае, а я ў ім — старшым дружбантам. Праўда, што я не сядзеў каля маладога, але пры гэтым самым сталае, насупраць. Калі, згодна са звычаем, уночы падалі на стол яечню і ўсе кінуліся да яе, каб жменяю схаліць і, быццам галодныя, з'есці, то тлушч капаў з іх рук не толькі на маю галаву і мой чорны нямецкі касцюм, але і на чаравікі. Калі скончыўся скандал з яечняю, я аглядзеўся, што жаўток уцэліў за каўнер мае сарочкі.

І зноў, ходзячы па Бельску, назваў я сябе дурнем, бо і тым разам не дастаў вышытага ручніка. Проста у абодва разы не ведаў, у які момант мне яго забяруць. Памятаю, спаў я ў каморы там, дзе ляжала пасцель маладое, прывезеная з пасагам. Пільнаваў, каб дружкі не ўкралі, бо трэба яе адкупляць. Хтосьці мяне разбудзіў на снеданне ці на вячэру — не ведаю, бо і так цёмна было. Выйшаў я з каморы ў рурыку на булаве. Усе госці разам з маладым зарагаталі, а я, не ведаючы з чаго, сеў за стол, апёрся рукамі і далей драмаў. У гэты час нехта звязаў пасцель маім ручніком, і з тае пары я яго не ўгледзеў.

Сустракаю я на вуліцы нейкага чалавека ў чорным мундзіры і пытаю ў яго, колькі гадзін. «Палавіна сёмае», — адказвае ён.

Паморак ліхі! — думаю, яшчэ столькі трэба чакаць, пакуль убэ пачне працу, а мне ўжо ўсяго адхацелася.

Нават думка пра былыя вяселлі не зманула голаду, а, наадварот, узмагла яго так, што аж на нагах ледзь стаяў. Што тут рабіць? — думаў, чакаць ці ісці назад, адкуль прыйшоў? Не, паўтары гадзіны, гэта дробязь у параўнанні з тым, што ўжо перажыў, і як жа можна дурнымі гадзінамі знявечыць сваю будучыню. О не, згіль, прападзі, а я буду чакаць і пайду службыць ва ўбэ. Мо мне таксама дадуць аўтамат і вайсковую вопратку ды паставяць сцерагчы ўвахода за мураваную сцяну? Пісаць-то мне не дадуць, бо я ж хадзіў у школу ўсяго дзве зімы і кончыў тры класы савецкае школы. Але добра і гэта. Вунь чалавек, які ўчора стаяў у варотах, напэўна, лепшы за мяне і пісьменнейшы. А я? Каб ано прынялі... Што было б, каб так апранулі ў ваенную форму, далі аўтамат і калісьці, на нядзелю, пусцілі ў вёску? Хіба ўсе сябры вочы вырачылі б, а дзяўчаты ласкава ўсміхаліся б, і мо нават сама Верка кінула б Фоньку? Ах, не, не ведаю, што было б з дзяўчатамі, але адчапіўся б я ад мачахі і, можа, меў бы свой хлеб? Вось сёлета працаваў, як той вол, усё аддаючы мачасе і дзядзьку

Раману, а яны вялікую ласку мне рабілі, калі часам далі паесці нейкае нішчымніцы. Ах, туды тваю маць, з такім жыццём!

Так пра ўсё горка раздумваючы, знайшоўся я зноў, не ведаю, каторы раз, насупраць вартаўніка ўбэ. Падышоў я да яго і пытаю, ці ўжо ёсць той чалавек, што мае мяне прыняць на работу?

— Ёсць,— адказаў ён.— Пачакай, я зараз спытаю, ці дазволіць ён табе ўвайсці. Вярнуўся і паказаў, кудую трэба ісці.

Увайшоў я і сказаў «дзень добры», аддаў стаяўшаму насупраць мяне салдату паперу, якая была пропускам у новае жыццё. Сяржант моўчкі пабегаў вачыма па дакуменце і спытаў мяне, якую я маю адукацыю. Пачуўшы мой адказ, абвёў мяне позіркам з ног да галавы ды сказаў, што дзве зімы хадзіць у школу гэта надта мала, каб быць працаўніком убэ. «Нам трэба людзей, каб умелі чытаць і пісаць па-польску, а ты ленаваўся да вайны вучыцца, а цяпер хочаш у нас працаваць. Прытым я мушу табе сказаць, што вартаўнік у нас ёсць, а на аперацыйнага працаўніка, сам ведаеш, што не падыходзіш, праўда? Ідзі ў міліцыю, можа, там такога патрабуюць?»

Аддаў ён мне паперу і сказаў, каб я адышоў.

Не маючы грошай на цягнік, на сваіх дваіх патрапаў я дадому ўжо крыху знаёмаю дарогаю. Калі дайшоў да Парцава, здавалася, што я ўжо на сваёй зямлі, бо нават у нас ёсць з Парцава карова. У Орлі быў, нібы ў сябе, бо ж у Кашалях бацькава сястра замужам. А Кашалі ад Орлі блізка, вунь за рэчкаю, але не зайшоў я да цёткі, каб дала есці, бо сорамна мне было прызнацца, што не прынялі ва ўбэ. Па-другое, ведаў, што цётка скупая і пашкадуе даць есці. Са злосцю прыпомніў сабе, што калісьці, у нейкае вялікае свята, прыйшла яна да нас у госці і, пагробшыся ў торбе, дала мне кавалачак бруднага цукру. Я тады быў яшчэ такі малы, што і гэтым «подарком» не мог нацешыцца, але цяпер не зайду да яе, каб глытаць сліну і вырачаць вочы на ейны хлеб, а цётка здагадаецца або і не здагадаецца, каб мяне пакарміць.

Прывалокся я дамоў ледзь жывы, і зноў усё папаўзла па-старому. Зноў праца не для сябе, зноў вайна за кожную скібку хлеба, нават з майго жыта. Зноў пакута і мары пра штосьці лепшае, але што? Аб чым лепшым, аб якой будучыні мог думаць такі хлопец, як я? Каб мо быў менш сарамлівым і больш адкрытым, то, напэўна, не перажыў бы столькі ўсяго, бо па натуры не быў я горшы ад іншых. Прынамсі, так цяпер гавораць людзі. Але што ж ты зробіш, калі мачаха ўсё паўтарала, што падобны я да ўсіх звяроў, то я і паверыў у гэта. З цяжкім сэрцам і з вялікім сорамам паверыў мачасе, што «нэ прывэдэ сова сокола, оно такога, як і сама». Ведаў, што зноў, як і даўней, высковыя

жулікі будуць лупцаваць мяне пры кожнай нагодзе, каб толькі ў вёсцы нешта чаўплося. Калісьці, толькі пасля вызвалення, нават старыя забіякі ганялі мяне па вёсцы, сам не ведаю за што. І Сідар Шыкалоўскі і Язэп «Булава» з Руткі і Пасік раз у танцы ні з таго ні з сяго трэснуў мне ў морду. Не ведаю, можа, за тое, што ў акупацыю дапамагаў я яму на балоце касіць сена і замнога мяса на абед яму з'еў? Устыдаецца гэты чалавек па сённяшні дзень таго свайго ўчынку, але што ж ты зробіш, калі яму тады хацелася з кімсьці пабіцца. Я яму не аддаў, бо як жа старэйшага біць, і на тым усё кончылася. Не маю я да яго ніякае прэтэнзіі, але ён устыдаецца.

Прышла суровая зіма сорок пятага-шостага гадоў. Прыняўся я за звычайную сялянскую работу. Трэба было цэпам усё памалаціць і сябе і дзядзьку ўспамагчы. А тут яшчэ аднойчы біяком я нязручна вымахнуў і жахнуў ім сябе насторч па пазногці вялікага пальца. Потым палец доўга мне гніў, і пазногаць злез. Але гэта балела аднаго мяне, іншыя насмейваліся яшчэ з мяне, што неўдалота я, і палёгкі ў працы не меў.

Аднак, нягледзячы на ўсё, работу закончыў і катэгарычна паставіў, што пайду вучыцца на шаўца. Дзядзька Раман, будучы ў Орлі, на маю просьбу пашукаў быў шаўца, які згадзіўся мяне вучыць. Аднойчы наклалі мы ў санкі дзевяць пудоў жыта з майго заробку ў чужых людзей (каб вы не падумалі, што яно дзядзькава або мачашына) і паехалі да рыжкага Мішкі ў Орлю, які меў мяне вучыць прафесіі, «дзякуючы якой буду мець лёгкі хлеб». Кульгавы шавец прыняў маё збожжа з радасцю, а мяне звычайна. Вучыўся ў яго ўжо ягоны швагер і нейкі мясцовы Сярожка, які і па сённяшні дзень хіба ж з ім працуе.

У той час цётка з дзядзькам нарыхтык перабраліся з Кашалёў у Орлю, і я меў ціхую надзею, што ў час навукі шавецтву буду ў іх жыць. Але нічога падобнага. Дзядзька з жонкаю занялі сабе адзін пакой, а ў апошніх памяшканнях пасялілі каня, карову, свінкі і куры. Шавец мяне і свайго швагра клаў спаць проста ў сенях, на падлозе. Прыкрываліся мы сваімі лахманамі і ад холоду да сябе туліліся. Аднак немагчыма было гэта вытрымаць, і мы задумалі, што трэба нам уцякаць, і так зрабілі. Не было ў нас адвагі, каб дамагацца лепшага спання недзе ў кухні. Што сталася са шваграм шаўца, я не ведаю, але я ўцёк, пакінуўшы рыжаму дзевяць пудоў жыта.

Прышоў я ў сваю вёску і адразу зайшоў да свайго дваюраднанага брата Сямёна, які ўжо аддзяліўся ад бацькоў і жыў з жонкаю ў каморы. Прыемна ў кафлянай печы гудзеў агонь, і я, абатёршыся спіной аб тыя гарачыя кафлі, стаў так кашляць, што аж кроў пырскала

мне з носа. Я так у Орлі прамерз, што балела ў грудзях і трасло мяне, бы ліхаманка. Пасядзеў вечар і пайшоў да роднага дому нанач...

Тады ўжо мая нямецкая вопратка зусім патрапалася, толькі ўспамін ейнае панскасці застаўся, і я ізноў мусіў абуцца ў хадакі з гумы колаў вайсковых самаходаў. Кавалак гэткага кола даў мне Петрыкаў Коля замест пуда жыта. Прыкра мне было, але што ж зрабіць, калі адзін бядняк другога абдурць і думае, што ён разумнейшы, а не ведае, што толькі застаецца нахабнікам.

Дык вось прыйшоў я дамоў ад Сямёна, і, нічога Нікому не гаворачы, пасцяліўся за сталом на лаўцы, і лёг спаць. Сон, аднак, доўга не прыходзіў, а я ляжаў, скуліўшыся пад радном, і раздумваў, як мне далей жыць? А дакладней сказаць, думаў, як жыцця пазбыцца. Думаў: у Амеляніска быў адзін сын і той забіўся на лёдзе, калі ездзіў «ліфтам», а наша Ніна памерла ад Карузэлікавага ўдару. Маня чагосьці захварэла і памерла, Рыгорыка, яшчэ маленькага, мачаха задушыла. З шасцярых мачашыных чацвёрка не жыве, хаця бацькі пра іх лепш дбалі, чым пра мяне, а я жыву, хоць неаднойчы ад болю траціў прытомнасць. Калісьці, памятаю, вельмі забалела мне галава і ў грудзях, а мачаха загадала, каб танцаваў я перад дзіцём, бо яно смяялася з гэтага. Я танцаваў і баяўся, каб у грудзях нешта не абарвалася, бо надта ж балела. Так гопаў, гопаў, смеючыся праз слёзы... і ўпаў.

Дастаў за тое, што прыкідваюся, ды палез на печ. Не, не ўдалося мне залезці на печ, дык лёг на запечку. Тады, праўда, ужо яны злезлі з мяне, і вечарам пачуў, як гаварылі, што ўжо памру.

Дзе там, бачыш, яшчэ пакутую, а ўжо ж кавалер!

Ляжаў я так і ў сваіх думках шукаў нечага прыгажэйшага, лепшага, каб жыць было лепш, калі ўжо чорт мяне не бярэ. Недарма мачаха гаварыла, калі, бывала, прасіў я Бога, плачучы, каб памерці, што чорт мяне не возьме, а Богу я непатрэбны. І праўда, што непатрэбны...

Рана разбудзіў нас Яшка, які ад імя мае хрышчонае маці прыйшоў прасіць мяне на ейнае вяселле. На дварэ было яшчэ цёмна. Я хутчэй падаваў жывёле на поранак і падаўся да Краўцовага Пятра, каб ён пазычыў мне чобаты, бо на вяселле ў хадаках ісці сорамна. Пятро меў нямецкія сапёркі з шырокімі халявамі, і я пра іх ведаў. Калі ён хацеў пазычыць мяне, што быццам бы не мае чаравікаў пазычыць, я яму прыпомніў пра іх і што калісьці абяцаў мне заплаціць за «калейніка».

Пятро больш не спрачаўся, ён ведаў, што я дарма не хачу, і пазычыў. Я апануўся як найлепш у тое, што меў, і патэпаў у Дубічы на маміна вяселле, бо там жа паем мяса з пірагом. Забег туды, каб

паспець на снаданне, але ніхто на мяне не звяртаў найменшай увагі. Маладая і дружкі былі занятыя рыхтаваннем да шлюбу, бабуля займалася кухняй, з якой даносіўся пах варанага і смажанага. Тут чалавеку нават і паснедаўшаму сліна пацячэ, а што ж гаварыць пра мяне, які яшчэ нядаўна нішчымнічаў у шаўца, ды і тых ягоных макаронаў не мог наесціся. Каб звярнуць на сябе чыю-небудзь увагу, пачаў я хадзіць з кутка ў куток, нібы чымсьці зацікаўлены, але ўсё думаў, каб хтосьці мне сказаў: «Сядзь да стала, дзе ўжо ад рання сядзяць, і паеш». А ад рання за вясельным сталом сядзелі «прыпадобныя»: дыякан — бацька маладое, мой дзядуля і ягоныя слаўныя сябры. Там пры кожнай чарцы і гаварылася: Іван Іванавіч, Павал Дзямянавіч і г. д., вып'ем за наша даўнейшае, вып'ем за здароўе маладой... Вядома, піццё без тостаў гэта п'янства, а з тостамі — гонар. Пілі і елі ды ўспаміналі добрыя царскія «врэмяна». Так я прашвэндаўся сярод сваякоў аж да змроку, пакуль маладая, усё абтупаўшы, села на ганаровае месца за сталом. Тады я ўжо наеўся колькі хацеў... і пайшоў дамоў. Не ведаю, чаму так я зрабіў, можа, са злосці, што ніхто цэлы дзень не звяртаў на мяне ўвагі, ці проста падумаў, што наеўся, то і хопіць на пару дзён, ці для чагосьці іншага, але ўсё пайшло ў царкву глядзець, як маладзья будуць браць шлюб, а я — дамоў. Думаю, што ўчарашняя пракашленая ноч і сённяшняе чаканне ў голадзе на вясельны каравай змучылі мяне да таго, што нават адхацелася мне далей гасцяваць.

У Пятровых сапёрках фарсіў я яшчэ пару дзён, аж пакуль ён не напамянуў, каб я іх аддаў. Шкада мне было аддаваць, але ж ён мне іх пазычыў толькі на вяселле.

Мясніцы плылі, а мы, моладзь, праводзілі іх па-рознаму, хто як умеў. Больш падобнымі адны да другіх былі вечары і святочныя дні. З тым, што вечарам хлопцы пілі самагонку самі, а ў святы — з рудуцкімі. Не ведаю чаму, але грабавецкія хлопцы найлепш сардэчна сябравалі менавіта з рудуцкімі. Ніхто не памятае, каб гэтыя дзве вёскі калі-небудзь пабіліся з сабою. Кожная нядзеля ці свята былі гасцінай, калі не ў нас, то ў Рудутах. Усіх іх не пералічыць, але такія, як Маркавы Валодзя і Ванька, Дзёма, Ванька Майстравіч, Сямёнаў Мішка і ягоны брат, ніколі не прамінулі, каб мяне не пачаставаць. Я іх не мог запрасіць да сябе дахаты выпіваць, бо хто ж дасць закусіць? Заўсёды, далучаўся я да іншых і, разам з усімі, іх частаваў. А яны ніколі мяне не прамінулі, нават пыталі, калі не бачылі, дзе я. Гэтыя адносіны застаіся па сённяшні дзень цёплымі ўспамінамі.

Аднак мае штодзённае жыццё не настройвала мяне аптымістычна. Я, як і раней, змагаўся за хлеб, але ўжо менш утойваў перад цёткай Матронай. Супольна мы разважалі, як далей жыць мне. Усе

нагаварвалі мяне, каб ішоў я ў «прыступы» і раз назаўжды адчапіўся ад мачахі. Але я не надта выразна бачыў сябе ў ролі жанатага. Шкадаваў маладосці і баяўся, што не патраплю жыць з жанчынай, якая ўсё будзе дакараць, што яна мяне корміць, як цяпер мачаха. Незалежна ад гэтага бачыў я, як прымакі жывуць, і баяўся таго. Аднак людзі мне ўсё кагосьці сваталі. Як не Ольгу Панасікаву, то Ольку Васілёву або Яўдоську, якая толькі што вярнулася з Нямецчыны. Урэшце ўзяўся за гэта дзядзька Раман, які быў «спецыялістам» ад жаніцьбы. Зайшлі мы да аднае Олькі ў сваты. Там выпілі паўлітра ці літар, і скончылася на тым, што адклаалі ўсё да вясны, пакуль не ўб'ю сабе печы ў каморы. Але я печы ў каморы рабіць не збіраўся, бо ведаў, што і так з мачахай не вытрымаю, і прапановы болей Олі не паўтарыў.

Аднаго вечара быў я ў цёткі Матроны, і прыйшоў туды, на вечарынкі, Гарасім. Зноў пачалі мяне жаніць! Цяпер Гарасім раіў мне сваю суседку Гандзю, якая ў час акупацыі страціла мужа. Яна выйшла замуж за Яшку, у вёску Рутку, а калі немцы забілі ейнага мужа, вярнулася ў Грабавец і з дзіцём жыла пры сваіх бацьках. Гандзя была ад мяне на шэсць год старэйшая. Але гэта не замінала, паводле Гарасіма, у нічым. «Старэйшая, то і разумнейшая,— гаварыў. І далей раіў: — Ты нічога і не думай, ано зараз ідзі да яе і запытай. А калі станеш перад яе сьнямі, перахрысціся і папрасі Бога, каб дапамог справу давясці да skutку».

Падтрымала ягоную прадмову і цётка, і я паслухаўся ды пайшоў, не адкладаючы. Але перад тымі сьнямі не перахрысціўся, бо забаяўся, што сапраўды Бог можа ўспамагчы!

Пасядзеў я з ёю крыху, пагаварыў, пра ўсё і нішто, ды вярнуўся і сказаў цётцы і Гарасіму, што яна не захацела за мяне ісці.

Так зімою сорок шостага года я і не ажаніўся.

Прышла вясна, трэ было брацца за поле. Але ўжо хопіць працаваць на сям'ю, якая мяне не хоча! Зайшоў я ў поле, і пугай адмераў сваю долю, ды давай пазычаць коней, каб заараць. Аднак што ж гэта за зямля без гною? Узяў я ў дзядзькі Трахіма кабылу, якую савецкія войскі пакінулі, а я любіў яе вадзіць пасці, бо была падкавана на ўсе чатыры нагі, і калі раніцай гнаўся на ёй, то здавалася, што шыбы ў вокнах у людзей павыпадаюць, так цакатала па бруку!

Заехаў я гэтай прыгажуняй пад хлёў, каб набраць гною, а мачаха да мяне з віламі!

У мяне ў руках таксама вілы. Сказаў ёй, каб кінула вілы, бо сваімі праб'ю, і так заклаваў, што быў бы трэснуў! Але і яна пабачыла, што не прамахнуся, ды і хутка ўцякла з хлява.

Аддзяленне ад мачахі прычынілася да таго, што ейныя сваякі пачалі мяне ізноў праследаць: Хведарок, мачашын брат, які зімою сорак чацвертага-пятага наслаў на мяне афіцэраў НКВД (без рэзультату), ды ягоны брат, Ігнаток, і Юрыеў Дзміцёр, сваяк мачахі, якія пачалі мяне падштурхоўваць і называць фашыстам. На іхным баку стаяў таксама Пятро, Дзмітраў брат, але агулавата, не адкрыта. Ён ніколі мяне не чапаў пры людзях, аднак злосць якуюсь на мяне меў. Выявілася гэта аднаго вечара вясною, калі Пятро, дзядзька Раман і я стаялі ля дзядзькавае хаты і свабодна аб чымсьці гутарылі. Раптам Пятро адарваў астраколіну і ляснуў мяне. Пакуль я ачомаўся, Пятро ўжо сядзеў на зямлі, залавіўшы тым самым астраколам ад дзядзькі. Калі ён у сваю чаргу «дайшоў да сябе», схапіўся і папёр дамоў, хаця ўжо не было ахвотных лупцаваць яго. Ён проста баяўся, што я яму папраўлю, але я быў ашаломлены і нават не падумаў пра помсту. І так з Пятром засталася. Горш было з Ігнатам і Дзмітрам. Яны ганялі мяне ўсюды і пагражалі штыхамі. Я як мог, так агрызаўся, але нікога за сабою не меў і кожнае сустрэчы з імі баяўся. Я тады ўжо быў сам сабе панам і задумоўваўся над прыгажэйшай сабе вопраткай, бо сорамна ў кампаніі, што кавалер з мяне неахайны. Купіў я сабе нейкі касцюм, чаравікі і пінжак у спекулянтаў, а ў дадатак Арцём даў мне «унраўскую» белую кашулю без рукавоў, і зноў я падпанак! Але што з гэтага, калі няма мне паратунку ад злыдняў? Пачаў я хадзіць на другі канец вёскі да хлопцаў і дзяўчат, дзе хлопцы з нашага канца менш заглядалі. Аднак і тут яны мяне знайшлі. Адноўчы вечарам сядзеў я ў Бярэзняковае Мані, куды, крыху выпіўшы, прыйшлі мае неадчэпныя «сябры». Пачалі — не ведаю за што — мяне лаяць і мацокаць ды пад носам махаць штыхамі, паўтараючы, што я фашыст. Не пабілі яны мяне і не парэзалі, але Дзміцёр прарэзаў мае новыя нагавіцы. Парнуў штыхом якісьці так, што нагавіцы мне распароў, а цела нават і не зачাপіў. Пачаў я ў іх пытаць: чаго яны ад мяне хочуць? Тады Ігнаток вылаяўся на мяне і пагразіў, што я яшчэ пабачу, чаго яны хочуць, але не сёння.

Час ішоў, а я ўсё жыві пад страхам. Але адноўчы прыйшло па ведамленне, што маю стаць на вайсковую камісію. Усцешыўся я гэтым вельмі, але, калі прыпомніў, што могуць мяне не ўзяць, адразу пасумнеў. Аднак у вызначаны дзень паехаў я пазычаным роварам у Бельск, дзе не было ніякае камісіі, ано рэгістрацыя. У РКУ паспісвалі нашы прозвішчы, і ўсё.

Вярнуўся я дамоў і далей гаспадарыў. Хадзіў з хлопцамі, піў самагонку ды чакаў, калі са мною будуць распраўляцца мачашыныя сваякі. Адным словам, выходзіла так, як у байцы Крылова: «Сабака,

чаго брэшаш?» — «Ваўкоў пужаю». — «А чаго хвост падціснуў?» — «Ваўкоў баюся».

Перад рэферэндумам пачаўся перыяд вялікай палітычнай актыўнасці, і то заадно з боку дэмакратычнага фронту, як і яго праціўнікаў. Адны і другія агітавалі мужыкоў на свой бок. Я таксама крыху ўдзельнічаў у гэтым: распаўсюджваў па вёсках плакаты з лозунгамі «3 х ТАК», якія пісьманосец з Кляшчэляў прывозіў у Грабавец. Гэта праца мяне захапляла і якісьці святочна настройвала. Урэшце штосьці цікавае чаўплося! Людзі чагосьці чакалі, выглядалі і разважалі, што дасць ім рэферэндум. Як заўжды ў такіх выпадках, погляды былі падзелены, але народ больш стаяў за дэмакратамі. Аднак праца ў полі не дазваляла на вялікую палітыку. Я якісьці перастаў баяцца сваіх праследвальнікаў, бо мне здавалася, што гэты ўрачысты настрой (як на нашу сітуацыю) падзейнічаў на ўсіх і людзі пашалелі. Але памыляецца той, хто сваёй меркай іншых мерае. Я, калісьці пасвячы дзедавага быка, падумаў, што калі я яго люблю, дык і ён палюбіць мяне, калі пачастую яго хлебам. Даваў яму пакрысе сваю цэладзённую порцыю, і бык прымаў усё, ступаючы за мною. Але, калі хлеб скончыўся, бык падчапіў мяне рагамі і хацеў «заплаціць» за пачастунак. Ледзь я паспеў ляснуць яму нагою ў вока! Бык заміргаў, а я адскочыў і ад гэтага часу далей сябраваў з ім з дапамогаю ядлоўцавага кія.

Так было і з жывымі разумнымі людзьмі, якія характарам няшмат адрозніваюцца ад жывёліны.

ТРАГІЧНАЯ ПАКРОВА

Прайшло лета. На маім полі, як і ў іншых, засталася яшчэ толькі нявыкапаная бульба. То скачучы, то плачучы, як у нас гавораць, сабраў я ўсё з поля і пасеяў азіміну. У маім жыцці нічога не змянілася, хіба толькі тое, што «запісаўся» ў ППР і наіўна думаў, што гэта праўда. Я не ведаў, што быць членам партыі гэта абазначала мець партыйны білет, плаціць складчыны і прымаць удзел у сходах. «Ты лічы сябе членам польскай рабочай партыі»,— сказаў за гарэлкай Паўлюсёк, то я і лічыў. Пасля аказалася, што яшчэ раз трэба было мне ўступаць у яе, але ўжо на сходзе.

Ну дык вось прыйшло вялікае свята, Пакрова,— прынамсі ў Дубіцкім прыходзе. У кожнай хаце госці, хлопцы згадзілі музыкантаў і, як заўжды, нарыхтавалі шмат самагонкі, каб «з гонарам» прыняць гасцей. Аднак трэба сказаць, што нашы хлопцы былі гасціннымі

тады, калі кагосьці запрашалі, але менш да тых, што самі прыходзілі. Патрапілі нават адлупцаваць такіх ды прагнаць з забавы.

Я гэтым летам быў пад «апякунскім» крылом дзядзькі Рамана, які меркаваў, што і так усё яму застанецца, хаця ў полі мне не памагаў.

У той дзень і дзядзька насклікаў гасцей. Быў у яго святар, з Дубіч, і цесць Тарас, таксама з Дубіч. Ну вось сядзелі мы ў кухні і гасцявалі. Тарас, падпіўшы, паспрачаўся з папам на тэму ягонае функцыі і празываў папоў і ксяндзоў «кожадзёрамі». Смаркаўся ён проста як сядзеў, нікуды не нахіляючыся, а ўсе слухалі і не звярталі на гэта ўвагі. Я сядзеў з імі і так, як яны, піў, але іхняя размова мяне не цікавіла,— я думаў пра забаву. Калі добра «разагрэўся», то і пайшоў, ведаючы, што забава ў Васілёвага Івана ўжо грыміць. Ідучы туды, насупраць Міхалькавае хаты сустрэў Петраградчынага Валодзю, які ехаў з Бельска, нібы з партыйнага сходу. Сам ён жыве, і тады жыў у Палічнай.

— Здароў, Валодзька!

— Здароў, Васька!

— Адкуль ідзеш?

— З Бельска, з партыйнага сходу, а ты куды?

— Я іду на забаву.

— Ну, то і я з табою пайду.

— Не ідзі, бо нашы хлопцы цябе не ведаюць і могуць набіць.

— Хай паспрабуюць, у мяне ёсць пісталет за халяваю.

Я памацаў, а там нейкі ключ, але думаю, хай яму будзе пісталет,— і мы пайшлі.

Даходзячы да хаты Дэмчуковага Васіля, пачулі «нарэзванне» полькі, аж ногі самі заскакалі. Валодзя абапёр ровар аб плот, і ўвайшлі мы ўсярэдзіну. Не паспелі разглянуцца, што і да чаго, як наваліліся на нас надта ахвочыя пабіцца, і бачу, ужо лупяць Валодзю. Я хутчэй дастаў «магнітную лошадзь» з кішэні і ўдарыў гэтым нажом Дзмітра ў голаў. Канец нажа зламаўся, і я гэта ўбачыў ды пачаў уцякаць, спалохаўшыся, што мог ён застацца ў галаве. Удараны мною мачашын сваяк кінуў біць Валодзю, а пусціўся са штыхом за мною. Я ўцёк. На забаву ўжо не вярнуўся і не ведаў, чым усё гэта скончылася, але напаткаў я Олю з Еянкі, і яна сказала, што ў выніку бойкі ўсе дзяўчаты паўцякалі з забавы і забава «раскідалася». Я ёй паказаў нож з адломаным канцом і з жалем прызнаўся, чаго начоўп. Яна нічога мне не сказала, развіталася і пайшла ў Еянку, а я дахаты.

Лёг я за сталом пад іконамі і заплакаў: чаго я начвэрнуў, чаго пайшоў на гэту праклятую забаву?! Лепш, каб быў даў Бог ногі паламаць, чымсьці ісці туды, дзе абавязкова будуць біцца! Няхай біліся б,

але навошта мне было паказваць, што я таксама штосьці значу? Хацеў перад Валодзем паказаць сябе героем і бараніць яго. Чаму я малым не здохнуў, а цяпер — усе людзі скажуць, што мачаха мела рацыю, глуміўшы мяне? У яе памерла чацвёрта дзяцей, а я — бач — халера! — застаўся, каб разбойнічаць!!

Ведаў, што нікому і ў голаву тое не прыйдзе, што сабака, якога загналі ў кут, мусіць жа згінучь або кагосьці ўкусіць, каб вырвацца з акружэння і выратаваць сваё сабачае жыццё. Ведаў, што ўсім можна біць мяне і здэкавацца, але мне адбівацца нельга. Яшчэ з дзядінства памятаю, як мяне білі Рыгоравы хлопцы ўтрох, а маці глядзела — і нічога. Але калі мне ўдалося аднаму даць і ён пачаў плакаць, то і апошнія двое заверашчалі, а іхняя маці гаварыла: «О, сыруотка, бачылі, людэ?! То ж то розбуойнік ростэ. Дайтэ, дыеты, халеры, коб знаў, як бытыся». Далі, бо іх было трох, ды адзін старэйшы за мяне. Чаму, думаў, не ўзяў з сабою мяне Хрыстос, калі я ляжаў у дзядзькоў на падлозе, а ён стаяў у дзвярах і да мяне прыглядаўся?! Гэта ж не сон, а праўда. Хрыстос да мяне сапраўды прыглядаўся! Усе спалі, і ніхто гэтага не бачыў. Толькі я ляжаў ціхенька з вырачанымі вачыма, не мог заснуць, бо вельмі есці хацелася, і тады бачыў яго, як жывога. А мо ўжо ён тады ведаў, што я буду разбойнікам, і прыйшоў мяне перасцерагчы? Мо ведаў ён і тое, што я і ў Каляды сорок пятага года, замест у царкву ісці маліцца, шчыпацьму дзяўчат і, як усе хлопцы, клубавацьмуся, аж крыж, на якім ён быў распяты, са сцяны зляціць?! Так было. Калі хваля людзей гурнула назад, каб даць адпор нашаму націску, нас прыціснулі да сцяны, і я плячыма закрануў той крыж, які ледзь на цвіку трымаўся. Крыж упаў на галовы маліўшыхся, а я падняў яго ды і яшчэ раз «паправіў» па галовах, гэта нікому не балела, бо ён быў лёгкі, але я яго зняважыў, а мо каму і балела, хто быў вышэйшы...

Круціўся я за тым сталом, і сон мяне не браў. Ведаў я, што Бог мяне за штосьці пакараў, і, адняўшы розум, паслаў на забаву, ды і падбухторыў, каб свайго ворага нажом ударыць. Не лепш было б раней папрасіць хлопцаў, каб адсталі ад мяне, бо я ім нічога дрэннага не зрабіў? Яны ж намнога старэйшыя за мяне. Ігнаток мо на якіх 6-7 гадоў, і не гонар жа ім было мне паддавацца. Але я гэтага не зрабіў, бо яны мяне дражнілі, называючы «фашыстоўскай мордай». Яны самі не ведалі значэння слова «фашыст», але, калі вымахвалі нажамамі, крычалі: «Ты, фашысцкая морда, погоді, прыдэ час, шчо будэш шкодоваты, жэ на съвет народыўся!»

Так, я сапраўды ўжо неаднойчы гэтага шкадаваў, а сёння найбольш, бо стаўся нажоўшчыкам, так... каб хоць лекар выняў яму гэты

зломак з галавы, тады Дзміцёр будзе жыць і мо ўсё будзе добра... Але ці хто здагадаецца, каб завезці яго да лекара?

Калі я пра ўсё гэта раздумваў, па вуліцы паплыла песня: «Последний нонешний денечек гуляю с вами я, друзья, а завтра рано, чуть светочек, заплачет вся моя семья. Заплачут братья мои, сестры, заплачет мать моя, отец, еще заплачет дорогая, с которой три года гулял...»

Тым хлопцам, што спявалі гэтую песню, было весела, хаця яны не ўсведамлялі сабе, чаму ім весела. Яны могуць спяваць, бо маюць чыстыя рукі — зноў забедаваў я — і чыстыя сумленні, нікога не парэзалі і не зарэзалі. Мне гэтая песня гучэла, як прысуд, прыпамінаючы, што не заплача па мне ніхто. Зрэшты, гэтую песню заўжды спявалі навабранцы, а я ж пайду ў астрог як злачынца, ды хто ж па такім заплача. Сам горка заплачу на сваю ліхую долю і дурную булаву!

Песня абціхала, а я ўсё ляжаў і бедаваў: чаго я начоўп і што будзе?

Раніцай пайшоў я на сяло разведаць, дзе і што. Першы сустрэў мяне Дзмітраў швагер, Валодзя з Залешанаў, якому я калісьці аддаў сваю цэглу, і спытаў: «Чаго ты, Васька, нарабіў? Дзмітра павязлі ў Кляшчэлі, да лекара. Дрэнна з табою будзе, калі акажацца, што рана смеротная!»

«Ведаю, чаго я нарабіў, але ён сам даскакаўся»,— адцяў я і пайшоў да дзядзькоў.

На другі дзень даведаўся, што ўсё будзе добра: рана неглыбокая, выгаіцца.

Палягчэла мне на душы, але ні на хвіліну не пакідаў мяне сорам і жаль, не ведаю да каго, за ўсё, што сталася. Няхай ён вораг, няхай несправядліва на мяне накінуўся з мачашыным братам Ігнатам,— яна іх падбухторыла,— але, аднак, я, менавіта я, не павінен быў вымаць з кішэні нажа. Я думаў так і саромеўся глядзець людзям у вочы. Але што ж ты зробіш, сталася, і цяпер толькі, каб Бог даў ён жывым застаўся, а то вёска мяне пракляне! Нічога, што ўсе мяне білі. Ім можна, бо ім можна, а вось мне нельга, і ўсё,— злаваў я ў думках.

Дакараў я сябе, а найбольш Бога, што дапусціў да гэтага! Чаму, думаў, у Амеляяна быў адзін каханы сын, ды і таго на ледзяным «ліфце» смерць сустрэла, а я нікому непатрэбны, жыву па сённяшні дзень? А колькі разоў падаў я з дрэваў, з коней, нават прытомнасць траціў, а ўсё ж душою не загавеў, чаму?!

Чаму, калі служыў я ў Яна і паехаў у лес красці сушкі, ды якраз падчас палявання, на шум падаючай сасны прыбег да мяне ляснічы, а не немцы? Ён ано прагнаў мяне ды абяцаў, што ў свой час «пага-

ворыць» са мною, бо цяперака заняты, а немцы адразу пастанавілі б, што з такім зрабіць. І добра было б, каб былі забілі! Шкадаваў, што ўсе мае пакуты і перажыванні не скончыліся смерцю. Тады ўсім было б лепш...

АРЫШТ

На трэці ці чацвёрты дзень пасля Пакровы прыйшлі з Кляшчэляў двое міліцыянтаў, забралі мяне і Андрэя ды пагналі на пастарунак.

Чаму разам са мною гоняць Андрэя? — думаў я.— Ці ён таксама кагось парэзаў? Хачу спытаць у яго, у чым справа, але гаварыць нам не дазваляюць. У Кляшчэлях аказалася, што нас падазраюць у параненні Дзмітра. Там замкнулі мяне ў адным памяшканні, Андрэя ў другім. Спярга дапытвалі яго. Не ведаю, што ён ім сказаў, але праз хвіліну адвялі яго ў прызначаны яму пакой, а ўзялі мяне. Нейкі цывільны запытаў у мяне: «Хто парэзаў Дзмітра? Прызнаешся ці не?!»

— Прызнаюся.

Андрэя адправілі дахаты, а мяне заперлі ў арышт. Тут ізноў мне свет завіраваў і ўсе думкі ды праклёны роем закруціліся ў галаве. Ужо не ведаю, каторы раз хацелася праваліцца пад зямлю. Вокны ў арышце былі забіты дошкамі, і праменьчыкі сонца мог глядзець я толькі праз шчыліны.

На другі дзень прыклаў я вока да акенца ў дзвярах і ўбачыў прыхільнага мне чалавека, які гаварыў з камендантам пастарунка, ківаючы галавою ў мой бок. Цешыўся, бо ведаў, што зараз мяне выпусцяць, і так яно і сталася. Камендант прыйшоў і сказаў: «Ідзі дамоў, а калі будзе трэба — паклічам».

Пабег я дамоў з радасцю, хаця цешыцца не было чаго. У вёсцы ўсё абцікла, хворы ўсё яшчэ быў у Кляшчэлях, і я прыняўся за гаспадарку — канчаць звозку з поля ды сеяць азіміну. Пасля Дзмітра прывезлі дамоў, але з хаты ён не выходзіў.

Аднаго прыгожага дня я «трачуваў» у Марысінага Міцькі. Сонца, хоць і асенняе, але прыгожа грэла, а мы пілавалі калоды. Недзе пад абед зноў прыйшлі міліцыянты і проста ад пільы забралі мяне і павязлі ў Бельск, у «павятоўку». Там аддаі мяне дзяжурнаму, і я засеў у кампаніі некалькіх хлопцаў-астрожнікаў, падобных на мяне. Яны сваім становішчам не пераймаліся. Спявалі савецкія ваенныя песні і елі, што мелі з сабою. Вечарам арыштантаў пачалі ў мяне распытваць: «Зарэзаў ці толькі парэзаў?» — «Парэзаў»,— гавару. «Э, то гамно... У нас, брат, як рэзалісь, то юха рыкою тэкла, было на шчо подывытысь!»

А куолько нэ жывэ, то мы і нэ віедаем, бо нас забралі просто з забавы».

Мяне гэта супакоіла, бо я ж толькі раз цопнуў ножыкам, і паранены жыве. Яны гавораць, што кроў ракою цякла, і то яшчэ спяваюць...

На другі дзень рана прынеслі нам па скібе хлеба з салам на снаданне. Я вачам сваім не верыў, што можна, нічога не рабіўшы, дастаць такую каўрыгу сала! Але бяруць «старыя» астрожнікі, то бяру і я. Дзяжурны выйшаў, а яны адзін да другога гавораць, але каб я тое чуў: «Бачыш, які дурны, бояўся браты солоньну». «Вуон думае, што ему мэду прынэсут»,— адазваўся другі, і яны зарагаталі.

Я не адзваўся да іх, толькі думаў, што калі б не сорам перад людзьмі, то лепш было мне тут і застацца, чым ісці дамоў і кожнаму чорту служыць нават не за «дзякую»! Пасля снадання прыйшоў да нас нейкі хлопец з аўтаматам і ў вайскавай вопратцы ды заявіў, што пойдзем на станцыю разгружаць вагоны. Папярэдзіў ён нас пры тым, што калі хто з нас захоча ўцякаць, зловіць кулю ў лоб.

Думаю: чалавеча, ты хоць не праганяй мяне адсюль! Калі ўжо давлялося сесці, дык хай гэта будзе ў Бельску.

Гоніць ён нас сярэдзінаю вуліцы, а людзі глядзяць, бы на гнілых сабак. Сорамна мне, аж валасы дыбляцца! Не гляджу я па баках, бо баюся, каб не сустрэць каго знаёмага. Іду, як па гарачым жалезе, і зноў у думках клянучу лес свой і дурацкую сваю галаву!

Выгрузілі мы вагоны, усе, колькі было іх,— і назад. Абедаць таксама далі добра, бо мясную страву з хлебам. Божа, думаю, як гэта так? Тут перад працаю паснедаць далі, а пасля працы — не найбольш яе там было — зноў далі есці! Удома, бывала, працуеш, бы конь, і вялікую табе ласку зробіць, калі таўканіцы дадуць, а мачаха і таго шкадавала.

Панаядаліся хлопцы і давай:

В бой за Родину, в бой за Сталина!
Боевая честь нам дорога!
Танки новые, в бой готовые,
Разобьем по-сталински врага!

Спявалі песні, якія хто ведаў, аж да вячэры. Ніхто нам у тым не замінаў. Пасля вячэры, з вялікім гоманам і лайнкамі, увапхнулі да нас нейкага чалавека ў шапцы-рагатыўцы, вайскавай блузе, а ў цывільных нагавіцах. Упаў ён на падлогу і прабурчэў: «Буркі, ешчэ зобачыце».

Мы яго з падлогі не падымалі і нічога з ім не мелі. Ён нібыта супакоіўся і, зашыўшыся ў куток, ціха сядзеў, а мы займаліся сваімі справамі: то анекдоты расказвалі, то спявалі, аж горла балела.

Наступнага дня мы даведаліся, што прывязлі нейкіх бандытаў, а «нашага» ўчарашняга ад нас ужо забралі. Чуем у дзяжурцы размову. Паціхлі мы і слухаем. Нехта пытае:

— Прозвішча!

Так і так.

— Імя!

— Валодзя.

А мне аж кроў у пяткі ўцякла — калега!

— Нацыянальнасць!

— Беларус.

— Ты беларус? А дзе ж ты бачыў, каб беларусы арганізавалі, банды і накладалі на сялян кантрыбуцыі?!

Па тых словах чую, як лупяць у «дзюбу» майго аднавяскоўца, які ад нажа і гвалтаў перайшоў да накладання кантрыбуцыяў.

Пасля кароткага допыту — замкнулі яго ў адной з камераў, і больш я ўжо пра яго не чуў.

Удзень наведаў мяне дзядзька Раман, прывёз нешта есці ды запытаў, што са мною будзе. Я не ведаў, што яму адказаць, і ён паехаў на рынак, бо гэта быў чацвер. Мы ежу раздзялілі паміж сабою і з'елі. У той дзень нехта нам сказаў, што банда забіла Сітку, нейкага партыйнага дзеяча. Але мы гэтым не цешыліся.

Да нас нікто не заходзіў і не дапытваў. Толькі час-часам мы не дзе крыху папрацавалі і зноў чакалі ежы, згодна з парадкам дня, шпарылі савецкія песні.

Пасля некалькі дзён, перад абедам, у камеру ўвайшоў чалавек, апрануты ў міліцэйскую форму з адной зоркаю на пагонах, ды звярнуўся да мяне са словамі:

— Ну, Васіль, скончылася твая пабыўка ў нас. Мы ўсё правярылі і ведаем, што ты не бандыт, ані разбойнік. Паводле сведкаў, каб ты быў не ўдарыў свайго праследвальніка, то палічука былі б забілі. Параненаму нічога не пагражае, але памятай, каб больш нажа на нікога не падымаў!

У гэты момант мільганула мне ў галаве думка, што Панасюк Антон таксама каісьці пры выпіўцы гаварыў нам, каб не біліся, а тым больш не рэзаліся. А я не паслухаў яго і вось што мяне сустрэла!

Тым часам афіцэр працягваў: «Вось табе прызначанне ў армію. Восьмага лістапада маеш прыехаць у Бельск да РКУ і пойдзеш у армію. Пакінеш усіх, і няхай іх трасца возьме! А між іншым кажучы,

злапалі мы твайго земляка, які, разам з іншымі бандытамі, кантрыбуцыі накладаў на сялян».

— Мы чулі, як яго прывезлі,— адазваўся Ваня.— Гэта той самы, які ў 1944 годзе з кляшчэлеўскай турмы ўцёк дамоў. Яго там пасадзілі, бо не хацеў ісці ў войска, каб не паслаі на фронт біць немцаў...

— Вось з такімі мы будзем гаварыць! Абы-толькі,— паўтараю,— не захацелася вам яшчэ калі спатрэбіць ножыка, а то пойдзеце сядзець, як бандыты!

Кончыў афіцэр сваю прамову і даў мне ў рукі паперу, якая, магчыма, вырашыла мой далейшы лёс або і цэлае жыццё. Не ведаў, што рабіць. У сэрцы кіпела радасць, але я баяўся гэта паказаць, думуючы, што афіцэр і калегі пачнуць мяне празываць, як у вёсцы, калі чагось я цешыўся. Але, відаць, мае вочы не змаглі затаіць таго, і афіцэр запытаў: «Што ж, не цешышся?»

— От, каб адразу згэтуль у войска, то было б добра, а так яшчэ мушу ісці дамоў... Зрэшты, мяне ў войска і так не прымуць.

— Прымуць, прымуць,— усміхнуўся афіцэр і хацеў выйсці, але хлопцы загаварылі: «Пане паручніку, дэ ж вуон пуойдэ до дому бэз обіду, ныхай шчэ з'ісць і тогды йдэ».

— Не, забірай манаткі і ўцякай! І каб больш у арышт не пападаў. Выйшаў чалавек, які першы трохі разабраўся ў маім жыцці, і я збіраўся адыходзіць.

Калегі гаварылі, што мне пашчаслівіла, а што будзе з імі — невядома, бо ў іх былі нябожчыкі.

На развітанне гукнулі мне песню:

Среди лесов дремучих разбойники идут,
В своих руках могучих товарища несут.
Носилки были непростые, с оружия сложены,
На поперек стальные мечи положены...

Не памятаю, каб гаварыў я сваім сябрам пра сваё дагэтуляшняе жыццё, а мо і расказаў, бо пераспяваўшы адну песню, адзін з іх пачаў наступную, а апошнія падцягнулі, як умелі, але прыгожымі галасамі:

Стояла бероза высокая, тонкая,
Чаго заплакала салдацкая жонка.
Таго заплакала, горка зарыдала,
Што сваё сэрдэнька у салдаты аддала.
Адала ў салдаты шчэй в город Варшаву,
Шчэ й у город Варшаву, дэ б'ют барабаны.
Б'ют оні, б'ют, громко выбівають,
А нашых парнішэк у салдаты прымают.
По богатым сыну плачэ вся родына.
А по сыротыне молада дывчына.

По богатым сыну батько, маты плачэ,
А по сиротыне чорны ворон крачэ.

Не надта хацелася мне ісці дамоў, бо ведаў, што нікому я там непатрэбны, асабліва цяпер. Ды яшчэ ёў мяне сорам на самую думку пра сустрэчу з землякамі. Але куды пойдзеш? Ды трэба ж ісці і далей жыць сярод тых, што і дагэтуль.

Выйшаў я на вуліцу і нібы стаў свабодным, але думка пра мае няслаўнае вяртанне глуміла ўсю радасць, а і пагода добра не настройвала — ліў асенні, халодны дождж. А перада мною больш чым дваццаць кіламетраў дарогі.

Орлю абышоў і зноў цёткі не наведаў, каб пакарміла, бо баяўся, што пачне гаварыць пра маё злачынства. На ростані дарог у Рэдуты і Дубічы сустрэў мяне Васька з Рэдугаў, які яшчэ тады хіба не быў баптыстам, бо сказаў: «Шчо, ... твою мать, выпусцілі? Маеш шчасце, што жывы, бо бы ў турме згніў. Хто тобіе пазволіў рэзацца, дурню?! Б'юць якогось там палічука, няхай б'юць, чаго ён лезе на чужую забаву...»

Вядома, што Васька выказаў усіхнюю думку. Ён жа не ведаў усяго, што я перажыў, бо тое, што мяне білі і ганялі, бы сабаку, нікога не цікавіла, і пра гэта не гаварылася. Што каму значыў такі Васька Мазурыкаў, яго ўсе маглі таўчы.

Пасля такой сустрэчы яшчэ горай мне было вяртацца дамоў. Зайшоў проста да дзядзькоў, увесь брудны, бо ў арышце ні разу не памыўся. Тут мяне ніхто не дакараў, але адчувалася якуюсьці напружанасць.

Прыйшоў восьмы лістапада, дзень ад'езду навабранцаў. Учора ўсе налівалі горлы і спявалі, а родныя плакалі. Сёння таксама хлопцы, падвыпіўшы, хадзілі адзін да другога, а бацькі прыгатаўлялі фуры ды чамаданы. Я чакаў у дзядзькі Трахіма ў хаце, пакуль усе збяруцца да выезду. Дзядзькі Рамана чамусьці не было дома, і дзед таксама не паказаўся. Не было каму даць мне на дарогу хлеба. Калі прыйшоў час выходзіць з хаты, я вельмі заплакаў, што іду ў войска, мо назаўсёды пакідаю вёску, а ніхто не дае нават хлеба за маю працу. Дзядзька холадна падаў мне руку, а Антоніяў Трахімец, які якраз чагосьці туды прыйшоў, сказаў: «Чаго трубіш, ты павінен астрожнічаць, а не ісці да войска. Знянацку можаш кожнага парэзаць! Чаму ты, бакі склаўшы, уцякаў, калі цябе лупцавалі хлопцы, бачыш, герой засраны!»

З гэтым я і адправіўся ў Бельск разам з іншымі.

Фуры ехалі, везучы чамаданы, а хлопцы ішлі гуртам і спявалі: «Последний нонешний денечек гуляю с вами я, друзья...» Праводзячыя ішлі з імі і плакалі. Мяшалася песня з лямантам. Дзіўна, але тады

адчуў сябе я лепш. Мне шкада было вёскі агульна, але паасобна шкадаваць не ведаў чаго і каго. Ішоў са ўсімі ззаду і бяздумна разглядаўся па ваколіцы. У канцы вёскі пачалі ўсе развітвацца ды мацней плакаць, а я прыглядаўся гэтаму ды шкадаваў іх: адны праводзілі сваіх сыноў у армію, а другія пакідалі родных бацькоў. Тыя, што мелі нас даставіць у РКУ, падганялі апошніх, каб хутчэй расставаліся, бо можам спозніцца. На развітанне селі мы на вазы і далей спявалі: «Последний нонешний...» Гаспадары — кучары, падцялі коней, і пагналіся мы ў Бельск. У Бельску паўным-паўно было маіх равеснікаў. Чакалі ў РКУ і вакол будынка, дзе камісія прымала. Я забаяўся, што могуць не прыняць, бо ж бачыў, што надта я худы. А там мітусня: адных прымаюць, другім кажуць прыехаць яшчэ раз, трэціх наогул не прымаюць. Аж ужо і мяне клічуць на камісію. Раснрануўся я дагала і, нібыта той сухотнік, з стырчачымі рэбрамі падыходжу да доктара. Той заглянуў мне ў рот, у вочы, спытаў, што бааліць і паставіў на вагу. Я стаю на вазе, а ён падышоў да стала, дзе сядзела камісія, і нешта ціха гаворыць. Пасля вярнуўся ён да мяне, ляпнуў рукою па плячах і сказаў: «Здольны!»

Увечары паказалася, што з нашае вёскі прынялі толькі Васілёвага Івана, у якога ў хаце на Пакрову была бойка, і мяне.

Калі камісія скончыла набор, камендант РКУ капітан Міхаляк паставіў нас у дзве шарэнгі і сказаў, што ідзём служыць у вельмі важныя і ганаровыя войскі. Гэтыя войскі праявілі свой гераізм у баях з нямецкімі захопнікамі, а цяпер перад намі, заданне аховы ўмацавання дэмакратыі.

Пасля прамовы загадаў ён нейкаму ўзводнаму, каб павёў ён нас у кіно на начлег. У зале кіно хлопцы-навабранцы, даведаўшыся ўжо, куды пойдучь служыць, пачалі зноў збірацца і частавацца. Чую ўжо гоман на ўсю залу. Няма ніякага плачу, усе веселяцца. Рыгор, з якім я ўжо паспеў пазнаёміцца, пачынае кудхтаць па-курынаму, нехта спявае па-авечаму, апошнія спяваюць, хто савецкія, хто польскія песні, а я думаю, куды б пайсці. Грошы меў, але не ведаў, як сабе даць рады? Выйшаў на вуліцу і ў краме купіў буханку хлеба. Вось цяпер-то і я буду вясёлы! Рассеўся я ў крэсле і давай есці гэты найдаражэйшы ў свеце хлеб. Упёр палавіну, далей не ідзе. Няхай застанеца назаўтра, бо невядома, калі нам дзе-небудзь дадуць вайсковае ежы,— падумаў і пачаў меркаваць: як гэта будзе ў тым войску? Дзядзька гаварыў, што ў войску нельга быць разяваю і скардзіцца, калі нешта згіне, бо абмяюць і плаціць будзеш. Укралі табе, то і ты паціху ўкрадзі другому. Вінтоўку навучыся апісваць, бо ты маеш добрую памяць, і ўсё. Маршыраваць таксама навучаць, і — ужо поўны салдат! Дзядзька служыў

у войску, не ведаючы аніводнае літары, а я ж ведаю і польскія і рускія. Толькі навошта мне рускія, я ж іду ў польскую армію і там трэ будзе ўсё па-польску. Мусіць, там вельмі дрэнна, калі Валодзя ў турму пайшоў, каб не ваяваць? Гэта ж войска не нашае, а панскае. Там, напэўна, афіцэрамі паны, бо і тое дзядзька гаварыў. Нават часам патрапяць па мордзе даць. Ат, што мае быць, хай будзе, усе ідуць, то і я пайду!

Глыбокай ноччу гоман абціх — навабранцы задрамалі, хто дзе сядзеў.

На другі дзень рана наш узводны «сагнаў» нас і загадаў выстраіцца ў два шэрагі. Божа, як гэтае брацтва варушылася! Жаль і смех было на нас глядзець. Лезлі, як мухі ў смале, а вопраткі ніхто не браў найлепшае. Тады лёгка дадумацца, як мы, маладыя навабранцы, выглядалі. Ён чакаў, чакаў пару мінут, аж урэшце закамандаваў: «Бачнасць, раўняй направа!» Натойп заварушыўся, і ціснуліся свае да сваіх, каб быць разам, ды не ўсе ведалі, што гэта такое «раўняць направа». Узводны Ванцлавэк, бо такое ягонае прозвішча, пачакаў яшчэ і выясніў. «Калі пачуеце каманду «бачнасць», трэба выструніцца ды маўчаць, а рукі апусціць уздоўж швоў. А калі камандзір крыкне: «раўняй направа», тады ўсе як адзін павінны звярнуць галовы направа і глядзець трэцяму на гузік».

Пасля гэтага тлумачэння закамандаваў: «Бачнасць, раўняй направа!»

Хлопцы ажывіліся і выканалі каманду не найгорш. Ён пахваліў, але паўтаралі мы гэта яшчэ пару разоў. Пасля закамандаваў адлічыць. Лічэнне ў нас спярша таксама выйшла ляніва. Тады Ванцлавэк сказаў: «Лічыць трэба хутка і выразна. Вось я буду ісці хуткім крокам, а вы каб паспелі за мною лічыць». І тут хлопцы не падвялі.

Па гэтай уступнай вайскавай цырымоніі, загадаў нам давесці да парадку вопратку і наесціся, бо хутка паедзем.

У цягніку зноў парабіліся групкі, працягваючыя развітальны рытуал. Я рана з'еў апошні кавалак хлеба і быў свабодны ды лёгкі, як гаворыцца: «Яко наг, яко благ, яко нет ничего». Усе пілі, елі і спявалі, а я стаяў у акне і спісваў прыпынкі на цэлым шляху аж да Варшавы. У Варшаве ішлі з Віленскага вакзала на Галоўны пехатою, па «грузах». На Галоўным вакзале прыліп да нас нейкі п'яны амерыканскі ці англійскі салдат і пачаў біць сябе ў грудзі ды крычаць, што ён «дэмакратыя». Нашы хлопцы яго абступілі з цікавасцю, што мо хоць дасць закурыць амерыканскую папяросу, але ўзводны крыкнуў, што сядзем у цягнік, і мы «дэмакрата» пакінулі.

У Катавіцы, месца нашае службы, даехалі мы 11 лістапада. Там адразу параздзялялі нас па залах па восем чалавек, але ўжо не пытаючы, хто з кім хоча, ды папрыдзялялі камандзіраў аддзяленняў. Тыя, як чэрці, схапілі нас і пачалі распараджацца. Зараз паставілі нас у шэрагі і паклікалі палонных немцаў, каб нас пастрыглі. Немцы агалілі нам галовы «пад нуль», а затым пачалі бяспечнымі бритвамі галіць пад пахамі і гэтак далей. Я пад пахамі дазволіў галіць немцу, але ніжэй галіўся сам, бо саромеўся. Пасля гэтай аперацыі збор усяе роты ў лазню. Але яшчэ перад гэтым — шэф роты загадаў, каб па чарзе падыходзілі да магазіна і бралі абмундзіраванне ды бялізну. Сам стаў на горбе тае вопраткі і кідаў нам мундзіры як папала, а мы павінны былі між сабою падбіраць паводле росту. І зноў усе замітусіліся. Мне блюза папалася нічога сабе, але нагавіцы цэлыя ў крыві спераду. Я гэта ўбачыў і пачаў дамагацца, каб змянціць. Аднак шэф і слушаць не хацеў, толькі рабіў сваё, а на мяне злосна паглядаў. Я ўпёрся, што такіх нагавіцаў не вазьму і звярнуўся з просьбай да стоячага побач афіцэра. А той, што — сваіх жа не скіне і мне не аддасць! От, паморак, што рабіць? Але ў гэты момант прыйшла мне на думку дзядзькава навука, каб у нікога нічога не прасіць і нікому нічога не гаварыць, калі чагосьці не хапае. Вярнуў я ўсё гэта назад і замаўчаў, а сумагня ішла далей.

У лазні, вядома, кожны паклаў сваё дзе папала, і пад душ. Я прыкмеціў сабе хлопца майго росту і сачыў, куды ён пакладзе свой мундзір. Вось як я выкарыстаў дзядзькаву навуку на самым парозе вайсковага жыцця. А што з гэтымі нагавіцамі зрабіў ён, я не ведаю, але на зборы нічога не было відаць у «маіх».

Калі мы вярнуліся з лазні, шэф пачаў выдаваць пасцель. Атрымаў і я бярэмя гэтага ўсяго. Прынёс, паклаў на вызначаны мне ложка, ды не ведаю, што рабіць? Асабліва захапіла мяне прасціна. Такая была белая і гладзенькая, што я гатоў яе за пазуху схаваць, а не класці на саламяны сяннік і мяць. От, каб была тут краўчыха,— думаў я,— дык мне з гэтае прасціны пашыла б прыгожую кашулю. У Грабаўцы ніхто такой і ў жыцці не меў! Шкада, што мачаха не бачыць. На мае роздумы надышоў яфрэйтар, знача, камандзір аддзялення, і крыкнуў, чом вароню і не сцяло ложка, бо зараз збор на вячэру. Гэтыя ягонья словы пра вячэру ўсцешылі мяне больш, чым тая беленькая прасціна. Я ж усё ж такі ад заўчарашняе раніцы нічога не еў. Прывыкшы-то прывыкшы, але ж ужо другі дзень не пад'еўшы як след.

На вячэру былі салёныя селядцы, хлеб і кава. Селядцы кожнаму па аднаму. Хлопцы пачалі імі біцца, бо не былі галодныя, а селядцы салёныя, невымачаныя. А я свайго з'еў і адчуваю, што і яшчэ ўпёр бы

не аднаго, але саромеюся прасіць, а спагадлівых няма. А яшчэ якісьці жулік выкарыстаў, што я заняты селядцамі, і свайго вымачыў у маёй каве. Калі я яе хліснуў, то думаў, што напіўся атруты. Крыўдна мне было, але розум падказваў, што ўжо з голаду не памру. Дзяжурны ўбачыў, што войска не есць, ано селядцамі кідае, што аж свішчуць па сталах, абвясціў канец вячэры, выгнаў нас на панадворак ды павёў на кватэры.

Тут кожны камандзір аддзялення пачаў вучыць сваіх падначаленых, як павінен выглядаць ложкак у войску і як трэба завіваць анучы, каб не нарабіць на пятах пухіроў ды не паабціраць ног. Думаю: чалавеча, дай мне больш анучаў, а не па адной, то я і цябе навучу. Я ж ніколі нічога больш не меў на нагах, апрача ануч, але слухаю. Ён растлумачыў, а пасля, па чарзе, мы паказвалі, як зразумелі. Усе зразумелі добра, бо якраз былі з Беласточчыны. Пасля давай нам тлумачыць, як трэба складаць блязы і нагавіцы, як ставіць чаравікі. Тут выпадала горш, бо мы прывыклі інакш, і так аж да дзесяці гадзін нас мучыў. А нам толькі каб хутчэй спаць, а то ледзь ногі валочым.

Урэшце Бог даў дзяжурны крыкнуў: «Цапштык», і мы палезлі пад свае пледы. Ах, як добра быць памыгтым і спаць у чыстай пасцелі! — цешыўся я і заснуў, бы нованароджаны...

Здавалася, што толькі вочы заплюшчыліся, а тут нейкі шум і гоман. Прадупіў я вочы і гляджу, што стаіць наш камандзір сярод залы і чагось верашчыць.

— Што такое, — з перапалоху пытаю я, — вайна ці пажар?

— Алярм! Значыць трывога, — раве той і здзірае з нас пледы, каб хутчэй апраналіся, і скача, бы чорт. Мы тут не ведаем ад страху, што на сябе перш класці, але найгорш за ўсё было з анучамі. Кожны матаў абы хутчэй. А пасля — у адных па ўсходах цягнуліся, або ў часе маршу адзін другому наступаў, а той кляў і агрызаўся. Вярнуліся мы з маршу ў дзевяць гадзін раніцы. Значыць, сям гадзін далі нам загартоўкі пасля чатырох сну, пасля чатырох дзён турботаў.

Так я стаў абаронцам дэмакратыі, пакінуўшы дзядзьку ўсё сабраўшае з поля і засеянае на зіму. Значыць — учарашні гаспадар — сёння салдат.

Пасля сямігадзіннага маршу кожны кінуўся да чамадана і хапаў, што яшчэ засталася ад бацькоўскіх ларункаў, замест ісці мышца, як загадаў камандзір роты. Пасля кантакту з чамаданам, многія зноў не кранулі вайсковае ежы. У час абеду зайшоў у сталоўку шэф штаба батальёна паручнік Палас. Пахадзіў паміж сталоў, паглядзеў, паківаў галавою і пайшоў. Пэўна, здзіўляўся ў думках, што гэта за народ прыехаў, які так мала есць? Небарака і не падазраваў, што амаль кожны

прывёз з сабою шмат каўбас, кішак і іншых смачнасцяў. Нябось варшавяне не прывезлі столькі. Яны былі з тым крыху падобныя да мяне. У выніку кантролю сталоўкі шэфам штаба, порцыі значна зменшыліся. А каалі скончылася ў нашых сяброў каўбаса, а добра паганялі, дык і пачалася амаль галадоўка. Каб было ясней: абед складаўся з паўталеркі стравы з лустаю хлеба і лыжкаю бульбы з нейкім соусам. Але няхай вам не здаецца, што лыжка гэта нейкі апалонік, не, гэта такая лыжка, якою елі, і нам як найменш старался ёю захапіць тае бульбы. Адным словам, другое складалася з аднаго глытка. Гэта амаль гэтулькі, як сабацы муха. Давай хлопцы пісаць дадому. Пачалі прыходзіць пачкі, стала лягчэй. Сцяпану бацька нават самагонкі. Прыслаў. Ён нас пачаставаў, але пасля сказаў заплаціць яму за яе. Мы ахвоча плацілі, бо гэта такое айчыннае, свойскае, кожнаму з нас прыбліжала родную вёску і напамінала месцы, дзе яе гналася.

Напісаў і я пісьмо Мані, дваюраднай сястры, і пахваліўся, якую я зброю займеў. Не напісаў, што ручны кулямёт Дзегцярова, бо нельга, толькі даў зразумець, што не страляе па адным, а страчыць тра-та-та! Ведаў, што яна зразумее, а вайсковая цэнзура нічога не пойме. Бо ўжо ведаў пра вайсковую цэнзуру, што правярае нашы пісьмы. Толькі і праз галаву мне не прайшло, што ў войску ручны кулямёт не з'яўляецца тайнаю зброяй, і — як цэнзары з гэтага пісьма маглі рагатаць!..

Маня адказала, што жыццё ідзе па-старому, моладзь гуляе, хто застаўся дома, і ўсё. А дома засталася шмат моладзі, бо вярнуліся з Нямецчыны і вярталіся з войска. Хаця многа і загінула. У тым часе ў войску нас было ўсяго чатырох. Іван і Коля ад сорок пятага года, а мы цяпер.

Наступнае пісьмо «пасмеў» я напісаць дзядзьку, якому пакінуў жыта і пшаніцу, бульбу і сена, каб прыслаў мне пачку. Пасля нейкага часу прыйшла, а як жа, пасылка на мае прозвішча. Пайшоў я на пошту і з радасцю яе атрымаў. Калі развязаў мяшок, убачыў у ім з пуд хлебных сухароў і дзядзькаў, знаёмы мне, світэр з дзіркаю на жываце, з дзіравымі локцямі і абцёпаным сподам, быццам сабакі яго парвалі. Кроў гарачая мяне заліла, каб хоць калегі не звочылі мае пачкі! Світэр выцягнуў і пад шынель, а мяшок з хлебам і адрасам занёс за кухню і па-зладзейску пакінуў. Вайсковыя свінкі хрумсцелі сухары і хвалілі дзядзьку за пасылку...

Заняткі ішлі інтэнсіўна, бо ж трэба нас хутчэй падрыхтаваць да змагання з варожым падполлем. Незалежна ад штодзённых практыкаванняў ды начных трывогаў, камусьці прыйшло ў галаву, каб тых, хто не мае пачатковае адукацыі, паслаць у вечаровую школу. Сярод іх, вядома, знайшоўся і я. У школе мне ішло добра. Пасля нейкага

часу настаўнік казаў мне падвучваць свайго сябра, Івана, геаграфіі. Аднак доўга вучыцца не прыйшлося, бо войска, і, перад усім, трэба было вучыцца вайсковага рамяства. А вучыцца было нялёгка, хаця ахвоты шмат, бо холадна, а вопратка ліхая. Цэлым нашым адзеннем была звычайная сарочка, мундзір з ціку і шынель з нейкае крапівы. Нават так званы галоўны пояс быў парчовы, ды яшчэ я меў адмарожаныя пальцы ног і рук. І таму, як толькі трохі халадней, яны ўжо баляць! Але гэта мяне не бянтэжыла. Я ж ад калыскі марыў пра войска і цяпер ведаў, што яно суровае. Не падабаліся мне адносіны некаторых яфрэйтараў. Гэта былі людзі найніжэйшага рангу, а найбольш здольныя зневажаць салдатаў. У іх гэта кожны «дзед кальварыйскі», «цюль», «разывака» і г. д. Я, асабіста, вылучаўся сярод усіх, бо мяне «мой» Эдак (прозвішча не падам, каб не ганарыўся, а калі прачытае, то і так будзе ведаць, што пра яго гаворка) называў «Асам». А ўпершыню «падпаў» я ў яго за тое, што падчас ранняе гімнастыкі, замест бегачь, я адлучыўся ад узвода і пабег трэніраваць на жэрдцы. Я яшчэ ў саракавым годзе бачыў, як у Гайнаўцы практыкавалі савецкія салдаты. Мне гэта вельмі спадабалася, а ніколі нас на такія практыкаванні не пускалі, толькі ганялі, як каму захацелася. Ну вось я крыху папрактыкаваў, але «зняважыў» свайго камандзіра на ўсё жыццё, чым вельмі пашкодзіў сабе. Ад таго часу стаў я «Асам», і гэта цягнулася доўга. І горка я адчуў гэта на сваёй скуры. Калі хто-небудзь у шэрагу загаворыць, або што, дык Эдак адразу: «Ас, выступ!» І тады кажа мне лазіць па лужынах або «сядзь-устань». Прытым не камандаваў голасам, а пальцам: палец уніз — сядзь, палец уверх — устань. Зрэшты, ён усіх гнаў. Калісьці зрабіў збор, і на каманду: «За мной, зборка» адзін дасціпны варшавянін, па прозвішчы Клос, дабег да яго першы і стаў за плячыма ў паўкроку, а не на тры, як кажа правіла. Той агледзеўся і ўбачыў, што Клос не так стаяў, як трэба, заверашчаў, залаяўся і вечарам мусіў нагаварыць на яго, бо небараку пакаралі. Не было б у тым нічога дрэннага, каб не тое, што Клос удзельнічаў у варшаўскім паўстанні, а той «старшы пісталет», як мы яго называлі, нідзе не быў і так хлопца зняважыў. Ох, як мы яго сардэчна ненавідзелі! Нават аднаго разу, у час стральбы з халастых патронаў, нехта гукнуў з вострага, але, відаць, не папаў. «Старшы пісталет» злякаўся, перапынціў заняткі і нейкі час быў лепшы, але пасля зноў паказаў свой характар. Спачатку было так дрэнна, што салдаты не вытрымоўвалі: чуюм, што нехта бомкае аб дзэрцы, і, праўда, двое дзэрціравала, але знайшлі іх, прывезлі ды паўтара года прысудзілі.

Справа ў тым, што ў польскае войска напхалася, куды магчыма, усякага элемента, які рабіў усё, каб згідзіць нам жыццё. Камандзірам

нашае роты быў афіцэр, які да вайны служыў у войску. Ён быў добрым, ветлівым чалавекам, сур'ёзным і справядлівым ды вельмі любіў войска. Ягоным намеснікам для спраў палітычна-выхаваўчых быў старшы сяржант падхарунжы, варшавянін, які браў удзел у паўстанні. Я чуў, як ён пра гэта гаварыў са сваімі сябрамі, радавымі Стшалецкім і Крулякам. Камандзіры ўзводаў усе былі падхарунжымі афіцэрскае школы і ў нас праходзілі практыку. А вось шэфам роты быў стары чалавек у званні старшага сяржанта. Ён, як мала хто, не любіў людзей. Яму вельмі хацелася здэкавацца над намі і дзе мог – там і паказваў сваю волю. Камандзіры аддзяленняў бралі з яго прыклад, бо хацелі яму дагадзіць, чакаючы за гэта ад яго пахвалы. Вышэйшае камандаванне пра гэта не ведала, бо на што дзень яно з намі не было, а з нас ніхто не пасмеў пайсці ды паскардзіцца, і так жыццё ішло.

У мяне, каб не той Эдак, то ўсё ішло б вельмі добра. За кожнае стралянне з вострай амуніцыі ў мішэні вечарам пахвалы чыталі ў загадзе перад усёй ротай, а іншыя заняткі таксама ішлі добра. А што мне бегачь цяжка ці па-пластунску поўзаць, думаў, я ж яшчэ радывы рэкрут, а ўжо намесніка маю. Я кулямётчык, а ён за мною носіць дыскі з кулямі! Ох, дзіўны гэта быў салдат. Калі толькі на занятках у яго хто-небудзь пра штосьці запытаў, ён адразу даставаў такога кашля, што зала дрывжае. Не чапалі яго, бо ён і так нічога не ведаў.

Не ведаю чаму, але да прысягі назначалі мяне двойчы дзяжурным па роце, ці то была кара, ці заслуга, цяжка здагадацца. Але ведаю, што чамусьці мною цікавіліся. Адноўчы дзяжурны сказаў мне, што маю зайсці ў кабінет камандзіра роты. Я зайшоў, а там сядзела двое афіцэраў. Далажыў я, як навучылі, а ён пытае сёе-тое пра мае жыццё. Але, відавочна, зарыентаваўся, што я нават па-польску не ўмею гаварыць, спытаў, у якога я Бога верую: у каталіцкага ці ў праваслаўнага? Я, каб быць лаяльным, адказаў, што Бог адзін, і яны на гэтым размову са мною перапынілі. Я не хачу сказаць, што ўжо тады не верыў у Бога, можа, і верыў, але, пачуўшы гэтае пытанне, падумаў, што яны мяне дапытваюць. Баяўся, што могуць пакараць за гэта, што сталася ў першую нядзелю. Калі рота збіралася ў касцёл, дзяжурны закамандаваў: «Хто не хоча ісці ў касцёл, выступі!» Як пачалі выступаць, то мала хто ў шарэнзе застаўся. І зноў выступалі не дзеля таго, што не верылі. Проста беларусы выступілі, бо вялі ў касцёл, а не ў царкву. А нас у гэтай роце было 65 чалавек. Калі столькі народу дало тры крокі наперад, то і не адзін католік выступіў, думаючы, што выступіць цэлая рота! Не скажу, больш мы ўжо не выступалі, бо лепш было ісці ў касцёл і паўзірацца, бы баран, на святых, ды пасля ісці ў кіно, чым застацца ў казарме і чысціць калідоры.

Нават да споведзі аднойчы нас завялі. Ой, Божа, мой Божа! Пытае ў мяне ксёндз, ці многа я награшыў, маючы на думцы канкрэтную справу, а я адказаў, што вельмі многа, нават не палічыў бы! Святар са здзіўленнем глядзіць на мяне і павучае, што так нельга, маўляў, ты яшчэ малады, а калі пачнеш так марнаваць сваё здароўе з дзяўчатамі, то хутка пастарэш, а і хваробы можна набрацца, якое ніхто не вылечыць...

Здагадаўся я, пра што ён гаворыць, бо ўжо нас лекар папярэдзіў, што ў горадзе 80 працэнтаў жанчын хворых на «тыпра» і кілу. Так нас успалохалі, што хлопцы баяліся і глядзець на дзяўчат, не толькі яшчэ чагосьці хацець.

Аднойчы, было гэта ўжо па прысядзе, калі я вяртаўся ля брамы ад гарадское вуліцы, здарылася, што ўвайшла мне ў будку дзяўчына і пачала намякаць, каб дамовіцца на вечар у кіно. А я і слухаць не хацеў! Сказаў ёй, што нам пропуская не даюць і каб хутчэй адышла, бо зараз прыйдзе кантроля і мяне пакарае. Яна пайшла, бо нехта з гаража прывітаў яе брыдкім словам, а я доўга яшчэ цешыўся, што не дамовіўся з ёю і не... заразіўся.

І ЗНОЎ «ПАДКАЧАЎ»

Прышлі каталіцкія Каляды. На Куццю сабралі нас усіх у агромністай зале на супольную вячэру. Аж сліна цякла, калі чалавек пабачыў на стале столькі смачнае ежы! Там былі і селядцы, і капуста, і молатыя катлеты, якія еў я толькі раз у жыцці ў Мілейчыцах, калі, за савецкае ўлады, як адзін з лепшых вучняў, паехаў на экскурсію, а... да гэтага ўсяго яшчэ штосьці такое ляжала, чаго я і ў вочы ніколі не бачыў. Што гэта такое? — зацікавіўся я, і ўжо думка мая ад таго не адрываецца. Але на зале шум, пакуль увайшлі ўзводы, давай, думаю, паспрабую, як гэта смакуе, бо калі ляжыць яно на стале, значыць, для яды. Мала гэтага, то мала, але, мусіць, вельмі смачнае,— падумаў, і, узяўшы ў рукі, пачаў хрумстаць. Убачыў гэта намеснік камандзіра роты для спраў паалітычнага выхавання і гаворыць: «Пачакай ты, заморнік, гэта ж не для яды! Ці ж ты ніколі «аплаткі» не бачыў, э-э»,— і махнуў рукою. Я з сораму амаль над стол не схаваўся, а «аплатку», якая мне зусім не смакавала, паклаў. Усе хадзілі ля сталаў, ламаі гэты «аплатак» і жадалі сабе ўсяго добрага пасля прамовы камандзіра роты, а я ўсё саромеўся. Калі падыходзілі да мяне, я ім даваў адламаць свайго і браў ад іх, бо ўжо ўбачыў, але — не ведаў, што пры тым гаварыць. І каб не тая «аплатка», то і надта было б добра, бо вячэра як трэба, і ўсё.

Але што ж ты пачнеш з вароняю цікавасцю? Ух, злосны быў я на сябе, хаця той, што звярнуў увагу, мо ўжо даўно пра гэта забыў.

Пасля вячэры прыйшлі мы ў закатараванне роты, дзе на зале збору была пастаўлена ёлка. А беларусы — хлопцы адважныя. Нехта крыкнуў: «Хлопцы, давайце заспяваем свае калядныя песні!» Доўга прасіць не прыйшлося, тым больш што католікі падтрымалі прапанову: «Но, но, заспявайце». І грывелі, адну за адной калядныя песні, з якімі ў дзяцінстве хадзілі з «гвяздаю».

Служба рэкруцкая далей праходзіла памаленьку, бо надта ж нявыгадная. Даросламу чалавеку не хацелася слухаць, як яго празываюць і паніжаюць яфрэйтары, якія таксама былі на нізкім узроўні, але ўсё ж былі шэфамі дружынаў, значыць, аддзяленняў. Ворагі, якія ў выніку ваенных дзеянняў змаглі ўціснуцца ў польскае войска, не толькі знуткаваліся над намі, але і спрабавалі асмяшаць падафіцэраў у нашых вачах.

Я ўжо ўспамінаў, што наш шэф роты быў з вермахта. Ён выкідаў з трэцяга паверха нашы гаршчочкі і загадваў скакаць жабкамі за імі і з імі па ўсходах. Паспрабуйце жабкай ускочыць на трэці наверх, тады адчуецца, якая гэта кара. Мучыў салдатаў як толькі мог, а тыя яму дапамагалі ды і шчыравалі, каб шэф пахваліў. Аднайчы мы атрымалі новае абмундзіраванне. Ужо нібыта суконнае ці не суконнае, але прыгожае і новае. Кожны быў задаволены і толькі пытаў адзін у другога, павярнуўшыся задам: «Ну, як?»

У суботу папрышывалі мы беленькія каўнерыкі да блузаў (зрэшты, паводле загаду), каб у нядзелю быць гатовымі ў касцёл і ў кіно. Прыйшлі з кіна, памыліся, і збор на абед. Вёў нас шэф. Увайшоў ён у сталоўку і крыкнуў: «Сядзь!» Селі.

— Э, э, Панове, датуль будзем сядцаць, пакуль не навучыцеся сядцаць разам, бы адзін.

І зноў: «Сяд, повстань! Сядзь, устань!..» Аж ногі ў каленях забалелі.

А тут на сталае страва чакае і молатыя катлеты, якія я вельмі любіў, а не меў да іх шчасця.

Урэшце шэф прызнаў, што мы не ўмеем разам сядцаць, або з яго жартуем. «Але зобачымы, хто з кога насмее се. Выходзіць!»

Выгнаў нас на пляч і, у новенькіх мундзірах, пачаў вучыць нас па-пластунску поўзаць на дзындрывай дарозе. Лазілі мы, лазілі і бегалі, аж папацелі і ў неграў ператварыліся. Ужо нельга было пазнаць нікога, а мундзіры дзе-нідзе празіралі зялёным колерам. Урэшце, пэўна, і самому яму абрыдла... Затрымаў роту і аднаму загадаў, каб той паклікаў дзяжурнага. Калі прыйшоў дзяжурны, шэф распарадзіўся:

«Прыгатовіць прылады (шуфлі, лапаты), і — вядзі роту выгружаць з вагонаў вугаль!»

Дзяжурны сказаў: «Так ест!» — і, узяўшы нас пад сваю каманду, павёў да вагонаў.

Да вечара мы з вугалем справіліся, але з мундзірамі ўжо ніколі не змаглі.

Той самы шэф аднойчы ноччу ўвайшоў у памяшканне роты і зрабіў трывогу, пра якую і самі камандзіры ўзводаў не ведалі.

Паставіў усіх у шэрагі і прачытаў «загад» пра павышэнне рангу некаторых яфрэйтараў і капралаў. Пасля загадаў разысціся і лягаць спаць.

Рана выходзяць на збор учарашнія капралы ўжо ўзводнымі, а яфрэйтары капраламі. Камандзір роты глядзіць і думае: «Якая халера, ці я нешта тут празываў, а ці што? Калі гэта яны атрымалі павышэнні?» Але да аднаго гаворыць: «Узводны К., выступі! Хто і калі авансаваў вас?»

— Обыватэлю паручніку, мэльдуе, жэ дзісяй в ноцы шэф кампаніі пшэчытал розказ о авансах, і я отшымалэм плютоновзго!

Камандзір роты пачырванеў са злосці і загадаў, каб праз пяць мінут стаі ўсе на збор са сваімі рангамі з учарашняга дня. Праз пяць мінут збянтэжана вяртаюцца «героі» ў шэрагі роты, а войска хіхікае.

ЗНОЎ АБУХАМ ПА ГАЛАВЕ І НАЖОМ ПА СЭРЦЫ!

Усе хлопцы атрымліваюць пісьмы, а я дастаў ано ад Мані, дваюраднае сястры, і ўсё. Ужо прайшло столькі часу, а яна не піша. Аднойчы вечарам на пераклічцы камандзір роты загадаў пісару, каб ён прачытаў загад, як заўсёды, гэта рабілася вечарам. Але сёння быў сам камандзір роты. Пэўна, будзе нешта важнае?

У загадзе пісар вычытаў мае прозвішча першым у ліку ўзнагароджаных пахваламі за меткае стралянне. Я вельмі ўсцешыўся і ганарыўся гэтым. Калі ротны пісар кончыў сваю справу, узяў голас сам камандзір. У прамове ён падкрэсліў, што самым добрым салдатам з'яўляецца той, хто добра выконвае загады сваіх начальнікаў і камандзіраў і метка страляе. У краіне становішча такое, што, на жаль, яшчэ трэба страляць. І вы, як салдаты Унутранае Бяспекі, таксама хутка выедзеце ваяваць з варожым падполлем. І вось сярод вас ёсць радавы (тут прывёў мае прозвішча), які ні аднае кулі дарма не змарнаваў. Ужо больш двух месяцаў служыце ў войску, за той час правялі мы многа вострых стралянняў і вось не здарылася, каб ён не трапіў.

Я рос ад радасці, і прыемна мне было ад пахвалы на вачах усяе роты ды і сяброў сваіх.

Камандзір скончыў сваё і сказаў пісару ды дзяжурнаму, каб яны далей вялі пераклічку. Пісар нічога ўжо да нас не меў, апрача пісьмаў. Сярод тых, што атрымалі пісьмы, быў і я. З вялікаю радасцю ды зацікаўленнем адчыніў канверт і... прачытаў, што паранены мною Дзміцёр не жыве! Можце сабе ўявіць, як я адчуваў сябе тады (і адчуваю па сённяшні дзень). Свет закруціўся ўваччу, і нішто мяне ўжо не цешыла. Цяпер ано чакаў, калі па мяне прыедуць і забяруць у астрог. На заняткі і з заняткаў узводы ішлі і спявалі, а мне плакаць хацелася. Зноў да мяне чапляліся, чаму я не спяваю, і каралі за непаслухмянасць, а я нічога не гаварыў. Так даслужыў да першага лютага. Бо менавіта ў той дзень, рана, па пераклічцы камандзір роты сказаў, што сёння пачынаецца падафіцэрская школа і загадаў: «Хто мае сярэдняю адукацыю — выступі тры крокі наперад!»

Крыху салдатаў выступіла.

— Хто мае сем класаў, выступі!

Больш выступіла.

— Хто мае шэсць класаў, выступі!

Яшчэ больш выступіла.

— Да правага далучай! — закамандаваў камандзір. — Рэшта — на заняткі!

Нас павялі ў поле на вучэнне, а тых, што выступілі — як з адпаведнай адукацыяй, павялі пад распараджэнне каменданта падафіцэрскае школы.

Другога лютага, вечарам, была мая чарга наводзіць парадкі. Мью я анучаю калідор, аж на гэта ўваходзіць намеснік камандзіра роты, старшы сяржант, падхарунжы Копка, які вучыў нас палітыкі і, убачыўшы мяне, запытаў: «А вы цо ту робіце?»

— Спшонтам.

— Дячэго не на школе подофідэрскай?!

— Бо я не мам выкшталцэня.

— Я вем, але я вас сам на нё вызначылі, бо вем, жэ естэсыце добрым жолнежэм. Ор'ентуеце се в політыцэ і добжэ стшэляце.

— Але я мам тылькі тшы клясы школы радзецкай.

— Добжэ. Пведзьеце мі, цо сен в Польшэ выдажыло дзевентнастэго стычня?

— Дзевентнастэго стычня одбылі се выборы до Сейму Уставадавчэго (нічагуткі я не ведаў, што гэта значыць, але «выкуваў» на памяць).

— А можэ, повеце, кеды повстала ППР і які был ей програм? Тьлько цалым зданем.

— Польшка партыя работніча повстала пэнтэго стычня 1942 року, а програмэм ей было організоване народу до валькі з окупантэм о народоўэ і сполэчнэ вызволене (таго таксама не ведаў, што гэта «народоўэ і сполэчнэ», але навучыўся, бы папугай, і, не заікваючыся, адказаў на ягонья пытанні).

— А можэ, повеце, цо то ест ПСЛЬ і хто стоі на чэле тэй організацыі?

— ПСЛЬ ест то Польшке Стронніцтво Людоўэ, ктурэ донжы до обаленя Жонду Едносці Народоўэй. На чэле ПСЛЬ стоі Міколайчык, слугус жонду лёндынскаго.

— Но, мувілэм, холера ясна, жэ естэсьце добрым політыкем,— зажартаваў Копка і загадаў мне далажыць камандзіру ўзвода, што заўтра іду ў падафіцэрскую школу. Рана я далажыў камандзіру, якога, між іншым, я вельмі любіў. Узводны падхарунжы Пшыбышэўскі нічога не меў супраць, і я пачаў збірацца да адыходу.

Усё было добра: зброю здаў, пасцель таксама, але цяжка было знайсці спосаб, каб выцягнуць з сенніка дзядзькаў світэр, які я там хаваў ад яфрэйтара. Справа ў тым, што ён таксама ішоў са мною ў гэтую школу на камандзіра аддзялення і таксама прыгатаўляўся.

Кружыў я, кружыў вакол ложка і ўсё прыбіраўся, як тут схітрыць, бо світэр, хаця і парваны, а ўсё ж такі ў плечы ад яго цяплай. Бачу, яфрэйтар нахіліўся над сваім ложкам і звівае плед. (Я спаў над ім.) Тады я падышоў да сенніка, выцягнуў світэр і ў — адзежавы мяшок! Удалося.

Зайшоў да каменданта школы, адрапартаваў мэту свайго прыбыцця. Камендант школы, паручнік Градоўскі накіраваў мяне ва ўзвод, якім камандаваў падпаручнік Дудзінскі, і так я стаў выхаванцам падафіцэрскае школы.

Тут, апрача таго, што добра вучыўся, пачала праяўляцца ўва мне дзядзькава хітрасць і нейкая зварыная чутнасць. Калісьці, у час выкладу пра кулямёт, я слухаў і задрамаў. Пакуль спаў ціха, выкладчык не звяртаў на тое ўвагі і выклікаў, паводле свае думкі, салдатаў, каб паўтаралі тое, што ён сказаў пра зброю. Але, калі я захроп, ён сказаў: «Далей апісвае Петручук». Я рвануў з лаўкі і, падышоўшы да стала, пачаў: «Цэлёвнік склада се з подставы цэлёвніка, подзялак і цэлёвніка, шчэрбінкі...»

— Повецзыце мі, Петручук, як вы то робіце: сыпіце і веце, о чым мова? Сядайце, але не спіце.

Я сеў і сам не ведаў, чаму я пачаў апісваць, якраз з таго месца, дзе папярэдні скончыў. Відавочна, спаў і чуў.

Другі раз быў выклад з тапаграфіі. Вёў яго мой камандзір узвода. На другой гадзіне — паўтарэнне матэрыялу. Не ведаю, што яму прыйшло ў галаву, каб задаць пытанне: «Што такое рэльеф». І пачаў ад першага рада. Тыкаў пальцам і гаварыў: «Вы паведзьце, цо то ест рэльеф?»

Салдат уставаў і шчыра прызнаваўся, што не ведае. Даставаў двойку і сядаў. Дайшло да мяне. Я таксама не ведаў, але схапіўся на смірну і гавару: «рэльеф ест то...»

— Сядайце, пёнтка!

Пасля мяне — прапытаў ён яшчэ пару і ўсім уляпіў па двойцы. І запытаў: хто, опруч Петручука, ве, цо то ест рэльеф?

Многа рук паднялося ўверх. Але больш ужо ў нікога ён не пытаў, толькі сам растлумачыў, што такое той рэльеф. Мяне пахваліў і падаў да ўзнагароды, але ўзнагароду атрымаў... іншы Васіль. Нічога я і не ведаў бы пра тое, але сам камандзір мне сказаў, што ўжо другі раз падае мяне, а атрымлівае другі. Прытым мацюкаў ён пісара, што блытае прозвішчы!

Трэцяя хітрасць, якой я дапусціўся ў школе, гэта жывое нахабства.

У час варты, якая нашай школе выпала з суботы на нядзелю (памятаю таму, што школа вартавала толькі ў святочныя дні, бо ў будзённыя трэба было вучыцца), нейкі капрал, вызначаны з іншае часці на камандзіра варты, будзіў нашу змену, каб ішлі на «пас-тарункі». Усе ўсталі, а я не. Думаю: яшчэ крыху паляжу, бо надта спаць хочацца! Ну і ляжу.

Уваходзіць капрал і пытае:

— Петручук ту ест?

— Не ма,— адказваю я сам.

Капрал пайшоў шукаць, дзе я.

Пасля зноў ён прыходзіць, а я таксама адказваю, што няма, што ўжо пайшоў...

Трэці раз уваходзіць ён і пытае:

— А вы як се называеце?

Што ж мне было рабіць, прызнаўся, бо ўсе ж калегі мяне ведалі.

Капрал, замест на варту, паслаў мяне на чатыры гадзіны ў арышт, дзе я добра праспаўся. Быў ён надта паблажлівы, бо дурнату маю мне дараваў і нават нікому нічога не сказаў. Гэта быў чалавек франтавы і, пэўна, усялякае бачыў. А я нават сёння саромеюся гэтага

праступку. На шчасце, больш гэтае не паўтарылася. Дабрата невядомага мне капрала вылечыла мяне ад гэтых хітрыкаў.

Школу гэту закончыў я на дваццаць першым месцы, на дзевяноста сем чалавек. Меў ано адну тройку з плюсам са статуаў, бо не ведаў, што ў час салдацкіх паховінаў, салдат нясе крыж. А гэтае пытанне якраз задаў мне камандзір аперацыйнага батальёна, які дастаўся ў польскае войска з СС. Пасля савецкая контрразведка выкрыла гэта і паведаміла адносна ўлады Польшчы, і ён засеў у астрозе.

У суботу — канец школы. Прачыталі загад, урачыста ўручылі атэстаты. Многія з нас атрымалі ранг капрала, але і многія яфрэйтара. Камандзір Войскаў Унутранай Бяспекі, стройны, невысокага росту маёр Путэчны, якога мы ўсе вельмі шанавалі, уручыўшы мне атэстат, запытаў, ці цешуся я заканчэннем школы. Я адказаў, што вельмі і што аж не верыцца, што я ўжо капрал!

Камандзір паціснуў мне руку і дадаў: «Бачыце, адна ано тройка, а вы баяліся, што з трыма класамі школы не зможаце тут вучыцца. Жадаю ўдач у далейшай службе».

У нядзелю далі нам усім пропуск у горад. Я лазіў па парку і не мог нацешыцца дзвюма «бэлькамі» на пагонах. Хадзіў і думаў, што я ж толькі хацеў служыць у войску, без ніякіх рангаў, а тут, бачыш, капрал я і ў дадатак буду ад заўтра камандзірам аддзялення. Цешыўся і прытым гараваў, што маю нячыстае сумленне, што я капрал, а Дзміцёр ляжыць у зямлі з мае прычыны, — як мне далей жыць, як жыць?..

У гэты момант прыйшло мне ў галаву, не ведаю чыё выказванне, якое я чуў сярод салдат, і яно мне па сённяшні дзень падабаецца:

Чаму дурны? Бо бедны.

А чаму бедны? Бо дурны.

Так яно і ёсць, думаў пра сябе, жартуючы: каб быў не чапаў Лярчышынага Мяфода з Дубічаў, які ляжаў у бабіным ложку з Гарасімаваю Тонькаю, то не дастаў бы чобатам у грудзі і не апынуўся б аж у кухні ў гаршчках! Былі ў хаце дзядзіны, дзяцкі і бабуля мая, і ніхто не аказаўся. Ляжаць, няхай ляжаць, думалі напэўна, няхай іх халера возьме, бо зачача гада, то яшчэ наб'е! А я, па сваёй дурнаце, ішоўшы з Паўлам, сказаў: «О, бачыш, як Тоньку душыт?»

А калі ўпаў у гаршчкі, вельмі саромеўся перад Паўлам, што васьмігадовы кавалер не вытрымаў удару чобата дарослага чалавека. З дзедавае сям'і таксама ніхто не заступіўся, бо Мяфод быў слаўны сваім разбойніцтвам. Гэта раз, а па-другое, каб быў разумны, то не аддаваў бы мачасе як, якія знаходзіў у зеллі, а высмоктаваў бы іх сам. А то аддаваў ды яшчэ лгаў, што даставаў ад дзеда. Дзед мне не дзякаваў, што падымаю ягоны ранг у вачах мачахі, бо ён нічога пра гэта не

ведаў. Мачаха забірала ад мяне яйкі і хавала ў камору, меўшы майго дзеда «дзесьці», а я — ні славы, ні ежы. Па-трэцяе, каб я быў, як іншыя дзеці, то не хадзіў бы, бакі склаўшы, і не чакаў бы, аж хтосьці злітуецца нада мною і дасць паесці, а даіў бы каровы і піў свежае, цёплае, здаровае малако, свістаючы на ўсіх «дабрадзееў». Або як Полік, Іван, Павал ці Сямён: «заглядалі» да бабулі і, нібы саранча, рвалі з гаршчкоў што пападзе! Наеўшыся, яны ізноў беглі на вуліцу і гулялі з сябрамі. Яны не баяліся, што з іх будуць смяяцца Антонікавы сыны з таго, што ў чужога ядуць. А... Туман Туманавіч усяго ж баяўся і саромеўся. Нават калі дзядзька Раман прыпрашаў да стала, то і то заўжды адмаўляўся, што не галодны (а сліна цякла да хлеба!). Па-чацвертае, разумны хлопец у пракляты дзень Пакровы не бараніў бы Петраградчынага Валодзі, бо ён мае «пісталет» за халяваю, няхай даставаў бы яго і, падняўшы ўверх, зароў: «Разайдзісь, страляць буду!» Ён, «герой», хваліўся ж, што мае пісталет, а меў... ключ ад ровара. А я, дурань, хацеў паказаць сваю салідарнасць з членамі партыі і сваё значэнне перад калегамі. А выйшла на тое, што Петраградчынага Валодзі ніколі больш не сустрэў, а кроў на руках засталася. Вось тут якраз і падыходзіць пагаворка, што дурны, бо бедны, а бедны, бо дурны.

Так мяне ўсё гэта расшматала, што кінуў я шпацыраваць па парку ў прыгожым вясняным сонцы, вярнуўся ў казарму і лёг у ложка. Праспаў да вячэры. Пасля вячэры ізноў думаў пра тое, але выхаду ніякага пакуль што не бачыў.

У панядзелак, зараз пасля сьнеданьня, сабралі ўсю школьную роту і раздзялілі па асобных часцях. Першым «купцом» быў паручнік Слабаш, намеснік камандзіра аперацыйнага батальёна. Гэта быў стары, яшчэ даваенны афіцэр. Хадзіў ён перад шарэнгамі і, паказваючы пальцам, гаварыў: «Вы, выстомп». Выбіраў найвысokіх падафіцэраў. Але, калі такіх не хапіла, пачаў тыцкаць пальцам у меншых. Я саромеўся Сцёпы і Васі, што ён іх выбраў, а мяне не. Па-другое, я вельмі хацеў ісці ў гэты батальён, бо ён жа аперацыйны, значыць, будзе ваяваць з бандамі,— а не дай Бог, накіруюць кудысьці ў іншую часць, і вечна хадзі тады з тымі рэкрутамі. Ды не, паручнік Слабаш тыцнуў і ў мяне.

У батальёне адразу адбылася нарада «новаспечаных» падафіцэраў з камандзірам, які прыйшоў у кампаніі іншых афіцэраў. Нічога добрага ён нам не абяцаў. Наадварот. Перш за ўсё абвясціў, што ніколі не атрымаем пропуску ў горад, што за найменшую правіннасць будзе караць, і ўсё паўтараў: «Іе мам, тыле дам». Гэта абазначала, што нікому не пашкадуе найвышэйшае кары, якую можа даць камандзір батальёна.

Хлопцы вухамі стрыглі, а ў душу запаў страх перад такой перспектывай. Тым больш што паабяцаў нас караць не толькі за нашыя правіннасці, але і за рэкрутаў, якіх «сёння атрымаем пад сваю апеку».

Пасля такое споведзі пашкадавалі мы, што дасталіся ў аперацыйны. Нашы сябры пайшлі, напрыклад, у батальён аховы. Там ведай ахоўваць давераныя аб'екты, і ўсё, а тут і падпасці лёгка, бо камандзір не выглядаў на такога, што кідае словы на вецер. Ды нічога, што будзе, то будзе.

Выйшлі мы на пляц, дзе ў калонах стаялі навабранцы. Некаторым з нас, прыкладна мне, яны былі равеснікамі. Крыху баяўся я, шчыра кажучы, прымаць аддзяленне, бо войска войскам, а гаварыць па-польску не надта патраплю, і я гэта браў пад увагу. Іншыя хлопцы не пераймаліся моваю, абі ано дачакацца рэкрутаў і залезці ім так пад куру, як залезлі нам.

Ну і пачалося, хай Бог бароніць: дастаў я дванаццаць чалавекаў, сваіх аднагодкаў, і ні адзін з іх не меў меншай адукацыі, чым сем класаў. Былі гэта людзі з Варшавы, яе ваколіцаў, з Любліншчыны і курпі з Астралэнкі. Былі спакойныя і цванікі, якія прадалі б мяне і грошы палічылі б, але вайсковая дысцыпліна давала мне перавагу, а іх, наадварот, утаймавала. Спісаў я іхнія прозвішчы і ўсё што трэба ў сшытак, і пачаліся заняткі. Вайсковасць ішла мне добра, бо тэрміналогіі крыху навучыўся, але гутарка на іншыя тэмы была — Госпадзір абарані! Яны гаварылі кожны сваім дыялектам, а я сваім, напалавіну з грабавецкаю беларушчынаю. Аказалася, што не толькі я так гаварыў і ведаў польскую мову. Сярод нас быў капрал з Любліншчыны, Аляксандр Гогач, які гаварыў добра, але мы з яго смяліся і празывалі «Кобеты млуцілы». Ён нешта расказваў і сказаў гэта, а мы падхапілі і рагаталі, бо для нас яно гучэла: кобеты млуцілі. Пасля і ён пачаў гаварыць на «-лі». Аднаго з нас камандзір узвода назваў «Посуда», бо ён не гаварыў «начыне», толькі пасуда, хаця называўся Пякарскі. Адным словам, тут усё перамяшалася, што толькі існавала ў граніцах Польшчы. Навабранцы думалі, што іх прывучаюць савецкія падафіцэры ў польскіх мундзірах. І вось так я пачаў вучыцца польскае мовы, але з рознымі дыялектамі, не ведаючы граматыкі.

Пачаліся вучэнні на ўсю нагу. Трэба было пісаць канспекты на кожны дзень навукі. Але, як іх пісаць, мы не ведалі, з часам, аднак, навучыліся і то хутка, бо патрэба гнала.

Сцяпан, Васіль і я, капралы, ды Рыгорка — яфрэйтар, папалі ў адну роту. Мы, капралы, не мучылі садатаў так, як нядаўна нас, а той «даваў па ўсіх правілах». Бывала — мы ўжо і спімо. Давай заглянем і пабачым, што ён там чаўпе? Калі мы ўвайшлі ў залу, пабачылі

чорт ведае што: ложка стаяць дыбам, сяннікі памешаны з вопраткамі, боты раскіданы, а салдаты скачучь, бы чэрці, атакуючы стаячую пад сцяною жалезную печку. А ён — стаіць у кашулі і камандуе: «Пад ложка бягом, марш!»

Салдаты, спацелья як трэ, улазяць пад ложка. Не паспелі яны ўлезці, а той крычыць: «Смірна!»

Салдаты ўстаюць пад ложкамі, а тыя становяцца дубаса і з агромністым ляскатам ляцяць на падлогу, бо яны ж павярховыя (на адной зале спалі па два-тры аддзяленні). Ложкі ламянулі, тады Рыгорка камандуе: «На печ бягом, марш!» І вось, калі салдаты атакавалі печ, увайшлі мы. Ён толькі з-пад вока на нас глянуў і далей сваё робіць. На печы памерамі 60х60 сантыметраў змясцілася сем чалавек, а апошнія скакалі, каб давесці, што яны таксама ахвотна ўлезлі б, але ўжо немагчыма. Не маглі мы надзівавацца, прыйшоўшы ў сваю залу, як на такой малой печцы магло змясціцца сем чалавек, і рагаталі!

Другі раз чуем нейкія выбухі ў ягонай зале. Ужо па адбоі, нельга нічога рабіць, а там бух — каманда — бух! Які чорт, ідзем ізноў пабачыць! Выйшлі мы ў калідор і праз адчыненыя дзверы, гледзімо. А ў яго адбываецца мыццё залы. Стаіць кацёл вады, а салдаты вакол яго. Па камандзе салдаты хапаюць кацёл за берагі і — ўверх! А ён крычыць, каб падымалі на вышыню выцягнутых рук. Тыя, з чырвонымі тварамі і страхам у вачах, хапаюць кацёл на далоні і як мага выцягаюць рукі.

— Нізка! — крычыць камандзір. — Бярыце на пальцы!

Салдаты змяняюць рукі, каб узяць кацёл на пальцы, а той ляціць на падлогу, вада распырскваецца, і лужа расплываецца па зале. Салдаты адскокваюць, каб не дастаць па нагах.

Ну і працягвалася гэта так доўга, пакуль Рыгорка сам не змуўся сваім крыкам. Пасля — рабілі парадак і ўсё супакойвалася.

Мы іншы раз таксама павыдурняліся, але гэта было толькі ў выпадку няроўнага складвання вопраткі ў «костку», або ботаў у шэраг, ці недакладнага пратання. Мы цешыліся, што мы, учарашнія мужыкі, пастухі і парабкі, сталі панамі. Бо і сапраўды распанелі! Елі ў афіцэрскай сталоўцы, чаравікі чысцілі нам салдаты. Так, намеснік камандзіра батальёна сабраў нас і сказаў, што, калі ўбачыць каго-небудзь з падафіцэраў, як чысціць сам свой абутак, будзе караць арыштам. Ну то навошта нам быць каранымі, няхай салдаты чысцяць. Мы пааягаем і гледзімо, як дзяжурны па зале глянце нашыя чаравікі. Нават прывыклі да такога віду.

І наогул мы ўжо надта пакультурнелі. Спярша, калі хлопцы ішлі ў прыбіральню, — неслі з сабою цэлую газету. У выніку чаго кожны

дзень у прыбіральні было плаваць у паскудзінах, а гідраўлікі, прапі-хаючы газеты, пракліналі нас да дзесятых пакаленняў! А цяпер — мы ўжо і мыліся добра, і брыліся кожны дзень (трэба ці не трэба, бо бо-рады яшчэ былі слабыя), і каўнерыкі да мундзіраў прышывалі заўжды беленькія, і г. д.

Між іншым, каб цяпер так некаторыя з нас трымаліся, то і вель-мі добра было б, але, на жаль, вайсковая навука не прыжылася.

ЗЛАСЛІВАСЦЬ ЛЁСУ

Аднойчы, у час баявога практыкавання, у майго кулямётчыка зацяўся дыск. Я зноў сабе купіў ножык, падобны да таго, якім раніў «сябра». І вось тады, не маючы пад рукою адвёрткі, я хутчэй, каб памагчы салдату, выхапіў яго і хацеў адкруціць ім шрубку. Канец но-жыка — трах і адламаўся! Паладзіў я ім дыск, бо ўжо можна было ім карыстацца як адвёрткай, і, схаваўшы ў кішэню, паперлі мы абодва далей «ваяваць».

Аднае нядзелі, пасля сьнедання, прыходзіць у нашу роту дзяжур-ны з вартоўні і шукае мяне. Дзяжурны па роце знаходзіць мяне на аглядзе салдат перад выхадам у горад. Паведамленне, што ля вартоўні чакаюць мяне два салдаты. Хто гэта можа быць? — думаю. Мае ўсе сябры ў нашым жа палку, а гэта нехта чужы... Бягу я да варот і бачу - — стаяць: Іван, у якога бацькоў, малаціўшы, памарозіў я рукі, і Коля, які кінуў каўбасу ў кусты, бо была салёная, калі мы разам пасвілі кароў.

Усцешыўся я не ў жарты, што хлопцы зрабілі мне такую прыем-насць і прыехалі аж з Кажухова. Яны абодва служылі ў артылерыі. Не ведаю, ці яны прыехалі мяне наведаць і пабачыць, ці сказаць навіну з леташняе восені? Яны, напэўна, думалі, што не было каму напісаць мне і я пра тую смерць нічога не ведаю. Аднак, пабачыўшы, што я ўжо капрал, выструніліся на смірна не то жартам, не то ўсур'ёз... Я сказаў ім, каб не выдурніваліся, прывітаўся з прыемнасцю і нейкім задавальненнем, што я так коратка ў войску, а ўжо — капрал! З дру-гога боку баяўся, што аднавяскоўцы пачнуць гаварыць, выпытваць, як гэта было на Пакрову. Хаця яны больш ведалі за мяне, але самі ў тым не ўдзельнічалі, бо тады ўжо ў войску служылі.

Прайшлі мы ў размяшчэнне роты, яны пачакалі, пакуль я ўпра-віўся з салдатамі, і павёў я іх у сталовы. Не памятаю, як гэта было, але штосьці трэба было перарэзаць, а нажоў нам афіцыянтка не падала. Выняў я міжвольна свой ножык з кішэні, распрастаў яго, і... толькі

цяпер кроў мне бухнула ў твар, што яны ўбачылі гэты нож, які зламаўся ў Дзміцеравай галаве. Апетыт і гумар адняло мне як рукамі. Хлопцы ні словам пра гэта не згадвалі, аднак настрой у мяне спаганіўся зусім. Я ужо не хацеў ні гаварыць, ні бачыць іх. Чакаў ано, каб хутчэй сказалі, што мусяць ужо ехаць. Я па сённяшні дзень перакананы, што яны ўбачылі гэты нож і ім было таксама нязручна. Хутка ад'ехалі — і мы, пры сустрэчы, ніколі пра гэта не гаварылі.

Хутка пасля тае сустрэчы вывезлі наш батальён змагацца з рэакцыйным падполлем. І вось там я цвёрда верыў, што загіну і ўрэшце скончыцца мае шматапутнае жыццё! Пахаваюць як салдата з вайсковым цырыманіялам, і ўсё. Не дай Божа, думаў, вярнуцца па службе дамоў! Што я там буду рабіць, не маючы ні кала ні двара?!

Ваяваў стоячы, не лягаў перад свістам варожых куляў. Але смерць на тое самае не прыходзіла да мяне. Замест гэтага, ужо пасля месяца стаў я намеснікам камандзіра ўзвода і камандаваў не дванаццаткаю, а паўсотняю салдатаў. Калі выходзіў узвод на аперацыю, дадавалі мне яшчэ радыётэлеграфіста і салдата з сабакам. Цяжка было ваяваць супраць бандаў, якія дасканала ведалі сваю тэрыторыю, мелі добрую разведку, добрую зброю і неаднойчы нюхалі порах. Добра ўмелі маскавацца і мелі зямлянкі так пахаваныя, што, бывала, тапталіся мы па іх, нічога не падазраючы. Мы былі пераважна з нізінаў і не мелі ніякае практыкі ў такой вайне, асабліва ў горах. Яны ж, наадварот, дасканала ведалі горы і былі старымі, як гаворыцца, ваўкамі. Таму іншы раз здараліся прыкрыя выпадкі. Пра адзін коратка ўспомню. Хаця ён і даволі смешны.

Аднае раніцы, а мы тады ўжо стаялі ў Ціснай, выклікаў мяне камандзір роты і загадаў неадкладна падымаць узвод і ісці на аперацыю (мы так называлі шуканне бандаў і сутычкі з імі). Дастаў ён карту і хутка паказаў, куды ўзвод павінен ісці, дзе рабіць засады і г. д. Даў мне гэты план, загадаўшы, каб на пяць дзён узяць сухі правіант ды праз дзесяць хвілінаў выйсці. Калі ўзвод выходзіў, акардэаніст, здаецца Левандоўскі, зайграў нам марш на дарогу, а тыя, што заставаіся, махалі нам рукамі на развітанне. Сонца свяціла так прыгожа, і птушкі спявалі весела, што ідзем, здавалася, быццам на гульню або ў сваты, а не ваяваць. Толькі прайшлі мы раку, калі ад маіх чаравікаў адяцелі абцасы. Вядома, абутак ніколі не сушыўся і, відаць, быў згніўшы. Убачылі гэта салдаты ды пачалі прадказваць нешта дрэннае. Ішоў я, як у лапцях. Пад поўдзень пагода раптам змянілася, і неба зацягнула хмарами, пачаў ліць дождж. Нічога, аднак, па маршруце нашага маршу не здарылася, і накіраваліся мы ў вёску, дзе ўначы арганізуем засаду. Вопратка на нас змокла да сухое ніткі, і ўжо думалі

мы толькі, каб хутчэй да вёскі, каб як прасушыцца. Выходзім з лесу, які зусім не быў нам прыхільны ў дажджлівую пагоду, бо ў дадатак цвікаў нас па тварах мокрымі галінкамі, і я бачу на гарызонце царкву. Ну вось і ёсць веска, да якой мы павінны незадоўга дабрацца. Трэба ж пранюхаць, ці не чакаюць нас якіясьці неспадзяванкі, бо калі бесцырымонна ўвайсці, можна напароцца на кулямётную чаргу. Але толькі выйшлі мы з лесу на польную дарогу, што змялася па-пад лесам да «нашае» вёскі, калі па нашым пярэднім забеспячэнні застракатаў кулямёт. Салдаты заляглі, а я падбег да іх, каб пабачыць, што здарылася. Бачу, што бандыты на ўзгорку таксама заляглі і па адным падбгаюць у нашым кірунку. Не чакаючы, што яны зробіць, загадаў я разгарнуць узвод у абаронны ланцуг і страляць па праціўніку. Янка дакладвае мне, што ягоны ручны кулямёт засекае. Можа, хлопец знерваваўся, двойчы пацягнуў за ручку і ўвагнаў кулю на кулю, не ведаю, але я ўзяў ад яго кулямёт, выняў стаяўшую ўпоперак кулю, ды, паставіўшы машыну на ягоных плячах, шпарнуў па праціўніку, Потым аддаў яму яго і загадаў весці агонь кароткімі чэргамі, каб не дазволіць ворагам адарвацца ад зямлі, а сам пабег з аўтаматам ад левага боку, каб адрэзаць ім дарогу да ракі. У гэты момант капрал Антоні Блашчык з часткай узвода, вёўшы агонь з аўтаматаў, забягаў ім дарогу ад лесу. Калі я бег да ракі — не чуў стральбы і не бачыў бягучых за мною салдатаў. Азарт бою апанаваў мяне цалкам! Думаў толькі пра адно: каб не раніла, а адразу забіла! Ёсць яшчэ чатырох капралаў, яны разаб'юць банду, а мяне, свайго камандзіра, пахаваюць на вайсковых могілках у Баліградзе, дзе стаіць савецкі танк.

Не ведаю, калі салдаты майго ўзвода апынуліся на ўзгорку, дзе толькі што залягалі салдаты варожага падтолля. Я праклінаў лёс, што кінутая пад мяне варожая граната не аказалася смяротнай, а толькі паабдзірала мне жывот, ногі і адзін асколак ушпіліўся ў палец правае рукі. Атрахнуўшыся ад уражання, я скамандаваў, каб бегчы ўдагон за бандай і абавязкова ўзяць палоннага. Усё дажджылася і пацямнела ўжо. Дабеглі мы да кустоў, а банды ні следу. Падыходжу я да правадніка і загадваю, каб пусціў сабаку, а ён пакажа нам, дзе сляды. Салдат не хоча выканаць майго загаду, апраўдваючыся, што калі сабаку заб'юць, яму прыйдзецца плаціць 60 тысяч злотых за яго. Я «аргументую» салдату рукою ў твар, і ён са злосці ды страху, што магу самога яго застрэліць, пускае свайго любімца вольна. Сабака ва ўсе ногі пусціўся ў кусты, а мы за ім. Дабег да рэчкі і, нюхаючы сляды, таптаўся па траве то сюды, то туды. Стала ясна, што банда перайшла рэчку і падалася ў лес, пакідаючы пры тым, на маю бяду, сляды

вайсковага абутку, хоць падчас бою мы бачылі іх, апранутых па-цывільнаму.

На карце віднела вёска, а сапраўды быў гэта адзін друг і царква. Загадаў я, каб узвод увесці ў царкву, а сам паклікаў Антона, каб дапамог мне паперавязваць жывот, бо бялізна трэ, і пячэ, ды крывавіць. Пры перавязцы я сказаў яму, каб маўчаў пра мае раны. У царкве салдаты пачалі распальваць вогнішчы, і сушыць вопратку, ды гатаваць каву, а я загадаў радыётэлеграфісту, каб перадаў ён камандзіру роты даклад. Гэты мой даклад гучэў больш-менш так: «У такой-та вёсцы ўзвод разбіў банду ў ліку дваццаці пяці чалавек. Банда ў цывільнай вопратцы і вайсковым абутку...»

Такі мой недарэчны даклад давёў да гэтага, што ў наступны дзень, раненька, камандзір роты прыпёрся з цэлым асабовым складам па палонных. Прыбег — і з радасцю да мяне:

— Дзе іх маеш?

— Каго?

— Но, тых еньцув?

— Я не мам жадных еньцув.

— Як то не маш, холега ясна (ён «р» не вымаўляў), то ж подалэсь, жэ со в цывільных цюхах і в войсковых бутах?!

— Так, але то зостало ствердзонэ по сьядах.

— Ох, кутва, чэго ж ты нагобіл? Я мусялэм в ноцы гобіць алягм, жэбы пшыйсьць му з помоцо, а он себе в найлепшэ пшэсядуе в цэгкві, задоволёны, жэ вгвадзіл в блонд доводцэ компаніі!

Паглядзеў на мяне коса і з усмешкаю спытаў:

— А цо то, в вальцэ обцасы погубілэсь, холега ясна?

— Не, онэ мі поодпадалы, гды тылько व्यрушылісь мы з Ціснэй, по пшэйсцю жэкі.

— І так лазіш? Кавалег, холега ясна! За кагэ, жэ не злапалэсь бандзёга, бэндзеш ходзіць ешчэ пенць дні згодне з заданем, а так юж бысь вгуціл з плаютонэм до кошаг.

Камандзір з ротаю пайшоў у байракі, якія шумна назваў казармаю, а мы далей аперавалі. Пасля пяці дзён вярнуліся без нічога. Палец мне доўга гніў, пакуль асколачак выпльў.

Каб даць пасведчанне праўдзе, вярнуся крыху назад і ў пару словах скажу, як я авансаваў на намесніка камандзіра ўзвода.

Калі я заехаў у Дукаю, увайшлі мы ў склад вылучанага аперацыйнага батальёна. Лета было ў поўным разгары, а заняткаў шмат. Умовы франтавыя. Апрача няспынных трывогаў і маршаў у пагоні за бандамі, трэба было таксама няспынна практыкаваць з маладымі салдатамі. Яны, папраўдзе, аднагодкі са мною, але ж я ўжо лічыўся

старым салдатам, а ў дадатак лагер наш размяшчаўся на «жывой», незагаспадаранай гары, з лесам, траваю, узгоркамі і далінамі. Трэба было яе зраўнаць так, каб можна было роўна пастаўляць там палаткі, парабіць дарожкі, пляц для збораў, розныя лозунгі, выкладзеныя з каменю і жвіру, і гэта ўсё адпаведна пабяліць (або пакрэсліць, залежна ад патрэбы).

Аднойчы выклікаў нас, капралаў, камандзір узвода і запрапанаваў, каб мы сярод сябе выбралі яго намесніка. Вася Сахарчук і Сцепа Вілюк выбралі мяне. Пасля і яны былі намеснікамі камандзіраў узводаў. (Але няхай яны самі аб сабе пішуць.)

Зараз, пасля таго авансу, здарылася вялікая непрыемнасць, у якой я адыграў галоўную ролю. А было гэта так. У адно з нямногіх начэй, які я праводзіў у палатках, хтосьці мяне разбудзіў, каб падмяніць камандзіра кругавой абароны, бо той дастаў курынае слепаты. Не ведаў я і па сённяшні дзень не ведаю, ці капрал Млынарэк сапраўды быў аслеп, ці была гэта чыясь хітрасць, каб яго абараніць, а мяне ўкапаць. Факт фактам, што ў нікога не пытаючы, як добры салдат (у гэтым выпадку дурань), устаў я і пайшоў на месца аслепшага Млынарка, Толькі пераняў я камандаванне, разгледзеў, дзе якое аддзяленне, дзе якая зброя ўстаўленая, як адзін з падафіцэраў дакладвае мне, што «здарылася дэзерцыя».

— Кеды?!

— Не вем, але не ма в окопе еднэго жолнежа.

— Можэ, пошэда на стронэ? Почэкайма.

Прачакалі мы адпаведны час, а яго няма. Давай я бегчы да дзяжурнага афіцэра і дакладваць яму пра сітуацыю. Той, доўга не думаўшы, загадаў, каб падняць увесь склад лежачых у акопах салдатаў і ча саць лес (мо ўдасца злапаць). Часалі мы гэты лес аж да снедання, але дарэмна. Салдат з аўтаматам, амуніцыяй і гранатамі, нібы ў вадугануў.

Не прывяду тут ягонага прозвішча, бо не ведаю, ці ён дэзерціраваў, ці такім спосабам наша контрразведка паслала яго ў бандаўскія рады. Скажу ано, што гэта быў адзін з лепшых салдатаў і меў сярэдняю адукацыю.

Недзе ў поўдзень прыехалі з Падгрупы «С» афіцэры Інфармацыі і пачалося дапытванне.

Вынік тае тэрмезіі быў такі, што камандзір аддзялення, у якім служыў дэзерцір, атрымаў тры дні арышту, стрыжку валос дагала, «пад нуль», як мы гэта называлі. Валасы яму знялі, але ў арышце не сядзеў, бо не было часу на такія роскашы.

З усяго відаць, што гэта не была дэзердыя чыстая. Але што ж, розныя спосабы трэба было выкарыстоўваць, каб разграміць рэакцыю.

Шкада толькі, што некаторыя «хітрыя» пачынанні іншы раз даводзілі да стратаў сваіх салдат, а банда свабодна адыходзіла. Напрыклад, па сённяшні дзень невядома, як загінуў аперацыйны афіцэр батальёна, паручнік Налівайка. З размоваў афіцэраў, якія бралі ўдзел у засадзе, вынікала, што там было нешта на руку бандзе, але не мая справа дашукоўвацца праўды. Гэтым займаліся афіцэры Інфармацыі.

Пасля, увосень, наш узвод, як найлепшы, перавялі ахоўваць штаб Падгрупы «С» у Санокі. Тут мы крыху адпачылі. На зіму штаб перабраўся ў Горліцы, і мы з ім, але ўжо доўга не прыйшлося нам адпачываць, бо аперацыйны абавязак казаў нам ісці ў вёску Ганьчова, недзе пад самай славацкай граніцай. Там адзін салдат, па прафесіі кравец, пачаў нам, падафіцэрам, дапасоўваць шынялі, каб выглядалі яны, як афіцэрскія. Раптам уночы трывога і марш назад, у Горліцы. Не памятаю, хто з нас, але не я, нёс папораты шынель у руцэ.

Недзе ў вёсцы сабралася цэлая рота, якая была падзелена на так званыя пляцоўкі, і наш камандзір роты паручнік Сабутка здаў сваё падраздзяленне іншаму камандзіру, пра якога я ўжо крыху ўспамінаў і яшчэ пэўна ўспамінацьму.

Прайшлі мы 38 кіламетраў, у Горліцы. Я вёў роту; і ўсю дарогу ідучы спалі. Я таксама спаў, але ніводнага разу не ўпаў у прыдарожны роў, а толькі носам стукаўся ў кагосьці з шарэнгаў і прачынаўся. У Горліцах даў па нас густы дождж і трошкі ажывіў. Пасля сьнедання падставілі нам цягнік з цялячымі вагонамі і павезлі ў кірунку Леска. У вагонах хлопцы спалі, хто як: хто дзе сеў, а хто, абалёршыся аб сцяну, стаяў і махаў галавою. Я спаў стоячы, галава аб галаву з Васем Сахарчуком, але ўжо ногі не хацелі трымаць цяжару цела — проста гнуліся. Тады я сеў звычайна на падлозе вагона, а ногі звесіў за вагон і дышаў носам. Здзіўляюся і цяпер, як я тады не вываліўся з вагона. Даехалі мы да Загужа і адтуль ізноў марш ноччу ў Баліград. Не хачу гаварыць, колькі кіламетраў ад Загужа да Баліграда, але салдаты ўжо былі так знямоглыя, што пачалі мармытаць, каб даць ім адпачыць. Час, аднак, не дазваляў на гэта, і камандзір роты не згадзіўся. Калі ўжо стала аж надта ясна, што салдаты не хочуць далей рухацца, камандзір роты паклікаў усіх падафіцэраў і загадаў зрабіць парадак у сваіх узводах, угаварыць салдатаў, што за ўсякую цану павінны ноччу дабрацца да Баліграда. Гэта было паміж Загужам і Лескам, а да Баліграда ад Леска яшчэ 24 кіламетры, вось і паспрабуй угавары тут каго, калі ўжо і нам самім ногі павялі. Але яксьці ўдалося нам дабіцца парадку і пад рані-

цу дацягнуцца да Баліграда. Калі толькі ўвайшлі мы ў будынак, які быў нам прызначаны, салдаты адразу пападалі і спалі, хто як, не зважаючы на холад.

Пралупіў я вочы і гляджу, што здарылася? Нада мною стаяць нейкія невядомыя падафіцэры і нешта «аруць»:

— Цо се стало, чэго одэ мне хіэце?!

— Цо до холеры, іле можна себе будзіць!

— Цёнгамы за ногі. Як трупа, а ты ніц. Ты се называш Петручук?

— Я, або цо?

— З розказу довудцы кампаніі маеш пшыёнць од нас таборы.

— Яке таборы, я ніц о нічым не вем.

— Вставай, то зобачыш. Мы тэж ніц не вемы. Твуй довудца казал, жэ маш пшыёнць.

Расчмухаўся я крыху і кляў, што пасля дзвюх ночаў і цяжкіх доўгіх маршаў не дадуць пастаць! Паглядзеў я па зале: усе спяць як пабітыя, ано пагорбіліся ад холаду, а я павінен ісці ды прымаць нейкі табар. Але што ж ты зробіш, калі той халерны загад камандзіра роты?! Адкуль, думаю, ён мяне ведае і за якія грахі карае мяне якімсьці табарам, а галоўнае, не дасць пастаць?!

Аказалася, што мы падмянілі кялецкую часць, якая была пераведзена з Баліграда ў другое месца, а коні, вазы і ўсё з тым звязанае пакінута нам. І вось я ўсё гэта прыняў пратаколам, які пасля даў мне нават крыху задавальнення, бо гэта ж быў першы важны дакумент, які я падпісаў. Дык вось паралельна да свае папярэдняе пасады, застаўся я яшчэ і шэфам табара. Зараз навывібраў хлопцаў, якія нават хацелі ездзіць коньмі і імі апекавацца. А мне прыбыў новы клопат пра забеспячэнне корму і ўсяго, што патрэбнае, каб табар мог выконваць сваё заданне.

Нічога асаблівага ў тым няма, калі не ўлічыш процьму падвойнае работы, але пару эпізодаў раскажу, якія здарыліся мне, як шэфу табара.

Аднойчы салдаты паехалі ў лес па дровы. Ну, то і мне ніхто не забараніў з імі ехаць. Паеду, думаю, прыпомню сабе вясковае нядаўняе жыццё і крыху папілюю ды парубаю соснаў.

У час, калі я пілаваў сасну з салдатам, аўтамат паклаў на пянёк, бо ж з аўтаматам пілаваць не буду. Сасна не хацела падаць туды, дзе мы думалі, а ўпала паводле свае задумы... і проста на мой аўтамат! Выгнула яго дугою, ано кулі, бы сабачыя зубы, вышчарыліся з дыска. Паморак ліхі,— злякаўся я, што цяпер будзе?! На добры лад, не было чаго баяцца, бо гэтага ж не зрабілася наўмысна, а проста — выпадак.

Але дзе там, я баяўся, што зараз прыедуць і пасадзяць мяне. Што рабіць? Ажно сівею! А салдаты пацяшаюць, гавораць мне, каб я не пераймаўся, яны ж усё ведаюць і будуць сведкамі, што ніхто гэтага зрабіць не хацеў. А я найгорш баяўся камандзіра роты. Але — што рабіць? Едзем назад, мой аўтамат схавалі мы ў дровы, каб ніхто яго не бачыў, а мне яны ўсё паўтаралі, што няма чаго бедаваць...

Наступнага дня знайшоў я свой аўтамат такім, якім ён быў пазаўчора. Вось якія былі салдаты Корпуса Унутранай Бяспекі! Я і па сённяшні дзень не ведаю, дзе і хто яго выпрастаў. Толькі магу здагадавацца, што мае салдаты зрабілі гэта супольна са сваімі сябрамі з Войскаў Аховы Граніцы. Бо ў нас не было ні збройніка, ні прыладаў для гэтых справаў.

Частка роты стаяла аж у вёсцы Ветліна, дзе калісьці была афіцэрская школа УПА (Украінская Паўстанцкая Армія). Гэта ад Баліграда ў 35 кіламетрах. 30 снежня давялося мне паехаць туды з праваянтам і заадным праверыць, як там справы. Салдаты пагрузілі ўсё, што было прызначана нашым сябрам пад Новы год, і трое з нас возам паехала раненька, каб паспець на час. Было многа снегу, але іншага выхаду не было, трэ было ехаць тым, што маем. Да Ціснае мы яксьці з бядою дабраліся. Коні добрыя, але пасля семнаццаці кіламетраў па снезе, у якім хаваліся калёсы, з'явілася на іх пена. Далей, браткі, возам не паедзеш, хоць ты плач! Пачалі мы па Ціснай шукаць санак. Знайшлі іх у нейкага рэпатрыянта з Англіі (прынамсі, так гаварыў), але ён не хоча даць. Мы гаворым, што ўзамен пакінем яму воз, а ён сваё — не дам, і ўсё! Варочацца ж не будзем, бо раз, што людзі будуць галоднымі, а па-другое, невыкананне загаду пагражала суровай карай. Тады я перастаў яго слухаць, а салдатам сказаў, каб запраглі коні ў санкі — забіраем без дазволу.

Пералажылі мы тавар на санкі пад акампанемент пагрозаў мужыкоў і паехалі. Снегу было столькі, што коні жыватамі шаравалі па ім, а ў гурбах проста скакалі, каб выбрацца. Мы баяліся, што ў чарговай гурбе парвуць вупраж. А гэта была б хана! Каб не збіцца з дарогі, мы прытрымліваліся тэлефоннае лініі. Коні былі запеніліся, але ехаць трэба было. Недзе каля гадзіны другой уночы ў адной з незлічоных гурбаў снегу санкі паламаліся ўшчэнт, усе палазы трэснулі. Ну, думаю, тут нам хана! Але салдатаў не палюхаю, бо вучылі нас, каб... без панікі. Яшчэ не хапае толькі таго, каб банда нас адкрыла. Аднак і далей не ведаем, што рабіць. Але ж стаяць і наракаць таксама нічога не дасць. Давай мы разгружаць санкі, мо іх як паладзім... Дзе там, не толькі палазы паламаліся, але і ўдоўбіны пакалоліся.

— Метэк, сядай на каня і едзь шукаць плютону, можэ, там со яке сане. Паментай тьлько, абьсь се не дал заскочыць бандзе! Гды зоба-чыш, жэ ктось се збліжа — скач з коня в снег і жывым не дай се взёнсьць.

— Так ест, пане капралю.

Адрапартаваў Метэк Таргоньскі і паехаў, а я з Сыкутам Юзкам застаўся ахоўваць дабро. Гэта былі хлопцы, з якімі можна — і ў агонь і ў ваду! Для таго я і іх выбраў з сабою ў дарогу. Ведаў, што ні Юзэк, ні Метэк не падвядуць.

Пасля доўгіх трох гадзінаў прыехаў Метэк яшчэ з двума салда-тамі на санках, зложаных на хуткую руку. Ну, і апошнія восем кіламе-траў праехалі мы ўжо па слядах Меткавага каня, без большых пера-шкодаў, дабраліся да ўзвода на снаданне. Хлопцы дагледзелі коней, а я тым часам даведаўся, як жывецца ўзвода, і яны ляглі спаць, а я з аўтаматам, без шыняля, каб лягчэй было, пастанавіў ісці назад пеха-тою. Сказаў ім ано, каб у Ціснай аддалі санкі, якія ёсць, і абавязкова забралі свой воз. «Але перш за ўсё добра выспіцеся, каб едучы не па-засыналі». Я мусіў ісці, бо дамовіўся з дзяўчынаю на навагоднюю за-баву (таму дату так добра памятаю). Бормаў па снезе цэлы дзень і аж вечарам наткнуўся на нейкую групу людзей. Ну, думаю, калі гэта бан-да, урэшце прыйшоў мой канец, але ўцякаць няма куды. Здымаю аўтамат з пляча і, падышоўшы бліжэй, крычу:

— Стуй, хто ідзе?

— Войска Аховы Граніцы, а там хто?

— Корпус Унутранай Бяспекі. Збліжыць се едэн до ростпознання!

Група затрымалася, а да мяне падышоў афіцэр.

— Сам естэсь, чы венцэй вас?

— Венцэй, там з тылу кампанія, а я шпіца.

— Бо ежэлі сам, то уважай, досталісьмы сыгнал, жэ гдзесь ту ба-нда грасуе.

Не ведаю, ці ён гаварыў праўду, ці хацеў мяне налякаць, але, напэўна, дагадаўся, што я адзін, бо паляпаў мяне рукою па плячах і сказаў: «Эх ты, Корпус Унутранай Бяспекі».

За ягоньым прыкладам і іншыя з мяне пасмяяліся і таксама па-сяброўску паляпаілі мяне па спіне, і так мы пайшлі кожны ў свой бок.

Да Баліграда дабраўся я позна вечарам. Адразу з дарогі зайшоў да дзяўчыны. Але яе ўжо ў хаце не было. Не чакала мяне, пайшла на забаву з цывільным, які хацеў з ёю жаніцца. Ёйная маці хутчэй наліла ў мядніцу вады і сказала мне сесці на ложак ды памыць ногі з дарогі. Але памятаю толькі тое, што апусціў я ногі ў ваду. Больш не ведаю

нічога, заснуў адразу. Пасля даведаўся, што яна мне памыла ногі і ўкладавіла ў ложка, бы сноп.

Трэцяе здарэнне ў маім шэфстве над табарам было больш скла-данае, і выступіла тут больш людзей. Менавіта той жа зімою ехаў да нас самаход з кашаю і рыбаю з Жэшава, і недзе на дзесятым-дванац-цатым кіламетры напала на яго банда. У выніку бою пашкоджаны ма-тор, і далей ехаць было немагчыма. Салдат з канвою забег у Баліград і далажыў камандзіру нашае роты пра ўсё і папрасіў, каб ежу давезлі сваім транспартам. Камандзір роты выклікаў мяне і загадаў арга-нізаваць транспарт. Абодва мы ведалі, што нашы фурманкі ў раз'ез-дзе. Што рабіць?

— Пане поручніку, можэ, бы пуйсьць по радэ до солтыса, можэ, он зорганізуе кілька фурманэк?

— О, кутва, не дагмо себе вызначылэм на шэфа табогув, але маш гловэ шэсьць на дзевенць. Магш до солтыса і з нім по хлопах!

Зайшоў я да солтыса і гавару яму, у чым справа, ды прашу да-памогі.

Ідем з солтысам з хаты ў хату, у каго ёсць коні, і просім. Але кожны гаспадар выкручваецца нейкімі сваімі «важнымі» справамі. Бяда, ніхто не хоча ехаць! Тады я пайшоў на дзядзькаву хітрасць, Усім абяцаў заплату, ды не грашыма, а натурай. Каму абяцаў сала, а каму мёду, і мужыкі паехалі з салдатамі, ды ўсё прывезлі на месца. Калі яны заехалі на панадворак, я схваўся, бо ведаў, што ў нас саміх няма сала, а пра мёд і не кажы. Выгрузілі мужыкі тое, што прывезлі, і чакаюць платы, бо ім «якісь капраль абцал». Салдаты шукаюць мяне і «знайсці не могуць», бо я ім сказаў, каб перадалі мужыкам, што мяне няма, але калі знойдуць мяне, тады і палічымся. Але мужыкі заўпар-ціліся. Свае крыўды не хацелі дараваць. Пайшлі яны да камандзіра роты дамагацца. Той, нічога не ведаўшы, вырачыў вочы і пытае, якое хочуць платы і хто ім яе абяцаў?

— Як-то хто? Паньскі капраль абцал, жэ заплаці нам слоніно люб мёдэм, цо хто зэхэ.

— Добра, едзьце до дому, а я яго змушэ жэбы з вамі се розлічы.

Мужыкі пачухаліся за вушамі, памармыталі і паехалі, здагадаў-шыся, што нічога з той платаю но будзе, а камандзір роты паклікаў мяне ў кабінет.

— Чэгось ты ім напепшыл? Сконд возьмеш хлопом слоніны і мё-ду, ктурэго наобецывалэсь?!

— А цо мялэм робіць, кеды бэз заплааты не хцелі ехаць? Мусялэм абцаць, і поехалі.

— А ежэлі напішо до довудзтва, жэ ошукалісьмы іх, то кого повешо, цебе чы мне? Пукі мне то зробі, то я цебе хыба забіе.

— А як онэ мого на нас напісаць скаргэ, жэ помоглі пшывезць жывносць войску? Цо то, наша віна, жэ банда самохуд розбіла?

— Но, добга. Ідзь, кутва, до своіх заенць, але паментай, жэ бэн-дзеш за вшыстко одповядал, бо я ці не казалэм хлопув ошуківаць.

Пайшоў я ад камандзіра, і здавалася, што на гэтым усё закончыцца. Я, папраўдзе, баяўся і саромеўся выходзіць на вуліцу праз нейкі час, але пасля прывык, і жыццё ішло сваім парадкам.

Раптам аднаго вечара дзяжурны па роце гаворыць мне, што маю ісці да камандзіра роты. Я хуценька апрануўся, бо ўжо ўсе спалі, і я таксама. Зайшоў у кабінет і далажыў, што прыйшоў я паводле загаду.

А той як не зараве:

— Заволайце мі тэго х..!

— Якего х.., пане поручніку?

— Тэго з вонсамі, кутва!

Тут я ўжо і баюся, і смех бярэ, бо не ведаю, чаго ён хоча, але пытаю далей:

— Якего з вонсамі?

— Цо, не веш, кому мюд обецалэсь?! Магш, і загаз мі ту го сцён-гній, я му дам мёду!

Што мне засталося рабіць, каб ухіліцца ад яшчэ горшых прыкрасцяў? Пайшоў я і прывёў упартага мужыка, які дзесьці дабіваўся свайго. Толькі цяпер я ўбачыў, што ў ято сапраўды вялізныя чорныя вусы.

Камандзір роты ў маёй прысутнасці з ім так пагаварыў, што пасля не я саромеўся, а ён, што захацеў таго мёду ад салдатаў, якія самі ядуць рыбу ды кашу з кукурузы, званаю мамалыгаю.

І чацвёрты, апошні выпадак, здарыўся ўжо пры канцы мае функцыі шэфа табара.

На вясну сорок восьмага года атрымалі з брыгады загад, каб здаць табар. Камандзір роты клікнуў мяне і загадаў: паеду з цэлым дабром у Жэшаў і здам яго ў брыгаду. Павучыў ён мяне, як гэта аформіць з начальнікам станцыі ў Лукавіцы, каб усё адбылося згодна з правам. Казаў мне запоўніць якісьці фармуляр, і я мучыўся з ім, не могучы разабрацца ў ягоных рубрыках.

Узяў я адпаведную колькасць салдатаў, і паехаі мы фурамі ў Лукавіцу. Калі заехалі, ужо вагоны чакалі ля рампы. Салдаты пагрузілі коней, вазы і ўсё патрэбнае ды непатрэбнае ў вагоны, а я аформіў справы папяровыя з начальнікам. Пасля пытаю ў яго, ці доўга будзем чакаць ад'езду, Начальнік станцыі адказаў, што напэўна не ведае, але

гэтую ноч прыйдзеца чакаць. Мы вагоны пазамыкалі і, як добрыя дурні, пайшлі па вёсцы шукаць, дзе б гарачага паесці. Аказалася, што ў клубе моладзь арганізавала танцы.

Э, хлопцы, жывём! Паелі, а цяпер пойдзем пагуляць. І пайшлі, але перад тым пастанавілі, што па чарзе трэба нам хадзіць на станцыю і наглядаць за той маёмасцю. Ведалі, што ніхто яе не ўкрадзе, бо на станцыі людзі працуюць і дзяжурны ёсць, але паводле вайсковага парадку, штогадзіны трэба наглянуць.

Іншая справа, што, як усё на свеце, заўжды ля вагонаў з ваеннай маёмасцю павінен стаяць вартаўнік. Але вось у тым і заключалася мая легкадумнасць, што абмежаваўся я толькі да нагляду раз у гадзіну.

У час забавы усе мы, каб не адставаць ад агулу, не здымалі шапкі як «культурныя» людзі. Раптам чарговы салдат прыбгтае і выклікае мяне ў сні. Пакідаю я дзяўчыну і выходжу спалоханы, што, напэўна, нешта здарылася, але нават у галаву мне ніколі не прыйшло б тое, што пачуў:

— Пане капралю, не ма вагонув!

— Як-то не ма, а гдзе се подзелі?

— Не вем, гдзе се подзялы, але на станцыі не ма.

— Зберай хлопцув.

Хлопцы сабраліся, а я шапкі не маю. Аказалася, нехта мне яе ўхапіў.

— Пане капралю, чапка то не беда, беда, жэ не ма вагонув.

— Як-то чапка не беда? А цо бэндэ ходзіл з голо гलोво?

— Зараз бэндзе чапка, ормовцы ту со і відзялэм, жэ мае ладнейшэ рогатывкі од нашых.

Праз пару мінутаў, нікуды не выходзячы, атрымаў я рагатыўку якраз на маю галаву, і новую.

Цяпер ідзём мы на станцыю даведацца, дзе вагоны з нашымі коньмі і вазамі. Дзяжурны на станцыі вырачае на нас вочы і пытае, адкуль мы ўзяліся? Ён, прыняўшы службу, думаў, што мы ў вагонах спімо, і, калі прыехаў адкульсь дадатковы цягнік, ён сказаў, каб дачапіць нашыя вагоны і везці ў Жэшава.

— А кеды бэндзе поцёнг настэмпыны, жэбы нам се забраць до Жэшова?

— Рано.

— Нех пан подзвоні по лініі і дове се, гдзе тэн поцёнг тэраз ест.

Дзяжурны, са спачуваннем хутчэй, просьбу маю выканаў і даведаўся, што цягнік ужо мінуў Новы Загуж. Тады я яго папрасіў, каб звязаўся ён з Яслам, і, калі даедзе туды цягнік, хай правераць, ці ёсць

там такія вагоны з коньмі. Дзяжурны і гэту просьбу выканаў. Чакаем. Уначы тэлефон з Ясла, што — ёсць такія вагоны і коні, але ўжо паехалі ў Жэшава.

Халера мяне бярэ, але што рабіць, седзімо і чакаем цягніка, што мае быць рана. Перад вачыма сорама і... астрог! Плакаць хочацца за дурную галаву і за распусту, але ўжо нічога не вернеш.

Раніцай прыехаў пасажырскі цягнік, і мы ўсе паехалі ім у Жэшава. Заехалі і хутчэй да дзяжурнага:

— Дзе со вагоны товаров, з коньмі з Луковіцы?

— То вашэ? О, там, на бочніцы.

Мы з уцехаю да вагонаў, а там усё як трэба, толькі коні ржуць, бо піць хочучь.

Салдаты зараз узяліся за работу, а я пайшоў званіць кватэрмайстру, што мы прыбылі.

Праз пару хвілінаў прыехаў з кватэрмайстрам нейкі Васілеўскі са сваімі салдатамі і прыняў ад мяне ўсё, што я прывёз. Запрасіў ён нас на абед, і на гэтым усё скончылася. Вярнуліся мы ў Баліград, як бы ніколі нічога не было. Ажно дзіўна, што Інфармацыя гэтым не занялася. Дурны мае шчасце!

Прышла вясна сорок восьмага года. Банды яшчэ лютавалі, але ўжо не так, як раней. Цяпер яны былі больш абмежаваны нашымі войскамі. Калісьці, у выпадку нявытрымкі, уцякалі яны ў Чэхаславакію — хаваліся, а цяпер чэхаславацкія ўлады паднялі супраць іх акцыю ў супрацоўніцтве з намі. Тут ганялі іх мы, а там славакі. На тэрыторыю Украіны яны рэдка пераходзілі, бо баяліся. Савецкія ўлады не чакалі, аж ворагі кагосьці заб'юць або засабатажаць. Калі толькі адкрылі іхную прысутнасць на сваёй тэрыторыі, адразу арганізавалі аблаву і грамілі іх агнём. У іх, відавочна, не трэба было пісаць рапарту на кожную выстраленую кулю, як у нас.

У такой сітуацыі аблягчыліся ўмовы нашым Войскам Корпуса Унутранай Бяспекі. Цяперачы ўжо камандаванне брыгады магло запрапанаваць капітану Прышкульнікаву, камандзіру роты цяжкага ўзбраення, лячыць свае сухоты, бо дагэтуль не было часу. Але ён і так не згадзіўся. Сказаў, што пойдзе лячыцца, калі ўжо не будзе ў Польшчы ні аднаго бандыта. І гэтак зрабіў.

Гэтага слаўнага камандзіра роты добра ведала ўся брыгада, і я ведаў, хаця ён з намі супрацоўнічаў пасрэдна. Таму хачу расказаць пра адно смешнае здарэнне, якое гэтага мужа і цвёрдага чалавека амаль не прывяло да інфаркту.

Менавіта аднойчы арганізавана засада каля чэшскае граніцы. Паводле дадзеных разведкі аказалася, што на тэрыторыі ЧССР пая-

вілася банда ўкраінскіх нацыяналістаў у ліку роты або і больш. У такім выпадку, каб яе разбіць, нашы дамовіліся з чэхамі на супольную акцыю: мы будзем сядзець у засадзе, а яны зробіць аблаву. Калі банда пройдзе на наш бок, разбіць яе! — гучэў загад. Салдатам вызначаны месцы, і ўсё апошняе зроблена паводле ўсіх правілаў сучаснае вайны. Калі ўжо было ясна, што на лініі ёсць парадак, а салдаты, за-непакоеныя набліжаючымся боем, сочаць за сітуацыяй на перадполлі, камандзіры ж аддзяленняў і ўзводаў на сваіх пастах, то і камандзіры рот маглі прыгаіцца ў шалашы з галля ды закурыць, адпачыць. Выпала ім якраз быць у маім шалашы. Капітан Прышкульнікаў выкурыў папяросу і пасля, мусіць, крыху драмнуў, бо змоўк. Раптам схапіўся ён і верашчыць ды лаецца! Мы не ведаем, у чым справа, бо цёмна, і таксама схапіліся з аўтаматамі. А той нічога, толькі лаецца. Урэшце, нешта кінуў ад сябе і сеў. Аказалася, што, калі ён абапёрся аб локаць і задрамаў, у рукаў яму ўпоўз вуж.

* * *

І вось, у гэтым аблегчаным становішчы, мне, як аднаму з най-лепшых падафіцэраў роты, давалося паехаць на познанскі кірмаш, што было чымсьці накшталт узнагароды.

Па кірмашы мы хадзілі не заўжды арганізавана, толькі ведалі, а якой гадзіне маем прыходзіць есці, і ўсё. Гэта быў сапраўдны адпачынак! Але ніхто з нас не блытаўся па горадзе і не ўваходзіў у рэстараны, бо і не меў за што. Так і я нават не падумаў, каб дзесьці хадзіць апрача кірмашу. Нічога я там не разумеў, але ўсяму прыглядаўся, ашаломлены. Нават неяк ішоў я ў адзін з павільёнаў, з якога выходзіў маршал Роля-Жымерскі. Пабачыць яго зблізка было мне вялікай нечаканасцю. Я пачуў сябе годным усіх людзей. Выструніўся перад ім, але ён са світаю хуткім крокам пайшоў да другога павільёна. У павільёне, да якога я ўвайшоў, прыбліжыўся да мяне нейкі цывіль і пачаў распытваць,— адкуль я, дзе служу ў войску і што раблю тут? Мне адразу стукнула ў галаву: шпіён! І пачаў я скупаваць размоваю, бо нас вучылі, што трэба сцерагчы ваенную тайну наогул, а асабліва нічога нельга гаварыць з незнаёмымі. Той мяне запрасіў у кабінет, паставіў піва і сказаў, што ён свой, няма чаго баяцца.

Пачуўшы мой акцэнт, «здагадаўся», што я з Віленшчыны, і пачаў мяне «шкадаваць» ды паддабрацца:

— У войску трэба мець галаву на шыі, а тым больш у такім, у якім вы служыце. Але маўчаць з прыяцелямі гэта не абазначае вялікай галавы. Салдат Корпуса Унутранай Бяспекі павінен усё ведаць... Я ж вам не вораг, вось бачыце, у мяне ў кабінете арал вісіць, бо я

сапраўдны паляк, а не як тыя там, што хочуць усё ўверх нагамі перавярнуць, а людзям гавораць жа іншае. Дарэчы, нап'емся гарэлкай?

— Не, бо камандзір пачуе і будзе лаяць.

— А ты не слухай гэтых камандзіраў. Ты ж разумны хлапец і павінен ведаць, што ў вашым войску няма сапраўдных палякаў — немцы або ўкраінцы, якія хочуць Польшчу разграбіць. Такіх, што найбольш крыгаць пра дэмакратыю і камунізм, ты павінен ведаць і нам паказаць. Мы са шпіёнамі палічымся па-свойму, але мусіш гэта рабіць так скрытна, каб не ведаў пра тое твой найлепшы сябра, бо нават маці не можна аб гэтым гаварыць.

— Я не маю маці.

— Тым больш ты павінен быць цвёрдым і непадкупным. Такім чынам дапаможаш нам дабіцца сапраўднай дэмакратыі і мо нават будзеш афіцэрам...

— Дзе там я буду афіцэрам, калі не маю аніякае адукацыі, бо ўсяго дзве зімы хадзіў да савецкае школы.

— А чытаць умееш і пісаць?

— Умею чытаць, але пішу, напэўна, з памылкамі і «ўламкаў» не ўмею.

— Нам хопіць, каб ты ведаў, як сказаць нам тое, пра што калісьці запытаем.

— Не, я не магу вам нічога гаварыць, бо мне нельга, у нас абавязвае ваенная таямніца, і, калі я яе здраджу,— пападу пад ваенны суд.

— Ідзі ты, дурны чубарык, з тваім судом! Падпадзеш пад яго, калі каму-коlech скажаш пра нашу размову!

Я толькі цяпер магу ўздагадаваць, што ён хацеў мяне завербаваць, але ўбачыў нізкі ўзровень мае інтэлігенцыі і адступіўся ад такога намеру.

Ад майго выезду з Баліграда да прыезду з Познані ў Санок прайшло трынаццаць дзён. Калі я далажыў у Санаку начальніку штаба батальёна, што вярнуўся, ён прывітаўся са мною і запытаў:

— Кеды ты, цюлю, поедзеш на урлёп? Інні добіяён се, а ты мільчыш.

— Я могэ і зараз ехаць.

— Но то беж картэ урлёпово і злецэне на білет і едзы!

— Так, але я мушэ се замэльдоваць у довудцы кампаніі в Балігродзе, жэ вруцілэм.

— Позволіш, жэ зробе то я за цебе, а ты сунь на двожэц, бо поцёнг ці уцекне.

Не паспеў я памьшца і пераагранушца ў свежую бялізну, але ўсё апошняе для туалету ўзяў з сабою ды адправіўся ў далёкую дарогу з Санока ў Грабавец на адпачынак.

Не вельмі так хацелася мне ехаць у гэтую вёску, туды, дзе марнавалася мае дзяцінства і ранняя маладосць, ды і не меў да каго, а хацеў дзядзькам паказаць, што я капрал, што не галодны і не абарваны, і тое, што ў кішэні ў мяне пасведчанне падафіцэрскай школы з адною толькі тройкаю з «няважнага» прадмета.

Сеўшы ў цягнік, адчуў я сябе неяк далека ад справаў, якія яшчэ вырашаліся са зброяй у руках у некаторых раёнах Польшчы. Добра, што еду дамоў! Пабачу дзяўчат, хлопцаў і пакажуся ім капралам, але там, у гарах, засталіся хлопцы, з якімі не адно трэба было перажыць. Паклаў на калені рапартоўку, «здабычную», з тым пасведчаннем і іншымі дробязямі, ды, абапёршыся аб сценку купэ і заплюшчыўшы вочы, пачаў раздумваць аб усім пад грукат калёсаў. Прыпомніў, як калісьці быў я дзяжурным у Падгрупе «С» у Саноку, як нават перадаваў шэфрам даклад у штаб у Жэшаве і як вельмі хацелася, каб у тым палкоўнікавым кабінэце, сярод тэлефонных апаратаў, пісьмовых сталаў на ўзорыстым дыване, пабачыла мяне цётка Матрона! Ой, сорамна мне крыху ехаць такім часам на адпачынак, але ж я не енчыў, мяне проста выгнаў паручнік Юхімэк,— апраўдваўся я ў думках. Але якісьці да мяне гэта не даходзіла, усё здавалася, што раблю нешта дрэннае — нязгоднае з сумленнем: там, у Познані, трынаццаць дзён прабаламуціў і тут зноў дастаў сем? Але ж не, гэта ўсё паводле права, ніхто не супраць!

Недзе побач праляцеў «кукурузнік», ягоны гул напамінуў мне, што і ў нас, у Саноку, быў такі самалёт. Пілот гэтага самалёта не раз заахвочваў салдат, каб з ім ляцелі на аблёт. Аднойчы ўзяў ён з сабою кватэрмайстра Падгрупы, афіцэра. Паляцеў з ім па-над горад, над Сан, і вярнуўся. Пасля прызымлення, кватэрмайстар чамусьці не хоча выйсці з кабіны? Пасля аказалася, што самалёт не з'яўляецца ягоным полем дзейнасці, ён проста па-чалавечаму злякаўся і меў мокрыя нагавіцы...

Якія яны — гэтыя афіцэры? — раздумваў я крытычна: адзін баіцца смерці ад бандытаў, бо ў час акцыі, на кожны трэск галінкі падаў носам у зямлю, а другі са страху ў самалёце змачыў нагавіцы. Ці ж афіцэру можна баяцца чагосьці? Я яшчэ з дзяцінства звикся з тым, што дарослы чалавек пра ўсё ведае — яго трэба слухаць і ён нічога не баіцца. Не хацеў я думаць крытычна пра сябе, калі баяўся «даказваць» на шугаўцы, як гэта іншыя хлопцы-пастушкі. Мы з Уладзікам пабудавалі высокую шугаўку на Купе ля рэчкі Арлянкі, што не

кожны асмеліўся на яе сесці. Я мог гойдацца на якіх 60-70 градусаў ад гарызантальнага ўзроўню, а былі такія, што гойдаліся б кружка, каб не тая дошка, якая спалучала слупы. Мяне прытым нудзіла і калала мне ў жываце.

У час абыходу палёў з працэсіяй, пэўна, на Юрыя, святар назваў «вісельніцай» наш твор, якім мы ганарыліся перад калегамі не толькі са свае вёскі. Ну а вядома, калі святар сказаў, што гэта «вісельніца», значыць, ёй засталася жыць нядоўга і мы мусілі зрэзаць свае «качэлі». Шхто і не падумаў, што мы гэтыя слупы рэчкаю гналі аж з Масквоў, а пасля з рэчкі на ўзгорак валаклі, аж хрыбты нам трашчалі. Уладзік быў хлопец майстраваты, і так гэту гушкалку адрабіў, што шкада было раскідаць, але сіла вышэйшая...

Таксама, як незалежна ад сябе, знайшоўся я ў Корпусе Унутранай Бяспекі, так і цяпер капралам еду дадому адпачываць. Людзі пабачаць, што я ў жаўнерскім мундзіры з двума лычкамі на пагонах. Гэта ж нешта небывалае: учарашні пастух і парабак — сёння пад-афіцэр у прыгожай ваеннай форме. І так колы цягніка стукалі па рэйках, а ўва мне клубаваліся розныя думкі пра мінулае. Зноў успомніў я, як у трыццаць дзевятым годзе не маглі мы дачакацца Савецкае Арміі. У вёсцы пабудавалі прывітальную браму з заклікам на чырвоным палотнішчы. Мы ужо, не ведаю адкуль, зналі, што немцы выведудь свае войскі з Беласточчыны і беларусы ды ўкраінцы застануцца пад савецкай уладаю. У вёсцы людзі нават варту трымалі ля трыумфальных варот, каб не празываць нагоды прывітаньня. Як толькі нехта ўбачыць які-небудзь самаход, адразу б'е ў гонг, і сяляне бягуць да вёскі. Я пасвіў кароў і адначасова памагаў капаць бульбу ў Пагарэльцы. Памянтаю, што толькі пра гэта людзі і гаварылі, а я, пачуўшы гул машынаў, падскокваў, каб выглянуць за ўзгорак, ці не едудь саветы Бахматаваю дарогай. Так, ездзілі, але немцы. Гэта яны аглядалі, як мы, беларусы, чакаем Чырвонай Арміі. Аднак з намі яны не цешыліся, а глядзелі на нас не то сумна, не то злосьна. Савецкая Армія прыехала да нас з Кляшчэляў на адной машыне і ў колькасці двух салдатаў. Не ведаю нават, ці працэтаўнікі Чырвонай Арміі звярнулі ўвагу на трыумфальныя вароты, якія былі накіраваны заклікам на ўсход, бо яны ж прыехалі з паўднёвага захаду. Абышлося без прывітаньняў і ўрачыстых прмоваў. Дзятва акружыла першая сваіх доўгачаканых гасцей, а затым і дарослыя пасходзіліся. А салдаты, нібы даўно з намі азнаёмленыя, запрашалі ў кіно. Людзям, вядома, кіно было нейкай нечаканай дзіковінкай. Ніхто яго, дарэчы, не бачыў. Калісьці нейкі аматар у Саламеі паказваў фільм, як паліцыя коньмі тратавала бастуючых, але ж хацеў ён за гэта грошы. Старэйшыя і багацейшыя заплацілі яму і

ўвайшла, а мы, дзеці, адкуль мелі ўзяць грошы? Выхад знайшла сама гаспадыня Саламея. Яна адчыніла нам дзверы ад агарода, і мы рынуліся ў кухню. Саламея параспіхала нас: каго на печ, каго за дзверы, і ўсе мы, цераз дзірачкі ды шчылінкі, глядзелі кавалкі фільма, бо трэба ж было пры гэтых дзірачках нам змяняцца. Шум быў такі, што ўладальнік «кіна» мусіў нас супакоіць, а пасля выгнаў за ўваход «на гапэ». А цяпер нас запрашаюць у Дубічы, дзе «высвятляць» будуць фільм. Мы не ведалі: верыць гэтаму ці не, але як пачалі ісці старэйшыя, то пабеглі і дзеці. Я нават баяўся прызнацца, што хачу ў кіно, калі яшчэ быў дзень. Але, калі пацямнела, пабег і я. Узяў з сабою дваццаць пяць грошы, якія хтосьці мне даў, як бескарысны кружок металу. Падышоў я да салдата, стаяўшага пры самаходзе, і запытаў, ці магу ісці ў кіно. Салдат адказаў: «Конечно, можеш, только почему так поздно? Уже скоро фильм кончится».

— А платыты трэба?

— Да нет, что ты. Мы приехали показать вам кино бесплатно.

— А ў мяне есць дваццаць пяць грошы, і я могу вам даты.

— Ну, если у тебя есть лишние деньги и хочешь мне дать, я их возьму, как нумизмат, а не как заплату за кино.

Даў я яму гэтыя грошы не шкадуючы, а нават з радасцю, толькі не мог прабачыць яму за названне сябе «нумизматам». Мне выдалася, што гэта брыдкае слова, і я нават пасля так празываў кароў, калі не паслухмяна кудысьці ішлі.

Салдат упусціў мяне ў залу, дзе стаялі людзі, як у бочцы селядцы. Мне давалося аперціся бародою аб экран, і я нічога не бачыў, ано чуў, як на сцэне гаварылі, і запамятаў пару слоў старога чалавека. Ён сказаў: «Я уже стар, но еще винтовку держать могу...»

У тым, што людзей напхалася ў залу, не былі вінаватыя салдаты. Кожны селянін Дубіч, Грабаўца і Гасфілаўцаў, які ўжо прыйшоў у кіно, хацеў пабачыць яго. Тым больш што задарма. «Салдаты нычога нэ моглi зробіты, як мы гурнулі на плябанію»,— расказваў нехта, вяртаючыся дамоў.

А як было з грузавіком? Смех цяпер падумаць, які я быў дурны, але ж што ты зробіш, калі дурната накрывала ўсё прыгожае.

Гэтым грузавіком з Дубіч да Грабаўца ехаў гайнаўскі Пецька, які ўж паспеў дастаць працу шафёра. Мы яго ведалі, бо ён быў сваяком нашае вёскі — здаецца, меў за жонку Гарасімаву Тоньку, тую, што перад вайною ляжала ў ложку з Ляршчышыным Мяфодам, які даў мне ботам у грудзі.

З Дубіч да Грабаўца глыбокай восенню нават жалезняком было цяжка даехаць, а самаходам тым больш. Застраг ён каля крыжа, што

быў на ростанях, нібы адзінокі вартаўнік, каб у вёску не дасталася халера ці іншыя хваробы. Стаяў ён на ўзгорку, так як і ў Пагарэльцы ды і ў іншых кірунках кіламетр ад вёскі (мо крыху больш?). Другая лінія крыжоў-абаронцаў стаяла на дарогах ля самое вёскі. Усе яны былі ўжо надта старыя, бо халера ўжо даўно зьялася. А як людзі перасталі баяцца хваробы, то і не апекаваліся крыжамі.

Пецька нешта ў кабіне рабіў, а матор гудзеў, аж мы баяліся ля самахода стаяць, каб нас не пабіла, калі разарвецца. Матор выў, калёсы коўзаліся, а цэлы самаход гойдаўся то ўперад, то назад. Ужо і мы зразумелі, чаму коўзаюцца, але пацяміць не маглі, што гэтакі шум не можа выпягнуць самахода з гліны. Але зайздросціць Пецьку не пераставалі, што ён шафёр.

Пецька рэйдаў, рэйдаў тым грузавіком, але ўсё ж такі не паехаў. Выйшаў ён з кабіны і спытаў: «Хто папільнуе самахода, бо я пайду да Грабаўца?»

Я першы падняў руку. І то не таму падняў руку першы, што быў найразумнейшы,— паводле свае думкі, а таму, што аказаўся найдурнейшым.

Залез я ў кабіну і сяджу як сапраўдны шафёр, учапіўшыся рукамі за баранку. Калі Пецька адышоў далека, я пачаў усё часцей націскаць на клаксон і з уцехай, але баяўшыся грукаць. Хлопцы прасілі: «Васька, дай потрубыты», але я іх у кабіну не ўпускаў, згодна з Пецькавым загадам. Тут было цёпла і суха, нават ляжала пірожнае. Але пірожнага я і пальцам не крануў, толькі зайздросціў, што людзі ядуць такія прысмакі.

Клаксон трубіў, але ўсё цішэй. Я, гэта адчуўшы, з няёмкаю мінай вылез з кабіны і, разам з усімі, стаяў ля самахода. Каровы хадзілі па полі, а я баяўся, што Пецька вернецца з вёскі і адупце мяне за тое, што папсаваў яму самаход. Пецька прыйшоў, сеў у кабіну і паварушыў стартэрам. Матор маўчаў. Хлопцы ўсе смела стаялі ля самахода, а я, нібы зачынца, стаяў ззаду, і валасы мне на галаве раслі...

«Калі ж я даеду да свайго Грабаўца, калі ўжо еду столькі часу, а яшчэ да Любліна не даехаў,— падумаў я і далей раздумваў: — Еду ў родную вёску, дзе жывуць мае цёткі і дзядзькі. Як яны мяне прымучь, калі я ім заўжды быў абьякавы? Як цяпер, пасля вызвалення, жывуць з сабою браты, мае дзядзькі, Ігнат і Тофель? Тофель жа ведае, што Ігнат данёс немцам, што ён закалоў парсюка, і Ігнат ведае, што Тофель ведае пра ягонае свінства, якое магло даканаць брата. Аднак да трагедыі не дайшло, дзякуй Тофельвай хітрасці! Менавіта Тофель, закалоўшы парсюка, даведаўся, што Ігнат паехаў у Кляшчэлі. Знаўшы Ігнатаў характар, Тофель ведаў, што ён данясе немцам на яго. А мо

яшчэ ведаў што-небудзь большае? Так ці іначай, хуценька недзе схаванай ён надзейна заколатага і асмаленага парсюка, а на тое месца зарэзаў малое парасятка.

Увечары прыехалі жандары і ў Тофеля знайшлі... чатыры маленькія ножкі парасячця.

— Гэта той парсюк, што нам далажылі? — спытаў жандар.

— Так, я зарэзаў пад свята маленькае парасятка, але не парсюка, — адказаў.

Жандары падзіваліся, пакруцілі галовамі над прадажнасцю нейкіх людзей, выпілі самагонку са знаёмым гаёвым і паехалі назад.

Як яны цяпер жывуць, ці Тофель як сувязны партызанскага атрада дакарае Ігната, ці пусціў усё ў няпамяць? А што ён яму зробіць, калі мае іншы ад яго характар — добры. Тофель лагодны, а Ігнат быў бязлітасны і свінаваты... але абодва яны мяне выкарыстоўвалі. Ён, Ігнат, мог усё зрабіць з чалавекам, бо нікога не шкадаваў. Сябраваў з нашым солтысам у Грабаўцы і з Янам, у якога я служыў. Яны былі прыхільнікамі немцаў».

Прышла мне ізноў у галаву думка пра Яна, і прыпомніўся мне наступны эпізод з самагонкаю.

Калісьці, вясною, Ян гнаў самагонку пад Грэцюшчынаю ў лес, і я з ім. Пасля ён кажа: «Едзь па рэшту брагі і вазьмі з сабою авёс, то пасееш каля лесу». Прыехаў я, узяў бочку з брагаю, мяшок аўса, банану, — і ў лес. Там ужо пачаў цурчаць пяршак. Мы яго паспрабавалі з алюмініевай квартачкі. У выніку тае спробы я пралупіў вочы і не ведаю, што са мною і дзе я? Вакол лес, цёмна, а я — на возе. Углядаюся, — перада мною конь у аглоблях. Што за халера, дзе я?! Урэшце ўсё ясна як на далоні, я ўпіўся, і не пад'еўшы зразу — мяне даканала. Заснуў я на возе, яшчэ не выехаўшы з лесу. Конь зачэпіў колам за сасну і, вядома, далей ісці не мог — стаяў. Тут мяне абліло халодным потам — хутчэй адкінуў я задок воза і гайда дадому! Янава жонка пытае мяне, а дзе гаспадар, а я ў сваю чаргу:

— О, шчэ нэма?

— Нэма, коб вас халера подушыла, п'яньці! А дэ ж ты був до сеі поры, а овэс хоч посызэяў?

Я, нічога не адзваючыся, заварочываю каня і назад у лес.

Заперся ў лес, як той шалёны, і бачу, што агонь пад бакам пагас, бочка з брагаю халодная, літроўка ў ямачцы стаіць перапоўненая, а Ян, выцягнуўшыся на кажусе, храпе, бы ў жонкі пад пярынаю.

Нічога мне не заставалася, як рызыкнуць разбудзіць яго. Схапіўся ён, бы апараны, калі я, са злосці, яго страпянуў і, сеўшы, запытаў, што здарылася. «Што здарылася, то пабачыш дома, а цяпер распаль-

вайма агонь і даганяйма самагонку»,— гавару я — баючыся, што да-
стану матаў за непасеяны авёс.

— А овэс ты посыязяў?

— Посыязяў, посыязяў... Дэ ж там посыязяў, я ж таксама ў ліёсы
заснуў. Кобыла, холера, зачэпыла колесом за хвуйку і стояла почти до
сеі поры, замяст трымацься дарогі і іты до дому,— прызнаўся я, але
віну спрабаваў скінуць на кабылу.

Гаспадар пабурматаў, але многа не абвінавачваў мяне, бо і сам
быў яшчэ большым віноўнікам,— чорт ведае колькі самагонкі ўцякло
па-за літар?! Раз-два мы распалілі агонь, дагналі рэшту самагонкі і
павалакліся дамоў з мяшком аўса, бараною і самагонкаю ў кельні...

Людзі на станцыях і паўстанках сядалі ў цягнік і высядалі, а я то
драмаў, то раздумваў пра розныя глупоты ды чакаў, калі давалакуся
хоць да Любліна. Раптам цягнік востра затармазіў і затрымаўся. Людзі
кінуліся ў вокны пабачыць, што сталася. Я таксама высадзіў сваю
«кабэвцяцкую» шапку і бачу, што цягнік акружаны нейкімі людзьмі ў
ваеннай і цывільнай вопратцы са зброяй у руках. Адзін з іх звочыў
мяне і крыкнуў:

— Сховай тэ мордэ ты, сталіновскі пахолку, бо ці ёў пшэстшэле!

— Поцалуй мне в д..., ты, бандыто,— адказаў я і са злосцю сеў на
сваё месца. Пасупраць мяне сядзеў нейкі мужчына, які запытаў, ці я
маю пісталет або нейкія тайныя дакументы.

— Нічога такога не маю, апрача атэстата заканчэння падафіцэр-
скае школы.

— То нех пан мі то да, бо мого вэйсьць до вагону і з панэм рос-
правіць се за образэ. Длечэго пан назвал го бандыто? Он не выбачы!

Я спалохаўся не ў жарты, але падзецца мне няма куды — сяджу і
чакаю, што будзе. Доўга не давялося мне чакаць, зараз увайшлі
некалькі бандытаў і паказалі, як «лясныя» б'юць.

Было гэта ў Майдане, што я паспеў убачыць, калі высунуў гала-
ву. Яны затрымалі цягнік і забралі касу. Такая была іхняя мэта. З лю-
дзьмі нічога не рабілі, бо баяліся, што ад Любліна можа надысці вой-
ска.

У Любліне зайшоў я на станцыю і вайсковаму патрулю далажыў,
што здарылася. Зараз невядома, адкуль прыехала вайсковая «хуткая
дапамога», і мяне ачысцілі ад крыві, ды панаклейвалі пляйстраў, і,
сказаўшы, што да вяселля загоіцца, ад'ехалі.

Пасля перасадкі ў Любліне прыматкабожыўся я ў цягніку, які,
бадай, ехаў у Беласток, і ў сіняхах, нібы з п'янай бойкі, сядзеў сярод
цывіляў. Быў я нявыспаны і змораны так, што, не зважаючы на

эмацыянальныя перажыванні ў Майдане, заснуў, як малакасос, лёгшы на полку.

У Грабаўцы ніхто мяне не чакаў, і вялікае здзіўленне малявалася на тварах дзядзькавае сям'і, калі «адкрылі» яны мяне ў ложку, у горбе падушак.

А здзіўляцца не было чаму, бо да Грабаўца дабраўся я на другі дзень ноччу. Не хацеў рабіць шуму вакол свае асобы, паціху зайшоў пад Ігнатавы дзверы, націснуў на клямку, бо не былі засованы на засаўку. Ну вось я і ў знаёмай хаце, у пакоі, дзе ніхто якраз не спаў. Ложак быў прыгожа пасланы, і ля шчыткаў ляжалі па дзве агромныя падушкі з «ясікамі». Лёг я паміж іх і спаў да раніцы.

Адпачынак правёў я, наліваючы горла з сябрамі ды дзядзькамі, але не быў ён вясёлы і не мог, зрэшты, быць. Я ж усё думаў пра тое, што здарылася два гады таму, хаця ніхто мне пра гэта не ўспамінаў. Не ўспаміналі ні дзядзькі, ні сябры, але ў паветры чулася, што ўсе пра гэта думаюць. Справа выявілася тады, калі да групы выпіваючых далучыўся Ярык, Дзміцераў брат. Ён быў падпіўшы і схапіў нож, каб увагнаць яго ў маю галаву. Паўлік, мой дваюрадны брат, і Васька, які пад Кёнігсбергам пакінуў нагу, схапілі яго за рукі і не дапусцілі да мяне. Але на тым не скончылася. У нядзелю, на забаве, чую, што вакол мяне снуе група хлопцаў, у якой верхаводзіць другі брат нябожчыка, Косця, і гаёвы Драбiк. Аднак за мною стаяла такая сіла, што ніхто не змог мяне і пальцам крануць. У такой атмасферы я адчуваў сябе дрэнна і вяселіцца не мог, хаця, каб не паказаць, што баюся, на забаве застаўся да канца. Тут хлопцы частавалі мяне самагонкай і салам ды гаварылі: «Васька, нычого нэ боуйся! Ныхай оно хто па тэбэ пуднымэ руку, то душа з его вон, а кішкі на тэлефон!»

Відавочна, аж надта было відаць, што вісіць нада мною бура, але крывавага дажджу не было. Найбольш незадаволены з гэтага быў п'яніца Драбiк, бо яму вельмі хацелася пабіць мяне, каб такім чынам заплаціць за пачастунак Кастусю, як гэта выпадае добраму кампаньёну. Бо не было тут іншае прычыны. Я нават не ведаю, адкуль ён, бадай, і ён мяне не ведаў. Але вось пэўна, яму расказаі, хто я і чаго ад мяне трэба, а ён пабачыў, што я капрал у мундзіры Корпуса Унутранай Бяспекі, то і ахвотна за гарэлку забіў бы «стаіноўскага халуя».

Яксьці так складвалася, што адны мяне мо баяліся, а другія чакалі падтрымкі. На забаве ніхто мяне не крануў, бо чуў за мною сілу, а вось дзядзька Ігнат у свайго брата ў хаце пачаў пра штосьці спрачацца з Паўлюськом. У час тае сваркі Ігнат раптам схапіў нож і хацеў ударыць ім Паўлюська ў грудзі. Але я яшчэ хутчэй схапіў яго адною рукою за каўнер, а другою ззаду за нагавіцы і так шпарка выкінуў за

дзверы, што ён і сам не ведаў, у чым справа! Ігнат, па-мойму, пры мне не баяўся схапіць нажа, бо быў перакананы, што я, як панажоўшчык, не буду супраць. Але я пачуўся пакрыўджаны тым, што ён пры мне, падафіцэра КБВ, хапае за нож і яшчэ мо спадзяваецца падтрымкі?! Дык вось за гэта я яго і вышпурнуў, не зважаючы на тое, хто з іх меў рацыю.

Дзядзька, апамятаўшыся за дзвярыма, напэўна, пакляўся ў душы адплаціць мне за знявагу, не падумаўшы, што мяне зневажаў ён і дагэтуль. А Паўлюсёк нават не здагадаўся, што гэта яму пагражала, і не падзякаваў мне. Адзін і другі былі людзьмі з душою без вачэй і без уражлівасці. Адзін — за самагонку ўсё аддаў бы, каму хочаш, а другі — у абароне свайго «гонару», кожнага набіў бы!

Дарогі ад Вітава да Баліграда не памятаю, мусіць, тады я адаспаў свой адпачынак... Дык вось я ізноў сярод сваіх сяброў па зброі. Зноў змаганне з бандамі за народную ўладу. Але гэта ўжо трывала нядоўга, бо многіх з нас накіравалі ў Чудца з мэтай, каб абучаць навабранцаў. Там нічога асаблівага не здарылася, калі не лічыць мае асабістай няўдачы. Менавіта аднаго разу камандзір батальёна, капітан Біскуп, вырашыў правесці практыкаванні з камандзірамі ўзводаў і аддзяленняў. Пабачыць, як яны падрыхтаваныя, ці могуць адпаведна школіць маладых рэкрутаў. Практыкаванне адбывалася так спраўна, што капітан не мог мець аніякіх заўвагаў, бо кожны з нас стараўся паказаць перад камандзірам, што патрапіць. Гэта працягвалася пару гадзінаў. Урэшце камандзір загадаў, каб мы ляглі ў шарэнзе і... хто першы да яго дапаўзе па-пластунску. Я дапоўз першы, але ўстаць першым не здолеў. Поўз хутка і згодна з правіламі, бо ён загадаў і глядзеў. Аднак, яшчэ некалькі метраў ад камандзіра, нешта хруснула мне ў спіне, і так ногі абамлелі, што я ледзь мог іх за сабою валачы. Давалоцца, а ўстаць не магу. Камандзір пачакаў, аж дапаўзуць іншыя. Дапаўзлі і паўставалі, а я ўсё ляжу. Ён здагадаўся, што са мною нешта не так, загадаў перапынак. Хлопцы ўзяліся за папяросы, а я тым часам падняўся на ногі.

Пасля капітан сабраў нас у дзве шарэнгі ды пачаў абмяркоўваць ход практыкаванняў. Спачатку запытаў у мяне, ці быў я на фронце. Я адказаў, што не. Гэта яму яшчэ больш спадабалася, што я не быў на фронце, а так умела акупваўся і маскіраваўся. Вось ён і завёў гутарку, ставячы мяне ў прыклад.

Гэты эпізод не меў бы месца ў маіх успамінах, каб не тое, што са спіной у мяне клопат і па сённяшні дзень. Мо каб быў я тады паказаўся лекару,— вылечылі б, а так...

Недзэ ў канцы верасня або на пачатку кастрычніка сорок во-сьмага года закончыліся абучэнні маладых салдатаў. Палаткі і ўсё па-трэбнае для жыцця і навукі пагрузілі мы на самаходы, якія ўсё гэта павезлі да Жэшава, а войска ішло пехатою і са спевамі. Жыхары мар-шрутных вёсак сустракалі нас з кветкамі. Я гэтага ніколі не бачыў. Ганарыста вёў я сваё падраздзяленне, але не ведаў, як паводзіць сябе ў такім выпадку. Салдаты лапалі ў паветры кветкі, якія кідалі ім дзяў-чаты, і затыкалі іх у прыцэлы вінтовак ці аўтаматаў, а я крочыў, бы індык дурны, і баяўся, каб хаця ніхто да мяне не падбег і не даў мне кветак, бо што я з імі зраблю? Але якой жа дзяўчыне хочацца даць кветку нейкаму надзьмутаму малакасосу ў жаўнерскім мундзіры? Так сапраўды, то я ніколі не ўмеў пучыцца, але саромеўся часта і не любіў, калі пра мяне хтосьці нешта дрэннае гаварыў. Тут таксама баяўся пасмешак сяброў.

Жэшаў сустрэў нас дажджом.

Вось так многія з нас упершыню знайшліся ў вялікім горадзе, пасля двух гадоў жыцця ў бяшчадскіх лясах.

РАЗВІТАННЕ

Калі брыгада вярнулася з практыкаванняў і баёў з рэакцыйнымі бандамі, прыйшоў час развітацца з тымі, што адслужылі двухгадовы вайсковы абавязак. Трэба сказаць, што банды яшчэ хадзілі і выкон-валі загады сваіх лонданскіх і іншых шэфіў, але гэта не палохала польскага ўрада і не замінала яму зрабіць дэмабілізацыю тых, хто два гады «адбубніў» у войску і хоча вярнуцца ў родную вёску ці горад і заняцца мірнай працай. Яшчэ да дэмабілізацыі некаторых вучылі бухгалтэрыі, шафёрства ці рамяства, каб даць народнай гаспадарцы крыху кваліфікаванае сілы, а былым салдатам, адразу па выхадзе з войска, хлеб. Не мелі гэтакіх праблемаў хлопцы вясковыя, якія ведалі, што вернуцца дамоў і будуць працаваць на зямлі. Аднак планы кож-нага з нас гэта адно, а жыццё бяжыць паводле сваіх правілаў. Усе з нас, папаўшы ў войска, думалі, што неяк адслужаць сваю павіннасць і вернуцца дамоў. Трэба без фальшу сказаць, што вайсковую, цяжкую павіннасць не кожны добра пераносіць. Большасць у тадышнія гады службу несла нармальна, хаця неаднойчы трэба было заціснуць зубы, нават заплакаць, але слабыя адзінкі не маглі вытрымаць нагрузкі псіхічнай і фізічнай. А хітруны ў сваю чаргу выдумвалі розныя спосабы, абы іх з войска выгналі, як непрыгодных, калі ўжо неяк не ўдалося ім выкруціцца ад войска. Але лекары ці іншыя спецыялісты

такіх асобеняў хутка «раскусвалі» і заклікалі да парадку. Ім не заставалася нічога, апроча падпарадкавання загадам камандзіраў і служэння згодна з законам. Разумеецца, што такіх было нямнога і не варта было б іх успамінаць, каб не тое, што ў змаганні за ўмацаванне народнай улады гінулі не толькі верныя сыны бацькаўшчыны, але даводзілася гэта і хітрунам. І вось жыццё пакіравала нашымі лёсамі па-рознаму, але не зусім так, як хацеў бы кожны з нас. Многія назаўжды засталіся на Жэшаўшчыне, або Кракаўшчыне, ці Любліншчыне, і толькі адзінокія крыжы значаць іхны след, або зборныя магілы сведчаць пра не так яшчэ далёкую мінуўшчыну. Хто застаўся ў жывых, падпаў пад дэмабілізацыю, але не заўсёды варочаўся туды, куды думаў раней. Трэба было абвучанымі салдатамі ўзмоцніць органы службы бяспекі і міліцыі. І вось у час дэмабілізацыі ў брыгаду прыязджалі афіцэры гэтых органаў і падбіралі адпаведных кандыдатаў ды падгаворвалі іх, каб згадзіліся ісці туды на працу. Хлопцы да гэтых прапаноў адносіліся па-рознаму, так, як у кожнага свой характар і меркаванні: адны ішлі, бо ведалі, што дастануць хлеб і вопратку,— у горад, усё роўна які, калі многія былі адзінокімі, бо бацькоў патрацілі ў час вайны. Іншыя сумавалі па сваіх вёсках і родных — варочаліся туды, а пасля ішлі ў міліцыю ці УБ. Яшчэ іншыя проста ехалі дамоў і гаспадарачь на вёсках па сённяшні дзень. Але былі і такія, да іх належыў і я, што ішлі найлягчэйшым шляхам, гэта знача: заставаліся ў войску на прафесіянальную службу. Я баязліва падпісаў абавязанне службыць яшчэ ано адзін год, што называлася службай, «надтэрміновай».

І вось прыйшоў час развітацца з калегамі, з якімі два гады разам елі мамалыгу, часам доршу і амерыканскія кансервы з конскага мяса, пра што я зусім не ведаў, бо ніколі не чуў, што каня можна есці, і дзіваваўся, чаму салдаты заўжды, калі мелі гэтыя кансервы ўскрываць для ежы,— іржалі (як коні!). Ехалі дамоў тыя, з якімі не раз прыйшлося ляцацца ў пагонях за бандамі і марыць у засадах, пад палаткаю. Раз'язджаліся хлопцы ва ўсе канцы краіны, а мне так не хацелася аднаму заставацца і службыць далей сярод незнаемых. У апошні вечар пайшлі мы з Васем Сахарчуком у нейкі дзюгарадны рэстаран, дзе п'яны народ жужчэў, як пчолы ў вулі, і, сядзеўшы над чаркаю гарэлкі, сумна цадзілі мы рэдкімі словамі свае думкі. Маёй мэтай было падгаварыць Васю, каб застаўся ў войску са мною, бо ніхто з Беласточчыны не застаецца, са знаёмых. Думаў, што ён легка на гэта пойдзе, бо ўдома мае таксама мачаху. Але Вася сказаў, што ягоная мачаха добрая і не адрознівае яго з сястрою ад сваіх дзяцей, а жыве прытым яшчэ і бацька.

«Так, але тут ходзіш у прыгожай афіцэрскай вопратцы і бярэш заплату, а там у зямлі будзеш капацца, бы раба»,— спрабаваў я яго нагаварыць, без пераканання. Але Вася мне адказаў, што ён за ніякія грошы не хоча стаяць на «бачнасць» ды слухаць, як на яго «арэ» нейкі шэф з роўнай адукацыяй або такі «зупак», якім і быў шэф роты, дзе нам, на жаль, давялося служыць. «Удوما, брат,— працягваў Вася,— устанеш рана, выйдзеш у поле, а там, як у раі: птушкі спяваюць і шчабечуць, усё зеляніцца, і ніхто на цябе не крычыць, ды не гоніць». Гэтыя ягоныя словы цяжка заляглі ў маім сэрцы, бо і я адчуваў гэтакую прыгажосць вясковага жыцця, але мае, як жа ж рознае было ад ягонага! На мяне менавіта ў войску менш крычалі, чым дома. Наадварот, дома мяне білі, а тут абяцалі, што буду атрымоўваць афіцэрскую вопратку і зарплату, прытым я ж ужо падпісаў згоду і нават уласнаручна напісаў просьбу, каб пакінулі мяне ў войску.

У такіх абставінах развіталіся мы, я з Васем, і ён паехаў у свае Сухавольцы, а я пару дзён не мог сабе месца знайсці ад суму за роднымі сцежкамі, якія цяпер здаваліся не такімі ўжо цяжкімі, як тады, у маладосці. Шкада мне было дзяўчат і хлопцаў з мае і суседніх вёсак. І ўсё сталася мне такое блізкае і роднае, што цяперака так далека! Нават Шэшкаў Іван, які заўжды мяне лупцаваў, цяпер здаваўся быць добрым... Баяўся аднае толькі мачахі і ейных спагадальнікаў, якім я сам даў у рукі аргументы супраць сябе, ударыўшы нажом Міцю.

Пад акампанемент п'янага гоману, сам меўшы лёгкі шаламок у галаве, пачаў я заводзіць песню, якую калісьці заспяваў мне сябра дзядулі, Баніфац: «Ой, Божэ муой, Божэ, шчо чужая маты, голівонька боліт, вона кажэ встаты». Думаў, што Васіль падтрымае мяне спачуваннем і «раскісне» ды застанецца ў войску. Але ён змерыў мяне сваёй меркай. Замест спачування, сказаў, што хацеўшы, то і на вёсцы можна жыць добра, а мачахі не ўсе яны дрэнныя. Даў мне зразумець, што не верыць маёй прычыне прадаўжання вайсковае службы. Я, крыху збянтэжаны толькі што праспяванаю ціхім голасам строфкаю «недарослае» песні, пачаў апраўдвацца, што я яе ніколі не спяваў, а толькі сёння чамусьці прыпомніў. Я, можа, і зразумеў, што ў маю балючую праўду рэдка хто верыць і лепш пра тое не гаварыць, бо людзі плакай або і дурнем назавуць. А я ж, як бы яно ні было, капрал, ды і дваццацідвухгадовы хлопец! «Давай, Васька,— гавару,— заспяваем якую песню нашай маладосці, значыць: савецкую або народную?» Але Васіль рады, што заўтра або паслязаўтра найпазней знойдзецца дома, дзе кожную нядзелю і свята, напіўшыся самагонкі, будзе магчы спаваць удоваць,— адмовіўся.

— Што,— гаварыў,— хочаш, каб нас тут п'яніцы адлупцавалі?

— За што, за спяванне нашых песняў?

— Не, падумаюць, што калі спяваем, то ўжо папілі добра, а наш мундзір, на жаль, яшчэ не аднаму ў вочы коле.

— Ну, добра: спяваць не будзем. Але, скажы мне, як ты сябе адчуваеш у цывільнай вопратцы і ці не шкада табе ваеннай?

— Браток, адчуваю я сябе вольным чалавекам, а цывільная вопратка нібы менш цісне і нейкая лягчэйшая,— пры гэтых словах сябра не забыўся, каб яшчэ лішні раз дакараць мяне за тое, што дрэнна я абышоўся з ягонаю сястрою, калі паехаў на адпачынак.

Мне было сорамна за гэта, але слоў апраўдання знайсці не мог. І нат не ведаў, ці з такое ганьбы можна апраўдацца. Аказваецца, што можна, бо я ж не ведаў, што яна аж з Сухавольцаў прыйдзе пытацца пра свайго брата, і, нармальна, з калегамі недзе піў. А калі ўжо п'яны, як чалавек, вярнуўся да дзядзькі Трахіма дахаты, убачыў, што сядзіць нейкая дзяўчына. Мусіць, павёў па ёй непрытомным позіткам і паваліўся на ложак. Яна нават сказала, хто яна і чаго прыйшла, але ў мяне язык адубеў, а вочы плюшчыліся да сну. У пару словах, здаецца, пра-мармыгаў, што ў Васі ўсё ў парадку, і — паляцеў у цемру. Дзяўчына ўбачыла, што нічога з ейнага візіту не будзе, і з жалю, што непатрэбна пратупала шмат дарогі, напісала брату пісьмо са скаргаю на мяне. Нічога тады дзіўнага, што Вася за гэта пагневаўся на мяне, і таксама цяжка паверыць у тое, што нічога нікому ён на мяне дрэннага не казаў у злосці, калі ў яго т. зв. «хтосьці» запытаў.

Што было і як было,— няважнае. Важнае, што ўсё добра скончылася. Мы з Васем адзін за другім не прападалі, але ў той момант было нам добра разам сядзець у рэстаране і гутарыць, хаця кожны з нас думаў пра што іншае, хоць думкі нашы, напэўна, крыжаваліся вакол знаных нам вёсак.

Аднак Вася не вытрымаў і падцягнуў за мною, калі я інтанаваў:

На горизонте зоря догорает.
Красивый багровый закат,
А у сестры на руках умирает
Красивый балтийский моряк...

Вася падцягнуў:

Доктор, спасайте, доктор, спасайте,
Это единственный брат.
Голос услышав родной и знакомый,
Зашевелился моряк:
«Тихо, не плачьте, плакать не надо.
Тихо, не надо рыдать.
Их там осталась целая рота,
И каждый готов умирать...

— Эх, Вася, ці ты піў ваду з капытніка?.. Такую ржавістую... дзе, брат, густа ад рознае рабачні? А я піў у Пагарэльцы, гэта, брат, такі луг, дзе калісьці выводзіліся качкі і была процьма карасёў. Пасля той луг усё высыхаў і высыхаў...

— То ж, наколькі я ведаю, у вас, у Грабаўцы, вады ўдосталь,— перапыніў мяне Вася, думаючы, што я, падвыпіўшы, хлушу.

— Вады ў нас дастаткова ў вёсцы і пад Рутку ці Дубічы. Там не толькі рэчка, але і крыніцы ёсць. А тут, у Пагарэльцы, няма ні табе, ні каровам. І вось з таго лугу смакталі каровы і я... А цяпер, Вася, я буду атрымоўваць грошы і есці ў афіцэрскай сталоўцы. У афіцэрскай, ты сабе ўяві! Мы ўжо, праўда, елі пару тыдняў у такой, але тады нам плацілі толькі «жолд», а цяпер абяцаюць тысячы, разумееш, тысячы! Прытым за нішто не буду плаціць! А ты едзь у свае Сухавольцы і капайся ў зямлі, бы той рабак. Едзь, чаго сядзіш і, вырачыўшы вочы, глядзіш на мяне?! Едзь, бо ўсе дзяўчаты павыходзяць замуж і табе нічога не застанеца, а ты ж уцякаеш дадому, бо ж жаніцца пара. Едзь і зноў накладай хадакі, бо абрыдлі табе вайсковыя чаравікі!

— Браце, я лепей хадзіцьму ўдома ў хадаках, чым дзесьці ў чаравіках,— агрызаўся Вася і дадаў, што прамінуў ужо час хадакоў.

— А памятаеш, Вася, як старшы «пісталет касавокі» вучыў нас, як завіваць на ногі анучы? Ён нас меўся вучыць, як ногі анучамі акручваць. Гэта ж смех! Нас было ў роце 65 беларусаў, і я не памятаю, каб хтосьці абцёр пяту ў час доўгіх маршаў, а ён, гэты Эдак, які «асамі» нас называў, заўжды хадзіў кульгаючы. Добра яму так, гэтаму сабаку! Я б яму морду пабіў за таго варшаўскага паўстанца, якому абстрыглі валасы! Памятаеш, як на пляцы практыкаванняў касы Эдак рабіў збор і Клос, значыць, гэты хлопец з паўстання, гумарыст, замест стаяць у трох кроках ад ягонае спіны, стаў зараз жа за яго плячыма? Той адварнуўся і гаворыць: «А, асе, хцэш зэ мно жартоваць?! То дрогю бэндэ цебе коштовало». І вечарам хлопцу абстрыглі галаву «пад нуль». Плакаў ён ад жалю, што такая бэтка пасмяялася з яго.

— Чым горшая халера, тым горш надакучыць! — згадзіўся са мною Вася і запытаў, ці памятаю я харунжага ў аперацыйным батальёне, які сам быў падобны на чорт ведае каго, а ўсіх «афэрмамі» і «лайзамі» празываў?

— Я памятаю, бо неаднойчы гэта чуў і бачыў, як салдаты з ягонае дурнаты смяяліся.

— Яны ўсе былі адзін да аднаго падобныя і ўсё рабілі, каб авансаваць, ісці ўверх нават па трупах.

— Мы ж таксама падафіцэры, а нікога не мучым ды не празываем.

— Бо мы, то мы. А што з войскам чоўп Рыгорка?

— О, даваў! Яго, бачыш, і на банды не павязлі, бо мог бы загінуць не з таго боку... Бач, у Эдка хтосьці выстраліў з вострага ў час практыкаванняў з халастых. Не папаў, а шкада: аднаго хама было б менш на зямлі. Яго таксама пакінулі ў казарме абучаць новых рэкрутаў. Бо калі б ён выехаў з намі на аперацыю, то ўсе, хто хутчэй, стараліся б, каб заперці яму кулю ў лоб! Яго ніхто не любіў, ні салдаты, ні падафіцэры.

Размову нашу перапыніла група цыганоў, якая ўвайшла ў гэтую «канчальню» з музычнымі інструментамі, каб зарабіць крыху грошай. Ігралі, ходзячы ад століка да століка. Грошай ім ніхто не спяшаўся даваць, але гарэлку прапаноўвалі. Падышлі яны і да нашага століка і сказалі, што панам падафіцэрам зайграюць дарма, і зайгралі нам «Очы черные» ды «Хрызантэмы злацістэ», модную тады сентыментальную песню. Зайгралі дзве, бо, відавочна, не хацелі аднае дзяліць між нас дваіх. Скланіліся, пажадалі нам добрае службы і адышлі.

— Бачыш, Вася, удома чалавек прагнуў лусты хлеба і сінеў ад холаду, а тут яму цыганы іграюць «хрызантэмы». А так, шчыра прызнайся, ці табе рукі сінелі і дзеравянелі пальцы ў хаце?

— Не, змерз то я не раз, але пальцы драўлянымі не былі.

— А ў мяне былі, і то часта! Я, мусіць, ад пальцаў паміраў, але ніхто гэтага не бачыў, бо я іх не паказваў, не баяўся, бо не ведаў, ці трэба баяцца. Пасля адыходзілі — і зноў было ўсё нармальна, калі гэта можна назваць нармальным. Ведаеш, як у нас было холадна? А так, што ў вядры вада замярзала да дна ў вялікія марозы. А я на той самай лаўцы, што вядро, спаў пад радном і, бачыш, не замёрз, жыву, ды і яшчэ капралам стаў. Тут, брат, як-ніяк, а чалавека так цэняць, што іншы раз ажно сорамна! Лепш было б, каб тут таксама білі і прызывалі, то выглядала б усё па-хатняму. А то: «абыватэлю капралаю» або «пане капралаю!» І так чалавека тут-ка навучылі, што нават і сам думае часамі пра сваю важнасць, і ўжо аж да жывога кранае, калі хто назаве цябе толькі капралам, без «пане» або «абыватэлю».

— Я не хачу, каб мяне называлі панам ці абыватэлем. Я рады, што верабей вырваўся з курыных кіпцороў¹. Цяперака хутчэй бы дамоў, а там, брат, зноў будзем спяваць!

І тут Вася паўголосам «зацёг» песню:

Бывали дни веселье,
Гуляя я молодец.

---

¹ Аб сказе: «Я рады, што верабей вырваўся з курыных кіпцороў...» ведае толькі Вася і я, у чым справа.

Не знал тоски-кручинушки,
Как вольный удалец...

Я яму дапамог, і нават весела выйшла, але, калі задумаўся над ейным сэнсам, аказалася, што не было ў мяне вясёлых дзён і не гуляў я, як вольны «удалец», не ведаўшы ніякага суму.

І ў сваю чаргу я пачаў:

У саду злэненькім зазуля ковала,
Гэй, гэі! А то нэ зазуля, то родная маты.
Посылала сына до войска страдаты.
Я думала, сыну, тэбе ожэныты,
А ты ідэш, сыну, до войска службыты.
Я думала, сыну, нэвестоньку ўзяты,
А ты ідэш, сыну, до войска страдаты...

Тут у нас горлы неяк паглухлі і ў вачах зрабілася нейкая сетка, у якой заблішчэлі ўсе барвы спектру электрычнай лямпачкі. Але ні адзін з нас не хацеў паказаць па сабе, што расклеіваецца.

Сябра мусіў крыху высіліцца, каб сказаць, што пара нам развітацца.

* * *

На гэтым закончу я частку сваіх успамінаў. Усім яны крыўдныя. Але за пачыны трэба браць плату. Мне і самому прыемней было б пісаць добра пра мачаху і ўсіх апошніх, каго тут «пакрыўдзіў», але ў маім узросце лгаць не выпадае.

Можна было б толькі не сказаць нічога. Ну што ж: пакуль яшчэ хаджу, буду пісаць і далей пра сваё жыццё, але ўжо інакш, хаця таксама прыкра. Давялося перажыць не адну бяду, але:

Чом ты, жыцце, хутко так імчыся,
Чом быжыш ты стрымголю ўперэд?
Нэ спышай, пожды, нэ торопыся,
Всё руомно ўмру, як прыдэ муой чэрэд.

Я шчэ ж вовсі добрэ нэ нажыўся,
Людём мало доброго зробіў!
Як умру, то ўсыэ мэнэ забудут,
Будто вцале хтось такі й нэ жыў.

Так што ты подумай і згодыся,
З тым жэ я шчэ летьмы молоды,
І нэ пхай мэнэ смэргіе пуд косу,
Глянь, які наш сёй світ годубы!

А ты прэш і прэш бэз пэрэдшыкі,

Нэ дывывшысь, куолько хто живэ!
Пробыжыш, кульгаючы, по бэздоружжах,
Врэштi спотыкнэшся і зо мною ўмрэш.

Кажны дэнь, годына і мiнута
Пролетят, як куля із руж'я!
Добрэ, шчо нэ разам всьіз родылісь
І нэ умрут, колі умру вжэ я.

*11 лістапада 1979 года
Васіль Петручук*

© OCR: Камунікат.org, 2012
© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2012
© PDF: Камунікат.org, 2012

ЗМЕСТ

Сакрат Яновіч. Слова аб запісаным жыцці

Ча с т к а 1

Вяртанне
Пасцель
Кудзельніцы
Смерць Бурка
Шэшкаў Бурык
Максім
Гульня ў інтэлігенцыю
Дзед
Закалядаваў
Ох, і наеўся!
Настаўнік
Мяч
Карузэлік
Карова
Божая Маці прыляцела
«Пчолы пакусалі»
Запусты
Найгорш свярбяць курыныя вошы
Горш за мяне
Ураган
Начлег
Каўбаса
Як мяне мачаха малітвы і пісаць вучыла
Разумак
Цыганы
Сушыльня
Камуніст
«...І на беларускай»
Чорт
Нарыў
Кароста
Хрысціны
Салдацкі мундзір
Сенажаць
Горкі хлеб
Карысная дурнота
Было гэта ў піліпаўку
Мучьцелі, і мучанік
Прарочая дарога
Агонія

Ча с т к а 2

На родным панадворку
Трагічная Пакрова

Арьшт

І зноў «падкачаў»

Зноў абухам па галаве і нажом па сэрцы!

Зласліvasць лёсу

Развітанне